Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

876

उर्दू संग्रह

पुस्तक का नाम इन्टर मीडियेट कोर्स फारसी

लेखक पंजाब युनिवर्सिटी लाहौर

प्रकाशन वर्ष 1909

आगत संख्या 876

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

876

876;U

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

876

جس کتاب پر پنجاب یونیورسٹی کی مہر ثبت نہ ہو اسکی خریداری جائز نہیں

پنجاب یونیورسٹی لاہور

انٹرمیڈیٹ کورس فارسی

یعنی

فارسی زبان کا نصاب اُمیدواران امتحان انٹرمیڈیٹ کے لئے

جس کو

سینٹ پنجاب یونیورسٹی نے مقرّر فرمایا

اور

صاحب رجسٹرار بہادر کے حکم سے

سنہ ۱۹۰۹ع

876;U

رائیصاحب منشی گلاب سنگھ اینڈ سنز کے مطبع مفید عام لاہور میں چھپا

سررشتۂ پنجاب یونیورسٹی کی بے اجازت کوئی نہ چھاپے

قیمت فی جلد

تعداد جلد ۱۰۰۰

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

فہرست مضامین

حصۂ نظم

عنوان	کتاب	مضمون	شروع مضمون	صفحہ
قصائد	قصائد عرفی	حمد باری تعالے	اے متاع درود در بازار جاں انداختہ	۲
		مدح خانخانان	اے واشتہ در سایہ ہم تیغ و قلم را	۳
		مدح حکیم ابو الفتح	زہر گلے کہ ہوائے دلم نقاب کشاد	۶
		وصف کشمیر	ہر سوختہ جانے کہ بہ کشمیر در آید	۱۰
		تہنیت خانخانان	ز آسمان و زمین مژدہ ناگہاں آمد	۱۲
		مدح شاہزادہ سلیم	دگر سفیر طبیعت بسائر آگاہی	۱۴
		مدح جلال الدین محمد اکبر بادشاہ	اے دل معنی پرست راز دان آفتاب	۱۵
		قصیدۂ ذو مطلعین در مدح خانخانان	زخود گم دیدہ بر بندی چگویم کام جاں بینی	۱۶
	قصائد قاآنی	در مدح حسین خاں خازن	تا ابد چشم بد از گنجور دارا دور باد	۲۱
		در مدح نظام الدولہ حسین خاں	با فال نیک بہر زمین بوس شہریار	۲۲
		مرثیہ امیرزادہ فردوس وسادہ فاطمہ سلطان صبیۂ امیر دیوان	بہر بہارِ گل از زیر گل برآرد سر	۲۶
	قصیدۂ غالب	مدح ملکہ معظمہ انگلستان و قیصرۂ ہندوستان	در روزگار ہا نتواند شمار یافت	۳۱
	کلیات سعدی	فی الموعظۃ والنصیحۃ	توانگری نہ بمال است پیش اہل کمال	۳۵
		فی صفۃ الربیع	علم دولت نوروز بصحرا برخاست	۳۷
		فی الموعظۃ والنصیحۃ	خوش است عمر دریغا کہ جاودانی نیست	۳۸
		فی النصائح والمواعظ	اے نفس اگر بدیدۂ تحقیق بنگری	۳۹
		ایضاً فی الموعظۃ	دریغ روز جوانی و عہد برنائی	۴۲

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

	عنوان کتاب	مضمون	شروع مضمون	صفحہ
مثنویات	سکندرنامہ	حمد باری تعالےٰ	خدایا جہاں پادشاہی تراست	۴۵
		مناجات	بزرگا بزرگی دہا بیکسم	۵۰
		سبب نظم کتاب	شبے چوں سحر زیور آراستہ	۵۴
		حکایت بر سبیل تمثیل	شنیدم کہ رندے جگر تافتہ	۵۵
		حسب حال و سرانجام روزگار	نظامی بسا صاحب آوازۂ	۵۶
		گفتار در نصیحت	دلا تا بزرگی نیاری بدست	۶۰
	قران السعدین	مدحت شاہ	وقت شد اکنوں کہ بجادوگری	۶۶
		صفت موسم گرما	شاہ فلک چوں بکمان دست برد	۶۹
		" فصل خزاں	فصل خزاں چوں بچمن خانہ ساخت	۷۱
		" موسم بہار	فصل بہاران چو علم در کشید	۷۴
		" موسم گرما	خانۂ خورشید بجوزا گرفت	۷۹
		" قصر نو	قصر نگویم کہ بہشتے فراخ	۸۱
	شاہنامہ جلد اول	گفتار اندر فراہم آوردن شاہنامہ	سخن ہر چہ گویم گفتہ اند	۸۴
		" سرگذشت دقیقی شاعر	چو از دفتر این داستانہا بسے	۸۵
		" بنیاد نہادن کتاب و اندرز دوست دریں باب	دل روشن من چو برگشت ازوے	۵۶
	شاہنامہ جلد دوم	مردن کیکاؤس و بر تخت نشستن کیخسرو	چو با ایمنی گشت کاؤس جفت	۸۷
		برداشتن کیخسرو دل از جہان و در خانہ بستن بروے کسان	پر اندیشہ شد مایہ ور جان شاہ	۸۸
		پژوہش سران ایران راز بستن در خانہ از کیخسرو	چو بر تخت شد نامور شہریار	۹۱
		پاسخ کیخسرو بہ سران ایران	چنیں داد پاسخ گرانمایہ شاہ	۹۲
	شاہنامہ جلد سوم	رزم لشکر سکندر با لشکر فور ہندی	چو اسکندر آمد بہ نزدیک فور	۹۴

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

عنوان	کتاب	مضمون	شروع مضمون	صفحه
غزلیات	دیوان حافظ	از دیوان غزلیات انتخاب شده	رونق عہد شباب است دگر بستان را	۹۸
			ساقیا برخیز و در دہ جام را	۹۹
			زاہد ظاہر پرست از حال ما آگاہ نیست	؍؍
			دوش دیدم کہ ملائک در میخانہ زدند	۱۰۰
			رسید مژدہ کہ ایام غم نخواہد ماند	؍؍
			مژدہ اے دل کہ مسیحا نفسے مے آید	۱۰۱
			این چہ شوریست کہ در دور قمر مے بینم	؍؍
			اے قبائے پادشاہی است بر بالائے تو	۱۰۲
			اے در رخ تو پیدا انوار پادشاہی	؍؍
رباعیات	رباعیات عمر خیام	در مذمت دنیا و بے ثباتی آں	مختلف رباعیات	۱۰۴

حصۂ نثر

عنوان	کتاب	مضمون	شروع مضمون	صفحه
ادب	سہ نثر ظہوری	نثر دوم	خرمن چمن سخن بطراوت حمد بہار	۱۰۹
اخلاق	انوار سہیلی	دیباچہ تمام	این کتاب را حکیم روشن رائے	۱۲۲
		باب دہم تمام	در بیان جزائے اعمال بر طریق مکافات	۱۲۸
خطوط و رقعات	ابوالفضل دفتر اول	رقعہ بدانایان فرنگ	سپاس بیقیاس نثار بارگاہ بادشاہ حقیقی	۱۴۶
	ابوالفضل دفتر دوم	رقعہ اوّل بحضرت شاہنشاہی	بحضرت شاہنشاہی عرضداشت کمترین	۱۴۹
		رقعہ بشیخ ابو الخیر	اللہ تعالےٰ آں گرامی برادر را	؍؍
		رقعہ بخانخاناں	عزیمت سفر و رخصت بادشاہی	۱۵۰
		؍؍	چارہ اندوہ از بیروں میطلبی	۱۵۱
	ابوالفضل دفتر سوم	بر ظہر کتاب کیمیا نوشتہ اند	کیمیا خواہی زراعت کن	۱۵۳
		انتخاب اختتام تحفۃ العراقین خاقانی	مبدع سخن و مخترع معنی حرف سرائے	۱۵۴

عنوان	کتاب	مضمون	شروع مضمون	صفحه
خطوط و رقعات	مکاتیب غالب	خط بنام شیخ امام بخش ناسخ	قبله و کعبه دریں هنگام	۱۵۵
		عرضداشت در تهنیت گورنری اکبرآباد بر جیمس طامسن	بحضور وافر السرور نواب عالی جناب	۱۵۷
		نامه بنام نامی منشی نولکشور صاحب	بنام ایزد امروز سخن مے گویم	۱۵۹
تاریخ	تاریخ ایران	تذکره طرز حکومت ایران معاشرت	پادشاه ایران	
	[illegible]	جنگ سکندر با دارا	چوں سکندر در شهر طرائے تجهیز لشکر	۱۹۷
		غلبه سکندر بر دارا	چوں سکندر یک پاره سپاه ایرانیاں	۲۰۱
		جلوس سکندر در مملکت ایران	ازانگاه که لشکر ایران در ارض اربلا	۲۰۳
	[illegible]	جلوس بهرام گور	یزدجرد الاثیم را هر فرزند	۲۱۱
	سفرنامه ناصرالدین شاه ایران	ملاقات ملکه معظمه قیصره هند	روز بست و چهارم ربیع الثانی	۲۲۷
		سلطنت عثمانی	روز بست و سوم صبح از خواب برخاستم	۲۳۲
	سفرنامه ناصرالدین شاه ایران	ایران	روز پنجشنبه سلخ ربیع الاول	۲۳۹
		پاریس	دوشنبه هشتم از جمادی الاخرے	۲۴۶
	نامه خسروان	هوشنگ	بورسیامک پسرزادهٔ کیومرس	۲۵۱
		تهمورس	آنانکه پارسی از تازی شناسند	۲۵۵
		جمشید	نامش جم و چوں رویش	۲۵۶

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

انٹرمیڈیٹ کورس فارسی پنجاب یونیورسٹی

جس کو

سینٹ پنجاب یونیورسٹی نے امتحان انٹرمیڈیٹ (زمرۂ آرٹس) سال حال اور اُس کے مابعد کے لئے مقرر فرمایا ہے اور یہی کورس زمرۂ علوم مشرقی کے امیدواران امتحان انٹرنس کی تعلیم کے لئے بھی مقرر کیا گیا ہے ؎

اس میں مندرجۂ ذیل کتب سے انتخاب کیا گیا ہے

نظم	نثر
۱- قصائد عرفی	۱- سہ نثر ظہوری
۲- قصائد قاآنی	۲- انوار سہیلی
۳- کلیات غالب	۳- ابو الفضل
۴- کلیات سعدی	۴- کلیات غالب
۵- سکندر نامہ	۵- تاریخ ملکم
۶- قران السعدین	۶- ناسخ التواریخ
۷- شاہنامہ	۷- سفرنامہ شاہ ایران بار اول
۸- دیوان حافظ	۸- ایضاً بار دوم
۹- رباعیات حکیم عمر خیام	۹- نامۂ خسروان

اس انتخاب کے علاوہ ہر دو امتحانات مندرجۂ بالا کے فارسی زبان کے نصاب میں جو کتابیں داخل ہیں اُن کا نوٹس علیحدہ دیا گیا ہے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

قصائد عرفی

حمد باری تعالے

ای متاعِ درد در بازارِ جان انداخته
گوهرِ هر سود در جیبِ زیان انداخته

نورِ حیرت در شبِ اندیشهٔ اوصافِ تو
بس همایون مرغِ عقل از آشیان انداخته

از کمانت تا جسته در چشمِ نخچیر کرده جا
معرفت کو تیرِ حکمی بر نشان انداخته

ای بطبعِ باغ کردن از بهرِ سامانِ حدوث
طرحِ رنگ آمیزی از فصلِ خزان انداخته

سرعتِ اندیشه را افگنده در دامانِ تیر
عادتِ خمیازه در جیبِ کمان انداخته

در چمن‌ها ای محبت هر قدم چون کربلا
از نسیمِ عشوه فرشِ ارغوان انداخته

مرغِ طبع اندر هوای معصیت بکشوده بال
عفوِ تو شاهینِ رحمت را بران انداخته

سایه پروردِ نعمت در آفتابِ رستخیز
فرشِ استبرق به زیرِ سایبان انداخته

طعمهٔ عشقِ ترا از مغزِ جان آورده‌ام
آن هما کا سایه بر این استخوان انداخته

ای مرا لب را دوائی داده در بازارِ عشق
عزت و شانم از اوجِ عز و شان انداخته

هر کجا تاثیرِ غم را داده اذنِ عموم
شادیِ راحت فشان را ناتوان انداخته

زین خجالت چون برون آیم که دل در موجِ خون
نو عروسانِ غمت را موی کشان انداخته

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

قبض را نازم که هرکس پا براهت مانده است
دل بدست آورده و جان را ز میان انداخته

صید دل را بهر آگاهی ز صیّاد ازل
در کمند طرهٔ عنبرفشان انداخته

کرده از عرفان لباس عجز را دامن دراز
کوتهی در جیب عقل نکته‌دان انداخته

طعمه کز خوان عشق افگنده‌ام در کام دل
ریزهٔ آن را بجحیم اندر دهان انداخته

شرع گوید منع لب کن عشق گوید نعره زن
گاے تو هم در راه عشق خود عنان انداخته

دولت وصلت که دریابد که با آن محرمی
جوهر اوّل علم بر آستان انداخته

غیرت حسن ترا نازم که در بزم وصال
جام آب زندگی از دست جان انداخته

وصف صنعت کز لب ذرّه بپرید برون
نطق را در معرض عقد اللسان انداخته

در ثنایت چون کشایم لب که بر بزمت کسی
منتظم را آتش اندر خانمان انداخته

من که باشم عقل کل را ناوک انداز ادب
مرغ اوصاف ترا از اوج بیان انداخته

مست ذوق عرفیم کز نغمهٔ توحید تو
لذّت آوازه در کام جهان انداخته

در مدح خانخانان

ای دو شقه در سایهٔ چترت تیغ و قلم را
شد ساخته آرایش هم فضل و کرم را

جم مرتبه خانخانان کز اثر نطق
چون گل همگی گوش کند جامهٔ جم را

این جام که از رای منیر تو فلک ساخت
زود آگه کند غنچهٔ گل شهرت جم را

یک شیوه شناسد غضبت عفو و مکافات
یک نغمه شمارد کرمت لا و نعم را

جاوید همی بخشد از آن پایه نگاه
رشح قلمت تو و طامناف اجم را

گنجینهٔ احسانش تنکمایه نگردد
گر تا ابد انعام دهد شعر رقم را

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چرخ از شرفِ خاکِ درت ساخت طلسمے | کز در گہت آنسو نبود راہ قسم را
نگرفت ز انصافِ تو در معرکہ لاف | شادی طرفِ شادی و غم جانبِ غم را
گر بشنود از دہر کہ مردود کفِ تست | بیروں فگند سکہ ز آغوشِ درم را
تا گوہرِ ذاتت ز حوادث بشمر دند | صد گونہ تملق بحدوث است قدم را
آگہ نیم از شبہ تو دانم کہ نزاد است | دوشیزۂ آزودۂ شبہ تو عدم را
از عدلِ تو گر طبع جنین معتدل آید | آں عہد رسد عالمِ فرتوت دژم را
ق کز گم شدگی در قلم و ہم نماند | امکانِ رقم صورتِ مفہوم ہرم را
گر جاہ حسودت بہنرِ ہندسی افتد | در مرتبہ نقصاں رسد از صفر رقم را
بدخواہ تو خوشدل کہ بود چرخ بصلح است | غافل کہ کشد آشتی گرگ غنم را
از بسکہ کفِ رادِ تو بیفاصلہ بخش است | در جودِ تو نے راہ و بیش و نہ کم را
دستِ تو زبس الفت شاں داد بیک جائے | در منصبِ ہم خلل بود تیغ و قلم را
ق آں روز کہ ایثارِ شجاعت نگذارد | بے بہرہ تیغت نگر آہوئے حرم را
ہر عطسہ کہ از مغزِ کمانِ تو کشاید | ریزد بگریبانِ بقا خونِ عدم را
آنجا کہ نہیبِ تو تپ لرزہ کند عام | اعضائے متحرک نگرد نبضِ سقم را
از بسکہ بود یادِ تو در طینتِ اشیا | نسیانِ تو شرمندہ کند شہرتِ جم را
افلاک در آغوشِ مشیت ننہادند | در ریع تمنائے تو قانونِ سلم را
در کارگہ عدلِ تو از بس ہنر آموخت | عدلِ تو بفرزندی بر داشت ستم را
از بسکہ ز رائے تو ستد دارو صحت | عیسے بہ طبابت بنشانید سقم را
رد میکند اسبابِ کرم بختِ تو ترسم | کز زلفِ بتِ من ببرد آرایشِ خم را

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

از بسکه حسد جمع کند سینهٔ خصمت
از سینهٔ افلاک برد گوی ورم را

خصمت چو ز روبه صفتی لابه گر آید
از سردی او تپ شکند شیر اجم را

زد کوس حیات ابدی خصم تو چون دید
سرمایهٔ هستی ز وجود تو عدم را

تقدیر پی کاهش اجزای وجودش
اکسیر فنا داد گدازش گر غم را

رامشگر عدل تو صد آهنگ مخالف
بنوازد و نی کوک کند زیر و بم را

محو است عدیل تو که در گم شدن او
در خطه نبود ماحی نسیان قدم را

ای آنکه در ایام ستایشگری تو
صوفی شمرد عیب نگهبانی دم را

بخرام و نظر کن که بجولانگه مدحت
حور قلمم زاده گلستان ارم را

مدح تو کجا بادهٔ نطقم به کف آرد
آنجا اثر نوش بود نشئهٔ سم را

انصاف بده بوالفرج و انوری امروز
بهر چه غنیمت نشمارند عدم را

بسم الله ز اعجاز نفس جان ده شان باز
تا من قلم اندازم و گیرند قلم را

اول ره این نظم خود ایشان بسپرند
پس باز نمودیم بهم منزل هم را

بالله که نه لاف و نه گزاف آیهٔ صدق است
حاسد بود آن کو شمرد کذب قسم را

زین دوست مرا دانشتی آن عالم انصاف
کز رحلت خود داد شرف ملک قدم را

معیار سخن بود تو هم گنج تمیزی
دیگر چه توان گفت ببین معجز دم را

چندانکه درست را بود از نسبت من عار
از نسبت من فخر بود ملک عجم را

من مدح گرم لیک نه هرجائی و طامع
گردن ننهم منت هر بذل و کرم را

یک منعم و یک نعمت و یک منت و یک شکر
صد شکر که تقدیر چنین راند قلم را

ق
گر جابلی آوازه دهد این چه ترانه است
حاجت ببر از یاد چه بسیار و چه کم را

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

گویم که برو زاثر مخا باد مهیما — این پایهٔ مسلم نبود حاتم و جم را
امکان بود امکان که همه عجز و نیاز است — سرمایهٔ فطرت چه سلاطین چه خدم را
سلطان و گدا در طلب جامه و نان اند — تا باز بگیرند جسد را و شکم را
لیکن هنرش چیست که یک در طلبیدن — عیبش چه بهر در شدن انبار نعم را
یارب که این عیب که زحمت بدهم باز — دریوزهٔ این زشت برابر حکم را
عرفی همه لافی بدعا تیز قلم شو — بشتاب که میدان شعشعه تنگ است قلم را
تا از کشش خواهش آویزش مقصود — طبع که و بیجا نه بود آفت کرم را
در خواهش عمر تو ابد باد موله — ز آویزش عهد تو شرف باد قدم را
صنخانه نشان چشم و دل خصم تو بادا — تا صنعت تخلیل بود آتش و نم را

در مدح حکیم ابوالفتح

1 زهر گلی که هوای دلم نقاب گشاد — فلک بگلشن حسرت شگفت رفت بباد
2 هر آن گره که در و نقد مدعا بستند — بدامن طلب مدعی نهاد و گشاد
3 زمانه غیر الم نامه نبست تصنیفش — دلم ز صفحهٔ فهرست بر گرفته سواد
4 مخند گر بفسون زمانه دل بستم — نه بهترم ز سلیمان که تکیه بر باد
5 چراغ مهر نمی میرد ای نسیم صبح — برو بیم امید بکشائی دریچهٔ پر باد
6 چه خیزد از نفس سرد من بهل که بروز — که زمهریر نجسته شد ز کورهٔ حدّاد
7 دگر بنالهٔ نمی ریزم آبروی نفس — که چشمه چشمه ازین آب داده ام بباد
8 کدام ناله میانش بشعله بربستم — که روزگار به منع اثر فرو نگشاد

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کدام نالہ سرشتم بداغ دل کورا	۹	زمانہ در کرۂ زمہریر غوطہ نداد
گرفتم آنکہ ز فریاد منع دل نکنم	۱۰	کہ مہربان شود این عمر نوح زین فریاد
مدار زندگیم بر ملالت است و کجاست	۱۱	دروغ مصلحت آمیز و تیشۂ فرہاد
ازان ز دست ہنرہای خود ہمی نالم	۱۲	کہ بر ظہیر ازین شیوہ ہیچ در نکشاد
بدین صفت کہ بعد حیات بکشایند	۱۳	ہزار چشمۂ خون از دلم بہ نیش عناد
چہ دل کشاید ازینم کہ بعد ازین گویند	۱۴	کہ بودہ است فلان در اسم ہم استاد
ازینکہ بعد بریدن تمام شانہ شود	۱۵	گرہ کشادہ نہ گردد ز طرۂ شمشاد
بہ چشم صدق نظر میکنم بہرچہ نشست	۱۶	جز این صواب نبینم کہ داد خرم شاد
کہ در مدائح دونان طبیعتی نکنی	۱۷	ز باغ قدس نسیم کرم بگشت ہزل آباد
کنون کہ میکنم انشای مدح کسے ست	۱۸	کہ جبرئیل تمنش ز رود برآورد
حکیم عہد ابوالفتح آفتاب ہنر	۱۹	کہ از دمش رود اعجاز عیسوی بر باد
رہا ورا شرر قہر او کند شنجرف	۲۰	جماد را اثر لطف او کند شمشاد
اگر بقصر جلالش روند پایہ شمار	ق ۲۱	کہ نیم پایہ بود زان شمار سبع شداد
عجب مدار کہ قدم سودہ باز پس گردد	۲۲	ہم از بدایت سلم نہایت اعداد
زہے تلون جاہ تو زینت امکان	۲۳	زہے تجلی ذات تو علت ایجاد
بہ سیر مرتع قدر تو آہوان حرم	۲۴	بدور سفرۂ خلق تو گربہای زیاد
نثار مقدم اندازۂ تو چشم ملوک	۲۵	غبار دامن آوازۂ تو گوش بلاد
نفاذ امر تو گر پنجۂ ز موم کند	۲۶	کشد انامل سے آتش از دل فولاد
حسود جاہ تو عقدہ ز رنگ ہوورس	ق ۲۷	بہ سینہ ای امید بست نقش مراد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

زمانه بعد حصول مراد با وے کرد	28	همان که بعد نظام بهشت با شدّاد
بباغ طبع تو چون تنند طائران بهشت	29	چنانکه فوج مگس گرد کاسهٔ قنّاد
چو راز دار تو گردد ز مردن شیرین	30	ملال راه نیابد بخاطر فرهاد
اگر صبا بمزارے برد غبار درت	31	کنند تهنیت از هم بزیر خاک اجساد
بر آسمان نهم همّت ار فشاند پے	32	بجز دو بُعد مبرهن نگردد از ابعاد
بذکر نام تو وقت دعا چو بر گذرد	33	به شارع نفسم فوج فوج از اعداد
برائے دفع تقدم عجب مدار که زند	34	صف صف آیات شبیخون بلشکر آحاد
خدایگانا دارم حکایتے بر لب	35	که چون بمدح تو نتواندم بلب استاد
خیال بندگیت نقش نقش مے بستم	36	بروئے کسب فنے ز روئے استعداد
که ناگه از در اندیشه خانه شاهد عقل	37	که شمع خلوت اسرار مبدأ است و معاد
کرشمه سنج و تبسم کنان در آمد و گفت	38	که عید بندگی صاحبت مبارکباد
من از تعجب این حرف لب گشا گفتم	39	که اے ز لطف کلام تو ملک دل آباد
نه آسمانم و نے آفتاب و نے بهرام	40	کزین مطایبه گردم ز ساده لوحی شاد
تو هم حرف تنکمایه تر زبان نشوی	41	بگو که صورت این مژده از چه معنی زاد
جواب داد که این مژده را دلیلے هست	42	که دست فطرتم آن را بطاق حصر نهاد
همین نفس ادب آموز قدسیان جبریل	43	دریچهٔ حرم قدس را بدیده گشاد
بسوے کاتب اعمال بانگ بر زد و گفت	44	که اے قلم کش کردار خوب و زشت عباد
بشوے نامهٔ عرفی که ایزد متعال	45	ز بندگان خودش برگزید و کرد آزاد
اگر نه بندگئ صاحبت بفال آمد	46	سبب چه بود که جبریل این ندا در داد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

47	من از متانت تو آن بشرم غوطه زدم	شکست بر رخ اندیشه رنگ استعداد
48	بخدمت آمدم اینک بگو چه مصلحت است	بر آستان تو باید نشست یا استاد
49	گرم تو بنده شمردی خواجگی صد شکر	وگر قبول نه کردی زنا کسی فریاد
50	بگو هرم مفشان آستین منع مباد	که شب چراغ شود بی صفا زگرد کساد
51	بگویم از گهر خویش گرچه بی ادبیست	که در حضور سما سر کنم ستایش خاد
52	ز دودمان اصیلم همین گواهم بس	که شرم این سخنم خوی ز چهره بیرون داد
53	مرا رسد که بنازم به نسبت آبا	چنانکه تا به قیامت بطبع من اولاد
54	اگر نه شرم جلال تو مهر لب بودی	نزادی از نفسم جز مدایح اجداد
55	نکرده گوهر مدحی نثار کس هرگز	گهرشناس فهیمم که گنج ریز افتاد
56	کلید جاه تو یارب چه شوخ دندانست	که مهر گنج طبیعت شکست و قفل گشاد
57	بگیر تحفهٔ نظمی که زاده از طبعم	درو ببیر ببین دیش کاین لطیفه نهاد
58	نه گوهریست ولی هست زادهٔ دریا	نه جوهریست ولی هست قابل ابعاد
59	خدایگانا تو انگونه سربلندم کن	که همتم نکند همسری به سبع شداد
60	چنان ز گریهٔ غم باز دار چشم و دلم	که خنده ریز توانم گذشت بر حساد
61	بقصد مصافقه نازی قبول میکردم	ز شاهدان بهشتی سرشت حورنژاد
62	کنون نه غاشیه بافان ریش اندوزم	که شمع های عروسان خلخ و نوشاد
63	مگر زنهی روایت شنیدهٔ حالم	که ریشها حریفان همه دهی برباد
64	همیشه تا لب الیاس و خضر سیراب است	ز چشمهٔ که سمندرش کند سکندر یاد
65	لب عدوی تو سیراب یک زمان آبی	که ضربت تو چکاند ز دشنهٔ فولاد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

در وصف کشمیر

ہر سوختہ جانیکہ بکشمیر درآید 1 گر مرغ کباب است کہ با بال و پر آید

بنگر کہ ز فیضش چہ شود گوہر یکتا 2 جائیکہ خذف گردد آنجا گہر آید

ونگہ بچنین فصل کہ در ساحت گلزار 3 از لطف ہوا چاشت نسیم سحر آید

از بلبل خاموش دل باغ گرفت است 4 اورا چہ گنہ محمل گل دیر تر آید

گل ہم چہ کند باد صبا خواست کہ عرفی 5 آید سوئے کشمیر و گلش بر اثر آید

گو ہفتہ ازین شاہد گل حجلہ تہی باش 6 تا بلبل شیراز درین باغ در آید

نشگفت گل! ا بشکن برگ شاخے 7 گر پائے نہم خون گلم تا کمر آید

وقت است کہ گل پر فگند پردۂ رخسار 8 زانسان کہ ز فانوس چراغے بدر آید

مہتاب گل از بیم بشگافد قصب شاخ 9 ور لمعۂ او سیب قمر لعل تر آید

فردوس بدروازۂ کشمیر رسیدہ است 10 گو مدعی گر نگرندہ است در آید

زیبائی کشمیر گرش باعث عشوہ است 11 من منجمم از زال فلک عشوہ گر آید

این سبزۂ و این چشمہ و این لالہ و این گل 12 آن شرح ندارد کہ بگفتار در آید

آن چشمہ کہ رضوان چو رود تشنہ بسویش 13 کوثر بسرش تیز تر و تشنہ تر آید

آن لالہ کہ ہنگام تراشیدن خارا 14 از رخنۂ سنگ و دہن تیشہ بر آید

درچاشت گہ از شبنم گل گرد فشان است 15 آن باد کہ در ہند گر آید جگر آید

تا رنگ گلے نشکند از تابش خورشید 16 حربا نکند میل کہ خورشید بر آید

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

17 ازبسکہ کند جذب رطوبت خطرش نیست — گر ساغر چینی زہوا بر حجر آید
ق 18 حاجت بدروز خم ارفندش قطع محالست — گر سنگدلے مائل قطع شجر آید
19 زاں کز مدد نشو دنما زخم نخستین — مصمت نشده تا زخم دگر بر اثر آید
20 کشمیر بہشتیست فریبنده کہ شبلی — آید چو در صومعہ بروے سقر آید
21 طاؤس مثالے کہ نہ افشانده پر و بال — ہر لمحہ برنگ دگر اندر نظر آید
22 زیبنده عروسیکہ بیفزوده جمالش — ہر دم بنظر خوشتر و شاداب تر آید
23 ہر لحظہ کہ شاداب ترش بینم و گویم — بکشاے بغل بو کہ در آغوش در آید
24 یاد از روش خود کنم و بزم خداوند — ہر گہ کہ صبا از چمنش جلوه گر آید
25 چون بوے گل آید کنم از انجمنش یاد — تا نکہت گل مایۂ صد درد سر آید
26 ہر گہ کہ بعزم سفر از شوق تو عرفی — آید بوداع مے و با چشم تر آید
ق 27 زاری کند از شش جہت آغاز کہ مشتاب — کین فصل نہ آن فصل کہ گرم بر اثر آید
28 لیک ار ہمہ خلدست کہ بیطوف جنابت — چندان نکند مکث کہ وقت ثمر آید
29 کشمیر برود آلہ وا ووالہ کشمیر — اما چنان کش بدل از دیده در آید
30 کارش ہمہ انباشتن چشمۂ گریہ است — ہر گاہ کہ سیمابے تواش در نظر آید
31 ترسد کہ درین خاک چہ از شوق تو گرید — خون جگرش گل شود انگہ بدر آید
32 ازبسکہ ملایم صفت افتاده ہوایش — بیم است کہ آه سحرش بے اثر آید
33 حکم تواش آورد بہ کشمیر وگرنہ — کے از سر آن خاک بخاک دگر آید
34 مے آید و میسوزد از بس رشک کہ کشمیر — چون یافت کہ آید بکجا بر اثر آید

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

در تعزیت ابوالفتح و تهنیت خانخانان

ز آسمان و زمین مژده ناگهان آمد	1	که آفتاب زمین تاج آسمان آمد
نوای فوج حکومت به قلبگاه رسید	2	همای اوج سعادت به آشیان آمد
دو جنبشی است که از غایت جلالت قدر	3	لباب جملهٔ تواریخ در جهان آمد
نخست هجرت سلطان دین که از کعبه	4	سوی مدینه به تکمیل انس و جان آمد
دوم مراجعت فخر دهر و مرکز ملک	5	به تختگاه شهنشاه کامران آمد
بحد مملکت شاه رفت عالم گفت	6	که صدر مجلس دنیا بآستان آمد
چو بازگشت از اقصای ملک و ران گفت	7	که روزگار بسر رفته در میان آمد
سپهر گفت بهل مدح روزگار و بگوی	8	که آفتاب سوی ناف آسمان آمد
جهان بگفت که نی بگو که جان جهان	9	بلب رسیده دگر در تن جهان آمد
من این شنیدم و گفتم که گر غرض مدح است	ق 10	همین بس که بگوئی خدایگان آمد
بگو خلاصهٔ تقدیر خان خانان است	11	که همعنان شهنشاه انس و جان آمد
بهر قدم که همی زد زمین زمان را گفت	12	که بختم آمد و فرخنده و جوان آمد
بهر دیار که آمد زمان زمین را گفت	13	که تاجم آمد و بر فرق فرقدان آمد
درون دائرهٔ آسمان ز آمدنش	14	بعرش و فرش بگویم که آسمان آمد
زهی بلندی نامت که تاج تارک نظم	15	چو و یحک و زهی و حبذا دهان آمد
بیا بیا که از اقبالت ای بهشت نعیم	16	زمانه برتر از امید کامران آمد
اگر هوای چمن داشت نوبهار رسید	17	و گر امید ثمر داشت بوستان آمد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

قلم بنان تو سنجید و نہ فلک را گفت	18	خوشا ہلال کہ ہمشکل این بنان آمد
فلک عنان تو بوسید و شش جہت را گفت	19	خوشا زمانہ کہ در تحت این عنان آمد
حریم روضۂ جاہ ترا بود چمنی	20	کہ آفتاب درو ہمشکل اقحوان آمد
توئی کہ در ازل اندیشہ ات بذہن قضا	21	گذشت بر اثرش امر کن فکان آمد
مگر ثنائے تو از طبع میکند شبگیر	22	کہ گوش بر در دروازۂ دہان آمد
مگر دعائے تو جوشد ز دل کہ حسن قبول	23	شگافت برقع و تا سر حد زبان آمد
فلک بہ گنجۂ ہستی بہ عکس فرمانت	24	دو غوطہ زد بہ نہ عمر جاودان آمد
امید بر اثر نقش پائے احسانت	25	دو گام زد بہ سر گنج شایگان آمد
فلک بمدح تو دوشینہ کرد تحریکم	26	چنانکہ نطق بہ نزدیک استان آمد
ز عجز دم زدم و اندیشہ لب بہ بید و بگفت	27	کہ راز سینۂ اندیشہ بر زبان آمد
خدایگانا حال دلم تو مے دانی	28	چگویمت کہ دلم چون زغم گران آمد
چہ احتیاج کہ گویم کہ مرد و عرفی را	29	چہ بر سر از ہوس مرگ ناگہان آمد
درین مصیبت عظمے کہ دہر سنگین دل	30	زگریہ بر سر ہر چشم خون فشان آمد
چنان فریفت مرا گریہ ہائے روحانی	31	کہ چشم از ہوس قطرۂ بجان آمد
کہ رہبرش بعدم شد کہ مرگ از مرگش	32	سیاہ پوش ترا زعمر جاودان آمد
برفت و لطف تو بر من گماشت این بیدلیست	33	بنزد عقل کہ تاوان آن زبان آمد
شکے بہ نسبت اوصاف و وحدت ارواح	34	ہمان کہ رفت بنزدیک من ہمان آمد
تو آگہی کہ مرا از غروب این خورشید	35	چہ گنجہائے سعادت بپای جان آمد
من آنکہم کہ گران شب چراغ گم کردم	36	چہ گوہرم بتلافئ آن زیان آمد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بهار باغ مرا گر قضا بجنّت برد	37	بهار باغ بهشتم بهوستان آمد
هر آن عروس که در نوحه شد ز حجلهٔ نطق	38	ز راه تهنیت آهنگ باستان آمد
همیشه تا رسد از آسمان بگوش این قول	39	که عهد دولت بهمان شد و فلان آمد
ز دورهٔ تو نگویاد آسمان تا حشر	40	که دور حشمت این رفت و دور آن آمد

در مدح شاهزادهٔ سلیم

دگر سفیر طبیعت بساز آگاهی	1	بعالم ملکوت نیست محملش راهی
بلے رود بخریداریٔ جواهر قدس	2	ز بهر تحفهٔ یک دانه گوهر شاهی
طراز دولت جاوید شاهزاده سلیم	3	که یافت بازوئے او صولت ید اللّٰهی
ستوده که بعنوان نامهٔ صفتش	4	حسود داد بتصور نوشتهٔ جمجاهی
زہے ضمیر تو پاک از عبور سهو و خطا	5	چو زمرهٔ ملکوتی نه مخطی و ساهی
بملک مصلحت اندیشی قضا و قدر	6	قبول ورد تو احکام آمر و ناهی
حدیث روشنیٔ مهر با ضمیر تو هست	7	بصدق و کذب چه تمثیلهائے افواهی
چو مهر کاهش مه را ز رشک رائے تو دید	8	بخنده گفت زہے ابلهی و گمراهی
منم فتاده بصد رنج زین حسد در شرم	9	ترا کسے چه شمارد تو خود چه مے کاهی
زمان زمان بمسیحائهٔ جود مے سپرم	10	ز بهر رعشهٔ اندام و چهرهٔ کاهی
چو خلق و رائے تو آتش فروز دهر شود	11	سزد که دود کند عنبری شتر ماهی
دمیکه آهوئے خلق تو نافه اندازد	12	هجوم عطسه بگیرد ز ماه تا ماهی
ز حسن عهد تو مشکل که لوح خواب و خیال	13	شود نگاشته از شکلهائے اکراهی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

حسود جاه تو در تنگنائے غم هردم	14	فراق نامه نویسد بمرگ ناگاهی
چو ظل جاه برارقام هندسی فگنی	15	بدون صفر کند پنج فرد پنجاهی
سر دعائے مسیحا از اوج عرش گذشت	16	وز آستان جلال تو کرد کوتاهی
زفتنهائے زمین و زمان مهیّا باد	17	منافقان ترا برگ سالی و ماهی
زرفقهائے قضا و قدر مهیّا باد	18	موافقان ترا ساز مالی و جاهی

در مدح جلال الدین محمد اکبر شاه

اے دل معنی سرشتت رازدان آفتاب	1	تا ابد بر خوان دولت میهمان آفتاب
بر کمال دولتت هر کس که بیند بنگرد	2	از شراب تربیت رطل گران آفتاب
دولت جمشید همدوشی کند با دولتت	3	گر تواند سایه بودن همعنان آفتاب
دهر سرکش رام شد در زیر ران دولتت	4	چون سمند آسمان در زیر ران آفتاب
طوطی نطقم چو در مدحت شکرخائی کند	5	آب گرم از ذوق گردد در دهان آفتاب
تا لوائے دولتت نگذراند از اوج عرش	6	اهل معنی را نشد معلوم شان آفتاب
کاروان سالار شاهان آفتاب آمد ولے	7	چون تو نامد یوسفے در کاروان آفتاب
همچو شمعے کان بر افروزند از شمع دگر	8	انبیکے نوراست بن ه و جان آفتاب
فیضے تابد ز رویت چون بدکتا ازل	9	گوهرت پرورش داد است کان آفتاب
سجده گاه هفت اقلیم است مسندگاه تو	10	قبلهٔ هفت آسمان است آستان آفتاب
بسکه عکس آفتابت دیده در دل آسمان	11	کرده نام سینه اش آئینه دان آفتاب
هر کجا آماجگاهے طلعت آماده کرد	12	مے جهد تیر سعادت از کمان آفتاب

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

13 گر همای آفتاب آرا مگر امید اشتی — جای اکبر شاه بودی آشیان آفتاب

14 وصف شاه از ما کسی چون کجا لائق شود — هرچه کردم نقل کردم از زبان آفتاب

15 گرچه سیر آفتاب اندر جهان ظاهر است — باطن شاه است در معنی جهان آفتاب

16 گر پس از قرنی بود سعدین را باهم قران — چون بود هر صبحدم با شه قران آفتاب

17 حکم خورشید است حکم شه که در معنی یکیست — روزگار دولت شاه و زمان آفتاب

18 دمبدم چون ماه نو نور رخش افزون شود — هر که پیشانی نهد بر آستان آفتاب

19 دیده از عینک چسان نظارهٔ اشیا کند — همچنان بیند دولت راز نهان آفتاب

20 مدح خورشید و ثنای شه کند عرفی مدام — کز مریدان شه است و عاشقان آفتاب

21 در مزین رشتهٔ گوهر طرازان وجود — گوهر ذات تو از این دکان آفتاب

22 هر که مهر آفتابش جو شد از سر تا قدم — نور بارد از سراپایش بسان آفتاب

23 تا کند گردش عیان راز نهان آسمان — تا دهد زیب جهان حسن عیان آفتاب

24 وقف دولت باد سر لایزال آسمان — نور حشمت باد حسن جاودان آفتاب

25 پایهٔ اخلاص من خاطر نشان شاه باد — همچنان کاخلاص شه خاطر نشان آفتاب

26 بر سر شه سایه افگن چون شود بال هما — چون پر خفاش گردد سایبان آفتاب

27 گر بدان غایت که شه نشناسدش باید شناخت — از مسیحا هم مجو نام و نشان آفتاب

28 آسمان داند که چون شاه جهان هرگز نبود — قدردان آفتاب اندر زمان آفتاب

قصیدهٔ دو مطلعین در مدح خانخانان

1 ز خود گر دیده بربندی چگویم کز چه جهان بینی — همان کز اشتیاق دید نقش زادی همان بینی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

2 کسی کز ملک معنی در رسد خود را بنمای — که گر مس وانمائی کیمیا را ارمغان بینی

3 زر ناقص عیارت پیش زر آن بر کیمیای زن — که هم زر هم محک را شرمسار از امتحان بینی

4 تو سلطانی غیوری در کمند نفس بدگوهر — بکش زان پیشتر خود را که جور از آسمان بینی

5 روان از خشم و شهوت در عذاب از بهر تن تا کی — دو گرگ میش پرور را جگرخای شبان بینی

6 ز نسرت شاه شو هر گه غمی بر گرد دل گردد — ز غفلت داغ شو هر گه که خود را شادمان بینی

7 طرب را پای بر سر زن که جنت را خجل یابی — هوس را دست بر دل نه که دوزخ را تپان بینی

8 به نزهتگاه معنی میهمان شو تا ز استغنا — مگس را باد زن در دست بر اطراف خوان بینی

9 زبان از شکر منعم تا به بندی سوی عرفان شو — که قدر نعمتش پروانهٔ عزل زبان بینی

10 چنان مشتاق خذلانی که با صد بند و صد زندان — گریزی در شفقت گر سعادت را ضمان بینی

11 خرد در آدمی و انگه تو شان قدر و ریح سنجی — هما در آشیان وانگه تو قدر آشیان بینی

12 به خون آلوده دست و تیغ غازی ماند بی تحسین — تو اول از اسب و زینت به گستوان بینی

13 به آب و دانه خو کردی چو بلبل هنگام صیادی — چو بر صید افگنی شهباز دل را ماکیان بینی

14 به طاعت آن زمان زنده کر لذت طاعت — چو سر در سجده ها نی در جهان خود را ستان بینی

15 فراق شجاعت زنی انگه که در میدان — چو شمشیر دل یابی فنا شبدیز جان بینی

16 اگر خواهی که باشی عیب جو شاگرد همت شو — که نام هر چه بردی عیب آنش بر زبان بینی

17 به جنت خواهمت لیکن بهر عشرت بهر آن کانجا — غذای آتش همت به از کون و مکان بینی

18 سر و جانیا داری ولی خود را ندیده هستی — ز خواب خود در آ تا قبلهٔ روحانیان بینی

19 فساد عالمی مینا بدار پیشانی نفست — به بین در آینه تا آتش صد خانمان بینی

20 بجو ز غم گر زیاک پشه کمتر نهد خود را — که چون فال خر ابها زند پیل و ملن بینی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ز بیرون پنبه نه در گوش و افغان از درون برکش	21	اگر از نفس واعظ انتعاشے در میان بینی
غزل پردازم اینک از دو بیت خود دو مصرع را	22	کنم مطلع که حسن آفتاب از فرقدان بینی
ز خواب خود درآ تا قبلهٔ روحانیان بینی	مطلع 23	به بین در آبینه تا آتش صد خانمان بینی
بدیدار تو دل شاد اندر دائم دوستان تو	24	ترا هم شادمان خواهم چو روی دوستان بینی
هلاکم میکند گردون غمگین بنیمت آرے	25	تو نتوانی که بر احباب دشمن مهربان بینی
تو محبوب جهان و نگه مدارا با ورم ناید	26	تو شمع انجمن باشی و در بر پروانه جان بینی
به حفظ گریه مشغولم اگر بینی درونم را	27	ز دل تا پردهٔ چشمم دو شاخ ارغوان بینی
بوعظ اندر شو از راه غزل عرفی ترنم بس	28	در شیون آخر مردن خود چون عیان بینی
دلت التماس همت بود گر وابینی اکنونش	29	ترنج زر دست افشار پرویز جهان بینی
نه بینی در مقام نفس و طبع آسودگی هرگز	30	بهفتم پایه نه مسند [تکیه] که راحت گاه جان بینی
نشان جان [جاہیے]، چو نا نشان از بے نشان یابی	31	مکان دل طلب کن تا مکان و لامکان بینی
ز حور و سدره هستم بهره در بید ست و دیده [بہرہ یاد]	32	تو این دولت کجا یابی که جنت در مکان بینی
ز جنگ دی و فردا رستهام بے منت امروز	33	تو این معنی کجا یابی که هستی در زمان بینی
من از گل باغ میجویم تو گل از باغ میجوئی	34	من آتش از دخان بینم تو از آتش دخان بینی
ز ترتیب نظام آفرینش چون نهٔ آگه	35	حوادث را ز تاثیر نجوم آسمان بینی
ز ابر و آفتاب اندیشات کوته بود زان رو	36	دُر از گنجینهٔ دریا و لعل از جیب کان بینی
بچشم مصلحت بنگر مصاف نظم هستی را	37	که هر خارے در آن وادی درفش کاویان بینی
شعار ملت اسلامیان بگذار گر خواهی	38	که در دیر مغان آئی و اسرار نهان بینی
تو از ملک عراقی واژگون کن سر عنان بنشین	39	اگر خواهی که حسن رونق هندوستان بینی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ز رنگِ نورزان رو تاختی در کشورِ ظلمت	۴۰	که حسنِ چینیان را در لباسِ زنگیان بینی
از آن تاراج بینی در بیابان کاندرین کشور	۴۱	به آبادی چو آئی راه‌زن را دیده‌بان بینی
گهر جویند غوّاصانِ فطرت در تهِ دریا	۴۲	تو در فکرِ همین دائم که از دریا کران بینی
بدام اندر کشیدند اهلِ معنی طائرِ دولت	۴۳	تو در زیرِ درختان همچو طفلان آشیان بینی
نگنجد نورِ خورشیدِ ازل در ظرفِ هر دیده	۴۴	به آبِ دیدهٔ مردان نگر تا عکسِ آن بینی
تو خفّاشی ز نورِ مه قیاسِ نورِ خور مسکین	۴۵	ترا سود این بود گر نورِ خور بینی زیان بینی
نظر از پیشگاهِ شرع در کاخِ حقیقت کن	۴۶	تو کج اندیشی آن بهتر که صدر از آستان بینی
ز گردِ غیبتِ خاطر فرو شو دیدهٔ فطرت	۴۷	اگر خواهی که حسنِ خار و گل یکبیک عیان بینی
تو سر تا دیده بهرِ شعله میتازی ز خاکستر	۴۸	به بینی حسنِ خاکستر چو در روشنگران بینی
مرو در عرصهٔ دانش کز آسیبِ تنک فهمان	۴۹	یقین را در پناهِ پرده‌دارانِ گمان بینی
چه نقصان بینی از حیرت که خارش گلستان یابی	۵۰	چه لذت گیری از دانش که مغزش استخوان بینی
مخاطب گر نباشد مستمع خاکش مشو عرفی	۵۱	که هست او هرچه هست اما تو در معنی زیان بینی
سخنور را خموشی نقص خود میدان باشد	۵۲	که خاموشیِّ بلبل را زبانِ مهرگان بینی
نوا را تلخ‌تر میزن چو ذوقِ نغمه کم یابی	۵۳	حدی را تیزتر میخوان چو محمل را گران بینی
مشوّش خواهمت گاهی که بینی هر روی خسته	۵۴	در آتش خواهمت تا که دستی بر عنان بینی
بر آ از پردهٔ صورت قدم در راهِ معنی زن	۵۵	که در هر منزلی سیری ز اسرارِ نهان بینی
اگر شوخیت امان ندهد به بزمِ خانِ خانان رو	۵۶	که نقشِ لوحِ محفوظش ز پیشانی عیان بینی
دکانی چیده خلقش بر سرِ بازارِ انسانی	۵۷	که جنت را متاعِ روی دستِ آن دکان بینی
اگر آگاه شوی از نسبتِ وقتِ گفتارش	۵۸	زبانش عینِ دل یابی دلش عینِ زبان بینی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

گر از بادِ خلافی آتشِ قهرش علم گردد 59 بر اندام فلک هر مو بسانِ خیزران بینی

سمندِ عزمِ او را سرعتِ گردون عنان یابی 60 حسامِ عقلِ او را جوهرِ اول فسان بینی

چو با حلمش بسنجی کاه عجز کهربا بینی 61 چو با عدلش ببینی ماه نساجِ کتان بینی

چو مهرش در جهان جان و تن والی شود زان پس 62 ز تن امکان تن یابی ز جان امکانِ جان بینی

چه خوانی اے ثنا خوان مدحت گفتار او کردارش 63 که قول و فعل او را قول و فعلش ترجمان بینی

جهانِ علوی و سفلیست ز انشخصش در آمیزش 64 اگر خواهی که حدِ ارتباطِ این و آن بینی

ببین در صورتش تا آن جهان در این جهان یابی 65 ببین در معنیش تا این جهان در آن جهان بینی

بفخرِ دودمانِ عالمِ سفلی نگر مدحش 66 در آ در عالمِ علوی که فخرِ دودمان بینی

بمجلس غم گداز و عشرت افزا لیک در خلوت 67 بشادی دشمنش یابی باندُه مهربان بینی

برون از تشنگی در آتش است اما درون بنگر 68 که نهرِ سلسبیلش در گلو دل روان بینی

کنارِ بحرِ بے پایان عرفان در وسط یابی 69 اگر بازورقِ دل شوق او را بادبان بینی

اگر عادت بترتیبِ فصولت راهزن نبود 70 ازان رحمت بباغ آرد که گل را در خزان بینی

دعا عقد اخوت با اجابت بست هان عرفی 71 دعا کن از ثنا بگذر که دیگر وقت آن بینی

بدرویشی ثنائے خانِ خانان میکنی آرے 72 خوشا مدگونه تا روے حشمت درمیان بینی

دعائے تو برسم مدحت اندیشان نمیگویم 73 که یارب تا فلان باشد تو بهمان و فلان بینی

تو خیر اندیشِ خلقی پس چنین باید دعائے تو 74 که یارب آنچه بهرِ خلق اندیشی همان بینی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

قصائدِ قاآنی

در مدح حسین خان خازن شجاع السلطنة

تا ابد چشم بد از گنجور دارا دور باد
بحر و کان خالی ز گنج همت گنجور باد

آن حسین اسم حسن رسم که چشم روزگار
از می مینای مهرش جاودان مخمور باد

آن که چون معمار جودش قصد آبادی کند
آسمان در آستانش کمترین مزدور باد

بر فروغ طلعتش هرگه که بگشایند چشم
دیدهٔ احباب روشن چشم اعدا کور باد

آسمان را هست مهر و مهر شه در دست او
تا ابد از لطف شه کارش چنین دستور باد

غیر این کش پیشکارانند با این نه نفس
از شهنشه هر منصبی از منشیان منشور باد

پیشکارانی که بر خرم روان شان از سپهر
هر زمان فرخ نوید سعیکم مشکور باد

هر نوائی کارغنون ساز فلک آرد پدید
با نوائی ساز بخشش زاده فی الطنبور باد

باد دائم محرم درگاه دارای جهان
آن که تا جاوید جیشش ناصرش منصور باد

خسرو غازی بهادر شه حسین آن کو مدام
در شبستانش عروس عافیت مستور باد

خاک پای یادپایش توتیای چشم چرخ
نعل سم ابرشش تاج سر فغفور باد

ای جهانداری که در کریاس جاهت پاسبان
قیصر روم و نجاشی و تکین و فور باد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

تیغت اگرچه هست چو سیماب لیکن در مصاف　　از برای قطع نسل دشمنان کافور باد

چند روزی چون انار یک گر نمودی غم پاره　　بازگشتت باز چون سنجر به نیشاپور باد

جاودان در چنگل شاهین و در چنگال شیر　　زاحتسابت جای غنم و لانهٔ عصفور باد

نیکخواه از ظلّ چترت زانینت آسوده حال　　بدسگال از فرّ بخت قاهرت مقهور باد

در مدح نظام الدوله حسین خان

با فال نیک بهر زمین بوس شهریار　　آمد ز ملک جم سوی ری صاحب اختیار

کمتر غلام شاه خداوند ملک جم　　کمتر رهی خواجه خداوند حق گذار

سالی دو بیش از این که شد آشفته ملک جم　　وز هم گسیخت سلسلهٔ نظم آن دیار

ملکی که بود جمع تر از خال گلرخان　　چون زلف یار گشت پریشان و بیقرار

از اهتمام خواجه پی دفع شور و شر　　فرمان روای ملک جمش کرد شهریار

از خواجه بار جست سبک بار رست و رفت　　بی لشکر و معاون و همدست و پیشکار

نی نی خطا چه رانم همراه خویش برد　　هرچه آفریده در دو جهان آفریدگار

زیرا که بود قائد او بخت خواجه　　کز جود او وجود دو گیتی شد آشکار

بس کارهای طرفه به شش مه نمود کش　　یک سال گفت نتوان بر وجه اختصار

لیک آنچه کرد از مدد بخت خواجه کرد　　کز نامیه است خرّمی سرو جویبار

خود سنگریزه چیست که بی معجز رسول　　گویا به سخن چو مرد سخن سنج هوشیار

بی عون ایزدی چه کند دور آسمان　　بی زور حیدری چه بر آید ز ذوالفقار

موج محیط موج ز باد است وز بحور　　جوش و خروش سیل ز ابر است در بهار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

آن را کہ خواجہ خواند فرزند خویشتن — گر ناظم دو گیتی گردد عجب مدار
بارے بہ ملک جم در خوف و رجا کشود — تا دوست را شکور کند خصم را شکار
شورش نشاند و سور بنا کرد و بر کشید — حصنے کہ بُد بروج فلک را در و مدار
انہار کند و برکہ و کاریز و جوے و جر — بستان فزود و قریہ و پالیز و کشت زار
برداشت طرح غلّہ و تحمیل نان فروش — بخشید باج برف و تکالیف ابدار
نظمِ سپہ فزود و منالِ دو سالہ داد — خود را عزیز کرد و درم را نمود خوار
زر داد و تخم و گاو و نقاوی بہ برزین — آورد پیشہ ور ز دہاقین ز ہر کنار
از بسکہ ساخت جیبی از دود و غصہ گشت — چون دیگ کاسۂ سر فغفور پر بخار
کان کند و کورہ بست و قلعہ جست باغ ساخت — سرو و نہال کشت و درختان میوہ دار
سد بست و کہ شکست و بیاورد سوے شہر — شمشیر را کہ ہست یکے رود خوشگوار
بہرِ طراز آب ز صد میل رہ فزون — گہ غار کوہ کرد و گہے کوہ کرد غار
گہ کوہ را شکست چو شمشیر پادشہ — گہ دشت را چو خنگِ ملک کرد کوہسار
کوہے کہ راز گفتے در گوش آسمان — چون سنگریزہ در تگِ جو بینیش قرار
غارے کہ پایۂ گاو زمین سودیش بہ فرق — بر شاخِ گاو گردون پابیش رہ سپار
سدّے سدید در درۂ بستہ کاندرو — وہم از حد برون شدنش نیست اقتدار
صد میل راہ کردہ تراز و بیک دگر — ہمچون اساس عدل شہنشاہ تاجدار
وان چاہہا چند کہ جم کند و زیر خاک — ماند از براے آب دو چشمش در انتظار
فرسودہ بود و سودہ و آگندہ آن چنانک — گفتی تلے است ہر یک از آنہا برہگذار
ہر چاہ را دو بارہ بہ ماہی ساند و کند — مزد آن گرفت جان برادر کہ کرد کار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

آرے کدام مزد بہ است از رضای شہ — وز التفات خواجہ و تائید کردگار

از بہر حفر چاہ زمین تیشہ زد بہ خاک — چشم زمین بسوز درون گشت اشکبار

مزدور وار رفت بہ ہر چاہ کار کرد — تا اوج ماہ پایہ گچ و ساروجش استوار

یوسف شنیدہ ام کہ بہ چہ گریہ می نمود — او بود یوسفی کہ چہ از وی گریست زار

یکبار رفت یوسف مصری اگر بہ چاہ — او بہر آزمودن عمل شد ہزار بار

یوسف بہ چاہ رفت از آن پس عزیز شد — او خود عزیز بود کہ در شد بہ چاہ سار

فرقی دگر کہ داشت ز یوسف جز این نبود — کو شد بہ جبر در چہ و این یک باختیار

در حکم خواجہ ساخت بہ شیراز اندرون — چندین بنا کہ کردن نتوانمش شمار

حصنی رفیع ساخت بہ بالای آسمان — حوضی عمیق کند بہ پہنای روزگار

از قصرہا کہ ہر یک شان رشک آسمان — وز باغہا کہ ہر یک شان داغ قندہار

گوئی کشیدہ شہرش افلاک در بغل — گوئی گرفتہ باغش جنات در کنار

بارے پس از دو سال کہ از ہجر خواجہ شد — چون نوک کلک خواجہ اش چاک و تن نزار

پیکی ز رہ رسید کہ زی ملک خاوران — چینی کنند کسیل شہنشاہ کامگار

دان خواجہ بزرگ خدا جوی شہ پرست — ہمت بہ کار بردہ پی دفع نابکار

با خویش گفت عاطفت خواجہ مر مرا — بردار از حضیض ذلت بر اوج افتخار

از غصہ شیرخوار گہیم تربیت نمود — تا لطف وی بہ آنچنین کہ شدم گرد شیرخوار

سرپا نہ ز سپاہ خدیو جہان بدم — بی نام و بی نشان و تہیدست و خاکسار

و اکنون ز لطف خواجہ بجایے رسیدہ ام — کم بردہ صف بہ صف بود و بدرہ بار بار

بودم نخست خار بنی خشک و عاقبت — ز اقبال او شدم چو گل سرخ کامگار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

اید که گاه بندگی و روز خدمت است — باید به عزّ خواجه کمر بستن استوار

بردن پی ایلچی سپاه ملک به ری — اسپ و ستور و نجتی و اسباب کارزار

این گفت و برنشست به ری رفت و سر نهاد — بر خاک پای خواجه وزی شاه جست بار

وز نزد او چو آمده بیرون شگفته روی — زانسان که از خلاص زر سرخ خوش عیار

کرد از پی ایلچی سفر صرّهای زر — چون نقد جان بپای غلامان شه نثار

باصد و نزده اسپ و صد استر سترگ — با چار صد هیون زمین کوب راهوار

وز آن میان شگافته ماران آهنین — کادل خورند مور و سپس قی کنند مار

آورد نزد شه و هزار از برای جنگ — تا مار سان برآرند از خصم شه دمار

شه خلعتیش او بهایون بدست خویش — چون نوک کلک خواجه زر اندود و زرنگار

آن جامه که گفتی که جبریل بافته — از زلف و جعد حوری و غلمانش پود و تار

هم داد شه بدست خودش یکدرست زر — یعنی چو زر درست شو و بعد از این بکار

وز خواجه یافت عاطفتی کز روان بدن — وز باد فسرده گل وز ابر مرغزار

وز کردگار عقل وز عقل شریف نفس — وز نفس پاک پیکر و از هوش هوشیار

وز آب تازه ماهی از نسیم وز زر فقیر — وز قرب دوست عاشق و از وصل گل هزار

وز مصطفی بلال وز مهر فلک هلال — وز مرتضی اویس وز نور قمر شمار

یا حاجی از ورود حرم درگه طواف — یا ناجی از خلود ارم در صف شمار

خواجه است نائب نبی و او به خدمتش — برچیده است ساعد همت اسامه وار

هر که از اسامه جست تخلف رسول گفت — نفرین بدو درست ز خلاق نور و نار

آیینه ضمیر خواجه محک است از محک — نقدی که خالص است فزون یابد اعتبار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

امروز در عوالم ہستی ز نیک و بد — رائی نہفتہ نیست بر آن خضر نامدار

ناگفتہ داند آرزوی طفل در رحم — نادیدہ یابد آنچہ خورد وحش در قفار

از جود بخشد آنچہ بہر گنج سیم و زر — وز حزم داند آنچہ بہر شاخ برگ و بار

پیر است زندہ دل کہ جوانست تا بہ حشر — زد بخت شہریار ظفرمند بخت یار

شاہ جہان کشای محمد شہ آنکہ ہست — جانسوز تیغش از ملک الموت یادگار

ای خسروی کہ تا بہ دم روز واپسین — ذکر مجاہدت نتوانم یک از ہزار

خصم تو ہمچو خاک نخواہد شدن بلند — اِلّا دمی کہ در سم اسپت شود غبار

یا ہمچو آب میل صعود آن زمان کند — کاجزای جسمش از تف تیغت شود بخار

یا آن زمان کہ جسم سرش از عتاب تو — این یک رود بہ نیزہ آن یک رود بہ دار

پیوستہ باد آتش تیغ تو مشتعل — تا حاسد شریر ترا سوزد از شرار

در مرثیہ امیرزادہ فردوس وسادہ فاطمہ سلطان صبیہ امیر دیوان

بہر بہار گل از زیر گل بر آرد سر — گلی برفت کہ ناید بصد بہار دگر

گلی برفت کز امروز تا بہ دامن حشر — گلاب اوست کہ جاری بود ز دیدۂ تر

گلی برفت کہ با آن کہ غنچہ بود ہنوز — دو غنچہ داشت بہر یک ز تنگ شکر

گلی برفت کہ از مشک چین دو سنبل داشت — نہان بزیر دو سنبل دو لالۂ احمر

ہلا کہ بود و کجا آمد و چہ گفت و چہ شد — کہ ہر چہ بینم از آن ہر چہار نیست خبر

چہ شمع بود کہ روشن نگشتہ گشت خموش — چہ شعلہ بود کہ ناجستہ گشت خاکستر

چرا چو نجم سحر نادمیدہ کرد غروب — چرا چو صبح دوم نارسیدہ کرد سفر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

برفت از صدف خاک گوهری بیرون
که خلق را صدف دیده گشت پر گوهر

فتاد از فلک مجد اختری به زمین
که جان خلق از آن اختر است پر اخگر

شبیه شمس و قمر بود در شمائل حسن
چو او بمرد تو گفتی بمرد شمس و قمر

مدار عقل و هنر بود در فصاحت نطق
چو او بمرد تو گفتی برفت عقل و هنر

رخش کبود شد از سیلئی اجل عجب است
که گل بنفشه شود یا که لاله نیلوفر

بوقت زندگی از حسن و وقت مرگ از غم
بهر دو حال جهان انمود زیر و زبر

گمان کنم که جهان اخذ اعقوبت کرد
چرا که هجر وی از بهر عقوبت است ابتر

گشاده بود رخش بر جهان دری ز بهشت
نهفت چهره شد بسته بر جهان آن در

بباغ خلد خرامید و از شمائل خویش
بباغ خلد بیفزود باغ خلد دگر

مگر که زیور حسنش فزون شود ز بهشت
که او ز چهره فزاید بهشت را زیور

چه بود این خبر این قاصد از کجا آمد
که کاش نامده بود و نداده بود خبر

بحق پناه برم کاین خبر نباشد راست
به حیرتم که چگونه چسان کنم باور

گل شگفته بیکدم چگونه ریخت ز شاخ
مه دو هفته بیکباره چگونه شد ز نظر

بهار تازه به آنی چگونه گشت خزان
درخت میوه بیادی چگونه ریخت ثمر

شنیده اید که ناشگفته بفسرد لاله
شنیده اید که نارسته پژمرد عبهر

امیرزاده نه ما جمله چاکران توئیم
ترا که گفت که بی چاکران روی بسفر

ترا که نفع سخاوت به مور و مار رسید
به مور و مار سپردیم خاک مان بر سر

ترا که از کرمت شاد بود دشمن و دوست
ز کف چو دشمن دادیم دوستی بنگر

ز رفتن تو اگر رفتگان خوشند چه سود
که ماندگان ترا مانده داغها بجگر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

پدر هنوز درین ذوق بود کز سر شوق — هزار تحفه فرستد ترا ازین کشور

برای بازوی تو حرز سازد از یاقوت — ز بهر فرق تو افسر فرستد از گوهر

ترا که گفت که از چوب نخل سازی حرز — ترا که گفت که از خاک ره کنی افسر

پدر هنوز علی رغم دشمنان میخواست — که بسترت کند از سیم و بالشت از زر

ترا که گفت که از لوح قبر کن بالین — ترا که گفت که از خاک گور کن بستر

پدر هنوزت طوق کمر نساخته بود — که دست مرگ شدت طوق طاق گور کمر

بجای آنکه به تخت جلال بنشینی — دریغ بود که بر تخته افتدت پیکر

بجای آنکه کنندت به بر لباس حریر — دریغ بود ز بردت کفن کنند به بر

بجای آنکه نهی سر فراز بالش زر — دریغ بود به خشت لحد گذاری سر

دریغ بود که کافور مردگان پاشند — به گیسوی که ز خود داشت نکهت عنبر

تو ای کبوتر عرشی کنون ز غصه منال — گر از قفس به سوی آشیان گشودی پر

ترا خدای نهد جای در کنار نبی — چه این نبی پدرت باشد و چه پیغمبر

تراست جای بهر حال در کنار رسول — مشو غمین که جدا ماندی از کنار پدر

بزرگوار امیرا به بندگان خدا — بسی نخواسته دادی هزار گنج گهر

اگر خدای تو یک گوهر از تو خواست مرنج — کز رسیم از تو برند حکیم و دانشور

که گوهری چو نه بخشی که خواست از تو خدا — چرا نخواسته بخشی به بنده بیحد و مر

و دیگر آنکه تو دانی خدای با هر کس — هزار بار بود مهربان ترا ز مادر

هزار مادر اگر بشمریم تا حوا — تمام صادر از فیض او بود مصدر

ولیک حکم قضا و قدر بدان رفته است — که در زمانه نبینیم غیر رنج و خطر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نہادہ راحت ما را بہ رنج و ما غافل
سپردہ عشرت ما را بہ مرگ و ما ابتر

گہے بطعنہ کہ داد آفرین چہ راند جور
گہے بہ شکوہ کہ خیر آفرین چہ جوید شر

اگرچہ حق ز پئے امتحان دانش ما
دو صد مثال نہاد است و رہنمادِ بشر

مگر نہ داروے تلخ حکیم گاہ علاج
بکام ما دہد از روے طبع طعم شکر

مگر نہ این رگِ شریانِ رشتۂ تن ماست
دہیم مزد بہ فصّاد تا زند نشتر

ز بادہ تلخترے نیست کش خوریم بذوق
کہ تلخیش بہ طبیعت حلاوت آرد بر

ز نگ نے بر بم چنگ کے بہ رقص آئیم
اگر بر آن نہ زند زخمہ مرد خنیاگر

ولے چو عشرت عقبےٰ نہان ز دیدۂ ماست
خواص مرگ نہ دانیم و زان کنیم حذر

بعیش فانئے دنیا خوشیم و غافل ازین
کہ سود او ہمہ سوگست و نفع او ہمہ ضر

براسپ چوبین کودک چہ آگہی ارد
کہ چیست تخت سلیمان و رخشِ رستم زر

رئیس دہ چو بہ دہقان ہمے دہد فرمان
ہمے چہ داند خاقان کدام یا قیصر

ز آب شور بیابان عرب بہ وجد آید
چہ آگہیش کہ تسنیم چیست یا کوثر

چو عنکبوت مگس گیرد آنچنان داند
کہ اژدہاے دمان را کشد بکام اندر

چو گربہ حملہ بہ موشان برد چنان داند
کہ قلب لشکرِ دارا دریدہ اسکندر

بکرم سیب کس ار داستان پیل کند
بخویش پیچد و افسانہ داندش یکسر

مگس بپرّد و در چشم نایدش سیمرغ
فرس بہ پوید و در وہم نایدش صرصر

گمان برد حبشی در حبش کہ چہرۂ او
ہمے بہ فرّ و بہا باج گیرد از قیصر

ولے اگر بسیاحت رود بہ خطّۂ روم
ز شرم ہمچو زنان چادر افگند بر سر

ز ذوق این سخن آن صفدران خبر دارند
کہ پیش تیر بلا جان و دل کنند سپر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بلا به لفظ عرب امتحان بود یعنی   که بنده را به بلا امتحان کند داور

ولا بزرگ بود چون بلا بزرگ بود   نشان فراخور شانست و جامه درخور بر

هزار سال فزون است تا حسین علی   شهید گشته و نامش هنوز بر منبر

خدای در همه حالی منزه است از خلق   ولی ز غایت لطفست خلق را رهبر

برای ماست گر ایمان و کفر بخشد سود   خدای را چه که ما مومنیم یا کافر

اگر بهشت و سقر فرق دارد از پی ماست   خدای را چه تفاوت کند بهشت و سقر

ستاره تابد و پیشش یکیست پاک و پلید   سحاب بارد و نزدش یکیست خار و شجر

اگر مراد تو یزدان بود مراد مخواه   رضای دوست طلب وز رضای خود بگذر

زمن امیر ایک نقطه دیگرے بشنوش   عبث مجوی گر از دست رفت یک گوهر

تو مال خویش سپاری بهر که چاکر تست   بدین بهانه که گوئی امین بود چاکر

چنان خدای که خود چاکر آفرین ایمنش   بحفظ مال تو از چاکری بود کمتر

تو بشنو اند کی امروز پند قاآنی   که کارت آید فردا به عرصهٔ محشر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کلیّاتِ غالب

قصیدہ در مدح خداوندروئے زمین سایۂ جہان آفرین حضرت قدرقدرت ملکۂ معظمہ انگلستان و قیصرۂ ہندوستان خلّد اللّٰہ مُلکُہا بالعدلِ والاحسان

در روزگارہا نتواند شمار یافت
خود روزگار آنچہ درین روزگار یافت

پرکار تیزگرد فلک در میان ببین
حق داد و داد حق کہ بمرکز قرار یافت

درہاے آسمان بزمین باز کردہ اند
ہر کس ہر آنچہ جست بہر رہگزار یافت

آمد اگر بہ فرض ز بالا بلا فرود
بر روے خاک پیچ و خم زلفِ یار یافت

چون حسن ماہ یکشبہ بینی بدانکہ ماہ
پاداش جانگدازیٔ شبہاے تار یافت

چون رنگ روے گل نگری شاد شو کہ گل
اجرِ جگر خراشیٔ پیکان خار یافت

در خاک و باد و آتش و آب آشتی فزود
این پرورش کہ خلق ز پروردگار یافت

ناچار جز بداد گرائش نمے کند
در دہر ہر چہ صورت ازین ہر چہار یافت

ہر کس بہ قدر فطرت خویش ارجمند گشت
ہر شیٔ بحسن جوہر خویش اشتہار یافت

گر خواجہ بندہ را خط آزادگی نبشت
ہم بر در سراے خویش بناے ای یافت

ور بندہ خود ز خشم خطِ بندگی درید
توقیع خوشدلی ز خداوندگار یافت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مہ روشنی و مہر فروزش ز سر گرفت
لیل و نہار صورت لیل و نہار یافت

بہرام دل بہ بستن تیغ و کمر نہاد
ناہید ذوق ورزش مضراب و تار یافت

نظارہ فتنہ ہاے عیان از نظر سترد
اندیشہ گنجہاے نہان آشکار یافت

جام از شراب روشنی آفتاب داد
بزم از بساط تازگی نوبہار یافت

روے سخن صفاے بناگوش گل گزید
بانگ قلم نشاط نواے ہزار یافت

برہم زدند قاعدہ ہاے کہن بہ دہر
ہر کس نشاط تازہ ہر گونہ کار یافت

فیض سحر بہ غالب پیمانہ کش رسید
ذوق صبوح عابد شب زندہ دار یافت

رہزن متاع خویش براین السبیل ریخت
کودک رضاے لہو ز آموزگار یافت

ق

عاشق زبسکہ شاہد بیداد پیشہ را
از مہر خویش غم گسل و غمگسار یافت

خون گشت در دل وے اگر حسرت نگاہ
چشم سیاہ را بہ عزا سوگوار یافت

گر زاہد ست نیز ز من مے بجام ریخت
ور محرم است نیز ز نشہ زینہار یافت

قفل دل عدو کہ کشائش نداشت نیز
ور نہار را کلید ز دندان مار یافت

با فتنہ ہم مضائقہ در خرمی نرفت
خود رخت خوابش از رگ گل پود و تار یافت

عنوان رنگ و بو رقم دلفروز جست
بستان آرزو شجر میوہ دار یافت

دولت سپند سوخت کہ شد ملک تازہ روے
ملک آفرین سرود کہ دولت مدار یافت

از انتظام شاہی و آئین خسروی
سور و سرور دانش و داد انتشار یافت

بر خستگان ہند بہ بخشود از کرم
وکٹوریہ کہ رونق از دور روزگار یافت

جشنے بکار رسانئے اقبال ساز داد
کاقبال ناز را بہ منش سازگار یافت

بالد چنان ز ناز کہ پہلو زند بہ تاج
از بسکہ تخت پایگہے استوار یافت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نازد چنان بخویش که بالد بروئے تخت
ازبسکه تاج کام دل اندر کنار یافت

بایستی انجم از پئے ترصیع تاج و تخت
نازم فروتنی که جواهر قرار یافت

یاقوت ساز چرخ که معدن دکان اوست
آورد هرچه در گہرِ کوهسار یافت

سنگے که نقشِ لعل و زمرد نبشته بود
در سینه خاره خاره ز جوش شرار یافت

خورشید را بچشم کواکب فزوده اوج
تنها نه آبروی گهرِ شاهوار یافت

جمشید کش به شاه سرِ همسری نبود
ساقی گری گزید و دران حلقه بار یافت

زین پس بسے میانه به مردم سخن رود
از دورباشها که جم از پرده دار یافت

همت نخواست باده ز انگور ساختن
در دور شه تمبکده پروین فشار یافت

زحمت کشید گرچه بهار اندر اهتمام
داند همے که سود برون از شمار یافت

آورد گونه گونه نشانهائے رنگ و بو
با خویش برد هرچه نه درخورد کار یافت

گل را ز جوش رنگ به هنگامه جا کجاست
آوردگر بهار تنش را نگار یافت

در راه پائمزد غریبان شمرده شد
در بزم قوت روح عزیزان قرار یافت

ق موجے که آب در گهرِ شاهوار زد
جوشے که خون بنافۂ غزال تتار یافت

روزے که زیبران شهنشاه کامران
توسن شرف بجبلۂ سیر شکار یافت

ق از گرد راه لیلی گیتی نقاب بست
در خط جادہ ناقۂ گردون مهار یافت

در دور شکارگاه خدنگے ز شست جست
چشم غزاله سرمۂ دنباله دار یافت

باشد بجا که شه بمنزل رسند فرس
بالید نقش سم که چنین شهسوار یافت

تاج و نگین علامت شاهیست در جهان
این هر دو هر که شد بجهان شهریار یافت

ق فرمانروائے راست که از فرشوکتش
شد تاج سرفراز و نگین اعتبار یافت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

زینسان بقبض نامیہ نانگشتہ بود
صد بارم از گداز نفس آبیار یافت

ق

دانم کز اقتضای زمانست کاین زمان
شاخ بریدهٔ قلم این برگ و بار یافت

آری چرا چنین نبود کز عطای دہر
آبان و مہر دسترس نو بہار یافت

کوه از ہجوم لالہ خودرو بخاک خفت
خاک از نمود سنبل و ریحان غبار یافت

بی آنکہ خواہش زر گل در میان بود
دامان گل نسیم بدست چنار یافت

امروز لالہ را بہ کوہسار دید
دہقان کہ دی بدامنہ کوہسار یافت

در وصف رنگ و بوی قوافی تمام شد
ناچار مدح شہ بدعا اختصار یافت

این خوشدلی ز روز ازل بود آن شاه
وقت آمد از سروش امانت سپار یافت

حاشا کہ مستعار بود ہمچو عمر خلق
عمری کہ شاه زنده دل از کردگار یافت

نتوان شمار دولت جاوید یافتن
در خود ز روی ہندسہ گاہی شمار یافت

از بس پر است جیب مسمی ز نقد اسم
ہر جا الف نشست محاسب ہزار یافت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کلیات شیخ مصلح الدین سعدی شیرازی

فی الموعظة والنصیحة

توانگری نه بمال است پیش اهل کمال / که مال تا لب گور است و بعد از آن اعمال

من آنچه شرط بلاغست با تو میگویم / تو خواه از سخنم پند گیر و خواه ملال

محل قابل و آنگه نصیحت قایل / چو گوش هوش نباشد چه سود حسن مقال

نصیحت همه عالم چو باد در قفس است / بگوش مردم نادان و آب در غربال

بچشم و گوش و دهان آدمی نباشد شخص / که هست صورت دیوار را همین تمثال

دل ای حکیم درین معبر هلاک مبند / که اعتماد نکردند بر جهان عقال

چنان بلطف همی پرورد که مروارید / دگر بقهر چنان بشکند که سفال

مکن بچشم ارادت نگاه در دنیا / که پشت مار بنقش است و زهر او قتال

بعمر عاریتی هیچ اعتماد مکن / که پنج روز دگر میرود به استعجال

برفت عمر نه رفتیم شرط راه ادب / براستی که ببازی برفت چندین سال

کنون که غیبت خیرست و زور طاعت نیست / دریغ روز جوانی که صرف شد بمحال

زمان توبه و عذر است وقت بیداری / برآر دست دعائی و رو بخاک بمال

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

وصال حضرت جان آفرین مبارکباد — که دیر بود و در فراق او فتد بہیچ وصال

بزیر بار گنه گام بر نمے گیرم — که زیر بار بہ آہستگی رود حمّال

چنان شده است که دیگر امید خیر نماند — مگر به عفو خداوند منعم متعال

نه آفتاب وجود ضعیف انسان را — که آفتاب فلک را ضرورتست زوال

کنون ہواے اجل میپرد کبوتر نفس — که دست جور زمانه نه پر گذاشت نه بال

چنان شدم که بانگشت مے نمایندم — نماز شام که بر بام میروم چو ہلال

بزرگوار خدایا بحق مردانے — که عارفان جمیل اند عاشقان جمال

مبارزان طریقت که نفس بشکستند — بزور بازوے تقوے و للّٰه درّ رجال

مراد نفس ندادند ازین سراے غرور — که صبر پیش گرفتند تا بوقت مجال

قفا خورند و ملامت کشند و خوش باشند — شب فراق بامید بامداد وصال

بہ سر سینہ این دوستان علے التفصیل — کہ دستگیری رحمت کنی علے الاجمال

رہے نمیبرم و چارهٔ نمے دانم — بجز محبت مردان مستقیم الحال

مرا بصحبت نیکان امید بسیار است — که مایه داران رحمت کنند بر بطّال

بود که صدر نشینان بارگاہ قبول — نظر کنند بہ بیچارگان صف نعال

توقع است ز انعام ائمہ المعروف — زبهر آن که امروز میکند افضال

همیشه در کرمش بوده ایم و در نعمش — ز آستان مربی کجا روند اطفال

سوال نیست مگر بر خزانهٔ کرمش — سوال نیز چه حاجت که عالم است بحال

من آن ظلوم و جهولم که هم تو فرمودی — چه آید از ضعفا اے کریم و ز جهّال

مرا تحمل بارے چگونه دست دهد — که آسمان و زمین بر نتافتند و جبال

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ختام عمر خدایا بفضل و رحمت خویش — بخیر کن که همین است غایة الآمال
ثنائے حضرت عزّت نمیتوانم گفت — که ره نمیبرد آنجا قیاس و وهم خیال
بر آستان عبادت وقوف کن سعدی — که وهم منقطع است از سرادقات جلال

فی صفة الرّبیع

عَلَمِ دولتِ نوروز بصحرا برخاست — لشکر زحمت سرما ز سر ما برخاست
تا رباید کلاه قاقم برف از سرِ کوه — ترک تابش خورشید بیغما برخاست
بر عروسان چمن بست صبا هر گهری — که بغوّاصی ابر از دل دریا برخاست
اینچه بوئیست کز جانب خلّخ بدمید — وینچه بادیست کز جانب صحرا برخاست
چه هوائیست که خلدش بتحیر بنشست — چه زمینیست که چرخش بتولّا برخاست
طارم اخضر از عکس چمن احمر گشت — بسکه از طرف چمن لؤلؤ لالا برخاست
موسم نغمهٔ چنگ است که در بزم صبوح — بلبلان را ز چمن ناله و غوغا برخاست
بوئے آلودگی از خرقهٔ صوفی آمد — شور دیوانگی از سینهٔ دانا برخاست
از زمین نالهٔ عشّاق بگردون برسید — وز ثری نعرهٔ مستان بثریا برخاست
بسکه خوبان بتفرج سوے صحرا رفتند — الغیاث از چمن و گلبن و حمرا برخاست
عاشق امروز بذوقی بر شاهد بنشست — که دلِ اهلا ز اندیشهٔ فردا برخاست
هر کجا طلعت خورشید رخی سایه فگند — بیدلی خسته کمر بسته چو جوزا برخاست
هر کسی را هوس روی گلی در سر شد — نه که این ولوله از بلبل تنها برخاست
با رخش لاله ندانم بچه رونق بشگفت — با قدش سرو ندانم بچه یارا برخاست

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سر بالین عدم باز نه ای نرگس مست
که ز خواب سحر آن نرگس شهلا برخاست

بسخن گفتن او عقل ز هر دل برمید
عاشق آن قد سروم که چه زیبا برخاست

روز رویش چو برانداخت نقاب سر زلف
گوئی از روز قیامت شب یلدا برخاست

ورق خوبی معشوق ز هم برکندند
قلم عافیت از عاشق شیدا برخاست

ترک عشقش چه صبر چنان غارت کرد
که جهان از حرم راز معما برخاست

سعدیا نامه سیه کردن سودا تا کی
که قلم را بسر از دست تو سودا برخاست

ایضاً فی الموعظة والنصیحة

خوش است عمر دریغا که جاودانی نیست
بس اعتماد برین پنج روز فانی نیست

درخت قد صنوبر خرام انسان را
مدام رونق نوباوهٔ جوانی نیست

گلے است خرم و خندان و تازه و خوشبوے
ولے امید ثباتش چنانکه دانی نیست

دوام پرورش اندر کنار مادر دهر
طمع مکن که درو بوے مهربانی نیست

مباش غره و غافل چو میش پرورش
که در طبیعت این گرگ گله بانی نیست

چه حاجت است عیان را باستماع بیان
که بیوفائے دور فلک نهانی نیست

کدام باد بهاری وزید در آفاق
که باز در عقبش آفت خزانی نیست

اگر ممالک روے زمین بدست آری
بهاے دولت یک روزه زندگانی نیست

دل اے رفیق درین کاروانسرا مبند
که خانه ساختن آئین کاروانی نیست

اگر جهان همه کام است و دشمن اندر پے
بدوستی که جهان جاے کامرانی نیست

چو هست پیش بصورت چنان شدی مشغول
که دیگرت خبر از لذت معانی نیست

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

جہان زدست بدادند دوستان خدا — کہ پاے بند غبارا جز این جہانی نیست
نگاہ دار زبان تا بدوزخت نبرند — کہ از زبان بتر اندر جہان زیانی نیست
عمل بیار و علم برکش کہ مردان را — رہے سلیم تر از کوئے بے نشانی نیست
طریق حق برو و ہر کجا کہ خواہی باش — کہ کنج خلوت صاحبدلان مکانی نیست
کف نیاز بہ درگاہ بے نیاز برآر — کہ کار مرد خدا جز خدائے خوانی نیست
مکن کہ حیف بود دوست بر خود آزردن — علی الخصوص مر آن دوست را کہ ثانی نیست
چہ سود ریزش باران وعظ بر سر خلق — چو مرد را بارادت صدف دہانی نیست
زمین بتیغ بلاغت گرفتی اے سعدی — سپاس دار کہ جز فیض آسمانی نیست
بدین صفت کہ در آفاق صیت شعر تو رفت — نرفت دجلہ کہ آبش بدین روانی نیست
نہ ہر کہ دعوے زور آوری کند بابا — بسر برو کہ سعادت بہ پہلوانی نیست
ولے بخواجۂ عطار گو نمایش مشک — مکن کہ بوے خوش از مشتری نہانی نیست

فی النصایح والمواعظ

اے نفس اگر بدیدۂ تحقیق بنگری — درویشی اختیار کنی بر توانگری
اے بادشاہ وقت چو وقتت فرا رسد — تو نیز با گدائے محلت برابری
گر پنج نوبتت بدر قصر میزنند — نوبت بدیگرے بگذاری و بگذری
دنیا زنی است عشوہ دہ دلستان ولیک — باکس بسر نمے برد او عہد شوہری
آہستہ رو کہ بر سر بسیار مردم است — این جرم خاک را کہ تو امروز برسری
آبستنے کہ این ہمہ فرزند زاد و کشت — دیگر کہ چشم دارد ازو مہر مادری

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

این غول روی بسته دو کونه نظر فریب — دل می برد بغالیه اندود چادری
هاروت را که خلق جهان سحر ازو برند — در چه فگند غمزهٔ خوبان به ساحری
مردی گمان مبر که به سرپنجه است و زور — با نفس اگر برآئی دانم که شاطری
با شیر مردیت سگ ابلیس صید کرد — ای بی هنر بمیر که از گربه کمتری
هشدار تا نیفگندت پیروی نفس — در ورطهٔ که سود ندارد شناوری
سر در سر هوا و هوس کردهٔ و باز — در کار آخرت کنی اندیشه سرسری
دنیا به دین خریدنت از بی بصارتی است — ای بدمعاملت به همه هیچ میخری
تا جان معرفت نکند زنده ات بشخص — نزدیک عارفان تو چه حیوان مخفری
بس آدمی که دیو بزشتی غلام اوست — در صورتش نماید زیبا تر از پری
گر قدر خود بدانی قربت فزون شود — نیکو نهاد باش که پاکیزه جوهری
چندت نیاز و آز دواند ببرّ و بحر — بشناس قدر خویش که دریای گوهری
بید است قطرهٔ که بقیمت کجا رسد — لیکن چو پرورش بودت از دُرّی
گر کیمیای دولت جاوید آرزوست — بشناس قدر خویش که گوگرد احمری
ای مرغ پای بسته بدام هوای نفس — کی بر هوای عالم روحانیان پری
باز سفید روضهٔ انسی چه فائده — کاندر طلب چو بال بریده کبوتری
چون بوم بدخبر مفگن سایه بر خراب — در اوج سدره کوش که فرخنده طائری
آن راه دوزخ است که ابلیس میرود — بیدار باش تا پئے او راه نسپری
در صحبت رفیق بدآموز همچنان — کاندر کمند دشمن آهخته خنجری
راهی بسوی عاقبت خیر میرود — راهی بسوی هاویه اکنون مخیّری

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

گوشت حدیث میشنود هوش بیخبر
در حلقهٔ بصورت و چون حلقه بر دری

دعوے مکن که برترم از دیگران بعلم
چون کبر کردی از همه دونان فروتری

از من بگوے عالم تفسیر گوے را
گر در عمل نکوشی نادان مفسّری

بار درخت علم ندانم مگر عمل
با علم اگر عمل نکنی شاخ بے بری

از صد یکے بجاے نیاوردہ شرط علم
وز حبّ جاه در طلب علم دیگری

علم آدمیت است و جوانمردی و ادب
ورنه ددی بصورت انسان مصوّری

هر علم را که کار نبندی چه فائده
چشم از براے آں بود آخر که بنگری

امروز غرّهٔ بفصاحت که در حدیث
هر نکته را هزار دلائل بیاوری

ق

فردا فضیح باشی در موقف حساب
گر علّتے نگوئی و عذرے نیاوری

ور صد هزار عذر بگوئی گناه را
مر شوے کرده را نبود زیب دختری

مرداں بسعی و رنج بجاے رسیده اند
تو بے هنر کجا رسی از نفس پروری

ترک هوا است وادیِ دریاے معرفت
عارف بذات شو نه به دلق قلندری

درکم ز خویشتن بحقارت نظر مکن
گر بهتری بمال به گوهر برابری

ور بے هنر بمال کنی فخر بر حکیم
کونِ خرت شمارد گر گاو عنبری

فرمانبر خدا و نگهبان خلق باش
این هر دو قرن گر بگرفتی سکندری

عمرے که میرود به همه حال جهد کن
تا در رضاے خالق بیچون بسر بری

مرگ اینک اژدهاے دمانست پیچ پیچ
لیکن چه غم ترا که بخواب خوش اندری

فارغ نشستهٔ بفراخی و کام دل
بارے ز تنگناے لحد یاد ناوری

بارے گرت به گور عزیزاں گذر بود
از سر بنه غرور کیانی و سروری

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کانجا بدست واقعه بینی خلیل وار	در هم شکسته صورت بتهای آذری
فرقِ عزیز و پهلوی نازک نهاده تن	مسکین بخشت بالشی و خاک بستری
تسلیم شو گر اهل تمیزی که عارفان	بردند گنج عافیت از کنج صابری
فرزند بنده ایست خدا را غمش مخور	تو کیستی که به ز خداوند پروری
گر مقبلست گنج سعادت برای اوست	ور مدبر است رنج زیادت چه میبری
پیش از من و تو بر رخ جانها کشیده اند	طغرای نیکبختی و نیل بداختری
آنرا که طوق مقبلی اندر ازل خدای	روزی نکرد چون نکشد غل مدبری
زنهار پند من پدرانه است گوش دار	بیگانگی مورز که در دین برابری
ننگ از فقیر اشعث و اغبر مدار زانکه	در وقت مرگ اشعث و در گور اغبری
دامن مکش ز صحبت ایشان که در بهشت	دامن کشان سندس و خضر و عبقری
روی زمین بطلعت ایشان منور است	چون آسمان بزهره و خورشید و مشتری
در بارگاهِ خاطر سعدی خرام اگر	خواهی ز پادشاه سخن داد شاعری
گه گه خیال در سرم آید که این منم	ملکِ عجم گرفته به تیغِ سخنوری
بازم نفس فرو رود از هول اهل فضل	با کفِ موسوی چه زند سحر سامری
شرمم آید از بضاعت بی قیمتم ولیک	در شهر آبگینه فروش است و جوهری

ایضاً فی الموعظة

دریغ روز جوانی و عهد برنائی	نشاطِ کودکی و عیش خویشتن رائی
سرِ فروتنی انداخت پیری اندر پیش	پس از غرور جوانی و دست بالائی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دریغ بازوے سرپنجگی کہ برپیچد ستیزِ دورِ فلک ساعدِ توانائی
زہے زمانۂ ناپائدار عہد شکن چہ دوستی است کہ با دوستان نمیپائی
کہ اعتماد کند بر مواہبِ نعمت کہ ہمچو طفل بہ بخشی و باز بربائی
ہزار تر گسلی ہرچہ خوبتر بندی تباہ تر شکنی ہرچہ خوشتر آرائی
بہ عمر خویش کسے از تو کام برنگرفت کہ در شکنجۂ ناکامیش نہ فرسائی
اگر زیادت قدر است در تغیرِ نفس نخواستم کہ بہ قدر من ارز افزائی
مرا ملامت دیوانگی و سرسبکی ترا سلامت پیری و پاے برجائی
شکوہ پیری بگذارد علم و فضل و ادب کجا است جہلِ جوانی و عشق برنائی
چو با قضا و اجل برنمے تواں آمد تفاوتے نکند گر بزہی و دانائی
نہ آں جلیسِ انیس از کنار من رفتہ است کہ بعد از و متصوّر شود شکیبائی
دریغ خلعت زیباے احسن التقویم برآستین تنعم طراز زیبائی
غبارِ خطِ معنبر نشستہ بر گل روے چنانکہ مشک بماورد بر سمن سائی
اگر زباد فنا اے پسر بہ بندیشی چو گل بہ عمر دو روزہ غرور ننمائی
زمان رفتہ نخواہد بہ گریہ باز آمد نہ آب دیدہ کہ گر خونِ دل بپالائی
ندوخت جامۂ کامے بقدِّ کس گردوں کہ عاقبت بہ مصیبت نہ کرد یکتائی
چو خوان یغما برہم زند بہ ناکامی زمانہ مجلسِ عیشِ بتانِ یغمائی
چو تخم خرما فردات پائمال کنند وگر بسروری امروز نخل خرمائی
برادران تو بیچارہ در شمارے رفتند تو ہمچناں ز سر کبر بر شمّریائی
ہمیشہ باز نباشد درِ دو لختے چشم ضرورتست کہ روزے بہ گل براندائی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

خیال بستہ و بر بادِ عمر تکیہ زدہ — نہ پنجروزہ کہ در عیش و در تماشائی
دماغ پختہ کہ من شیر مرد و برنایم — برو کہ با سگِ بد نفس ہم تو برنائی
اگر بود دل مومن چو موم نرم نہاد — تو موم نیستی اے دل کہ سنگ خارائی
ہر آں زماں کہ ز تو مردمے بہ آساید — درست شد بحقیقت کہ مردم آسائی
دگر بجہل برفتی بعذر باز پس آے — کہ چارہ نیست بروں از شکستہ پیرائی
سخن دراز مکن سعدیا و کوتہ کن — چو روزگار بہ پیرانہ سر ز رعنائی
دگر عنایت توفیق حق نگیرد دست — بہ دستِ سعی تو بادست تا نہ پیمائی
بہ بخش بار خدایا بہ فضل و رحمتِ خویش — کہ دردمند نوازی و جرم بخشائی
بضاعتے نہ سزاوار حضرت آوردم — مگر بہ عین عنایت قبول فرمائی

زدرگہ کرمت روے ناامیدی نیست
کجا رود مگس از کارگاہ حلوائی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سکندرنامہ مولوی نظامی گنجوی

حمدِ باری تعالےٰ

خدایا جہاں پادشاہی تراست	زما خدمت آید خدائی تراست
پناہِ بلندی و پستی توئی	ہمہ نیستند آنچہ ہستی توئی
ہمہ آفریدہ است بالا و پست	توئی آفرینندۂ ہرچہ ہست
توئی برتریں دانش آموز پاک	ز دانش قلم راندہ بر لوح خاک
چو شد حجتت بر خدائی درست	خرد داد بر تو گواہی نخست
خرد را تو روشن بصر کردۂ	چراغِ ہدایت تو بر کردۂ
توئی کاسماں را برافراختی	زمیں را گزرگاہِ او ساختی
توئی کافریدی ز یک قطرہ آب	گہرہائے روشن تر از آفتاب
تو آوردی از لطف جوہر پدید	بہ جوہر فروشاں تو دادی کلید
جواہر تو بخشی دل سنگ را	تو بر روئے جوہر کشی رنگ را
نبارد ہوا تا نہ گوئی ببار	زمین ناورد تا نہ گوئی بیار
جہاں را بدیں خوبی آراستی	بروں زانکہ یاریگرے خواستی
ز گرمی و سردی و از خشک و تر	سرشتی بہ اندازۂ یک دگر
چناں بر کشیدی و بستی نگار	کہ بہ زاں نیارد خرد در شمار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چناں بستی ایں طاق نیلوفری — که اندیشه را نیست زو برتری
مهندس بسے جوید از راز شاں — نه داند که چوں کردی آغاز شاں
نیاید ز ما جز نظر کردنی — دگر خفتنی یا زیا خوردنی
زباں تازه کردن به اقرار تو — نینگیختن علت از کار تو
حسابے کزیں بگذرد گمرہیست — ز راز تو اندیشه بے آگہیست
بهر چه آفریدی و بستی طراز — نیازت نه اے از ہمه بے نیاز
چناں آفریدی زمین و زماں — ہماں گردشِ انجم و آسماں
که چند انکه اندیشه گردد بلند — سرِ خود بروں ناورد زیں کمند
نبود آفرینش تو بودی خدائے — نباشد ہمه ہم تو باشی بجائے
نه خلوت بدے کافرینش نبود — نه چوں کرده شد بر تو حشمت فزود
ز تعظیم تو پیش تو ہست و نیست — اگر باشد و گر نباشد یکیست
نه پرگندۂ تا فراہم شوی — نه افزودۂ نیز تا کم شوی
کواکب تو بر بستی افلاک را — به هر دم تو آراستی خاک را
توئی گوہر آمائے چار آخشیج — مسلسل کن گوہراں در مزیج
حصارِ فلک بر کشیدی بلند — درو کردی اندیشه را شهر بند
خرد تا بدو ره نیابد ترا — که تابِ خرد بر نتابد ترا
وجود تو از حضرت تنگ بار — کند پیک ادراک را سنگسار
خیالِ نظر خالی از راه تو — ز گردندگی دور درگاهِ تو
سرے کز تو گردد بلندی گرائے — بافگندنِ کس نیفتد ز پائے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کسے را کہ قہر تو از سر فگند	بپا مردئے کس نہ گردد بلند
ہمہ زیر دستیم و فرماں پذیر	توئی یاوری دہ توئی دستگیر
اگر پائے پیل است وگر پرِ مور	بہر یک تو دادی ضعیفی و زور
چو نیرو فرستی ز تقدیر پاک	ز مورے بہ مارے بر آری ہلاک
چو برداری از راہ گرز دو درا	خورد پشۂ مغز نمرود را
چو در لشکرِ دشمن آری رحیل	بہ مرغاں کشی فیل و اصحاب فیل
گہ از نطفۂ نیک بختے دہی	گہ از استخوانے درختے دہی
گہ آری خلیلے ز بتخانۂ	کنی آشنائے ز بیگانۂ
گہے با چنیں گوہرے خانہ خیز	جو بو طالبے را کنی سنگریز
گر از بہرۂ آں کہ از بیم تو	کشاید زباں جز بہ تسلیم تو
زباں آوراں را بہ تو بار نیست	کہ با مشعلہ گنج را کار نیست
ستانی زباں از رقیبانِ راز	کہ تا راز سلطاں نگویند باز
مرا در غبارِ چنیں تیرہ خاک	تو دادی دلِ روشن و جانِ پاک
گر آلودہ گردیم اندیشہ نیست	کہ جز گردِ رہ خاک را پیشہ نیست
گر ایں خاک رہ واز گنہ تافتے	بہ آمرزشِ تو کہ راہ یافتے
گناہِ من ار نامدے در شمار	ترا نام کے بودے آمرزگار
شب و روز در شام و در بامداد	تو بر یادی از ہرچہ دارم بہ یاد
چو اول شب آہنگ خواب آورم	بہ تسبیح نامت شتاب آورم
چو در نیم شب سر بر آرم ز خواب	ترا خوانم و ریزم از دیدہ آب

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

وگر بامداد است راہم بہ تست   ہمہ روز تا شب پناہم بہ تست

چو خواہم زتو روز و شب یاوری   مکن شرمسارم درآں داوری

چناں دارم اے داورِ کارساز   کزیں بانیازاں شوم بے نیاز

ق پرستندۂ کز رہ بندگی   کند چوں توئے راپرستندگی

دریں عالم آباد گردد بہ گنج   درآں عالم آزاد گردد ز رنج

پدید آورِ خلق و عالم توئی   تو میرانی و زندہ کن ہم توئی

مرانیست از خود حسابے بدست   حسابِ من از تست چندانکہ ہست

بدو نیک را از تو آید کلید   زتو نیک و از من بد آید پدید

تو نیکی کنی من نہ بد کردہ ام   کہ بد را حوالت بہ خود کردہ ام

زتست اوّلیں نقش را سرگزشت   بہ تست آخریں حرف را بازگشت

زتو آیتے در من آموختن   زمن دیو را دیدہ بر دوختن

چو نام توام جاں نوازی کند   بہ من دیو کے دستبازی کند

ندارم روا با تو از خویشتن   کہ گویم توئی باز گویم کہ من

گر آسودہ ور ناتواں میزیم   چناں کافریدی چناں میزیم

ق امیدم چنانست زاں بارگاہ   کہ چوں من شوم دور ازیں کارگاہ

فروریزم از نظم ترکیب خویش   دگرگونہ گردم زترتیب خویش

کند باد پراگندہ خاک مرا   نہ بیند کسے جان پاکِ مرا

پژوہندۂ حالِ سربستِ من   نہد تہمتِ نیست بر ہستِ من

زغیب آں نمودارش آری بدست   کزیں غائب آگاہ گردد کہ ہست

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چو بر هستئ تو من سست رای
ق بسے حجت انگیختم دلکشاے

تو نیز ارشوی مهد من در نهفت
خبر ده که جان ماند گر خاک خفت

چنان گرم کن عزم رایم به تو
که خرّم دل آیم چو آیم به تو

همه همرهان تا بدر با منند
چو من رفتم این دوستان دشمنند

اگر چشم و گوش است گر دست و پاے
زمن باز مانند یک یک بجاے

توئی آنکه تا من منستم با منی
وزین در مبادم تهی دامنی

درین ره که سر بر درے میزنم
بامید تاجے سرے مے زنم

سرے کز تو گردد بلندی گراے
بافگندن کس نیفتد ز پاے

سرے کان ازین در ندارم دریغ
به از تاج بخشی بدان سر نه تیغ

زحکمے که آن در ازل رانده
نگردد قلم ز آنچه گردانده

ولیکن بخواهش من حکم کش
کنم زین سخنها دل خویش خوش

تو گفتی هر آنکس که در رنج و تاب
دعاے کند من کنم مستجاب

چه عاجز رهانند دانم ترا
درین عاجزی چون نخوانم ترا

بلے کار تو بنده پروردن است
مرا کار با بندگی کردن است

دو کار است با فرّ و فرخندگی
خداوندی از تو ز ما بندگی

شکسته چنان گشته ام بلکه خرد
که آبادیم را همه باد برد

توئی کز شکستم رهائی دهی
وگر بشکنی مومیائی دهی

درآن نیم شب کز تو جویم پناه
به مهتاب فضلم برافروز راه

نگهدارم از رخنهٔ رهزنان
مکن شاد بر من دل دشمنان

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

شکیبم رسان اوّل آنگه به گنج — نخستم صبوری ده انگاه رنج

گرم در بلاے کنی مبتلا — نخستم صبوری ده انگه بلا

بلاے که باشم در آن ناصبور — زمن دُور دار اے زبیداد دُور

ق

گرم بشکنی ور نهی در نورد — کفِ خاک خواهی زمن جمع آگرد

برون افتم از خود بپرگندگی — نیفتم برون با تو از بندگی

بهر گوشه کافتم ثنا خوانمت — بهر جا که باشم خدا دانمت

قرار همه هست بر نیستی — توئی آنکه بر یک قرار ایستی

پژوهنده را یاوه زان شد کلید — کز اندازهٔ خویشتن در تو دید

کسے کز تو در تو نظاره کند — ورقهاے بیهوده پاره کند

نشاید ترا جز به تو یافتن — عنان باید از هر درے تافتن

نظر تا بانجاست منزل شناس — ازین بگذری در دل آید هراس

سپردم به تو مایهٔ خویش را — تو دانی حساب کم و بیش را

مناجات جلّ و علا و تضرّع نمودن بنیایش باری تعالیٰ

بزرگا بزرگی دها بے کسم — توئی یاوری بخش و یاری رسم

نیاوردم از خانه چیزے نخست — تو دادی همه چیز من چیز تست

چو کردی چراغِ مرا نوردار — زمن بادِ مشعل کشان دُور دار

بکشتن تو دادی تنومندیم — بده زانچه کشتم برومندیم

گریوه بلند است و سیلاب سخت — مپیچان عنانِ من از راه رخت — بخت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ازین سیل گاهم چنان درگذار
که پل نشکند بر من این رودبار

عقوبت مکن عذر خواه آمدم
بدرگاهِ تو روسیاه آمدم

سیاهِ مرا هم تو گردان سپید
مگردانم از درگهت ناامید

سرشتِ مرا کافریدی ز خاک
سرشته تو کردی بنا پاک پاک

اگر نیکم وگر بدم در سرشت
قضای تو این نقش بر من نوشت

خداوندهائی و ما بنده ایم
به نیروی تو یک بیک زنده ایم

هر آنچه آفریدست بیننده را
نشان میدهد آفریننده را

مرا هست بینش نظرگاهِ تو
چگونه نه بینم بدو راهِ تو

همه صورتی پیش فرهنگ را
به نقاش صورت بود رهنمای

ترا بینم از هرچه پرداختست
که هستی تو سازنده او ساختست

بسی منزل آمد ز من تا به تو
نشاید ترا یافت الا به تو

اساسی که در آسمان و زمی است
باندازهٔ فکرتِ آدمی است

شود فکرت اندازه را رهنمون
سر از حدِّ اندازه نارد برون

به هر پایه دست چندان رسد
که آن پایه را حد بپایان رسد

چو پایان پذیرد حد کائنات
نماند در اندیشه دیگر جهات

نبیند بشد اندیشه افزون ازین
که هستی تو ئی بلکه بیرون ازین

برآندازم ای مصلحت خواه من
که باشد سوی مصلحت راه من

رهی پیشم آور که انجام کار
تو خوشنود باشی و من رستگار

چنین نیستم چارهٔ در سرشت
که سر بر نگردانم از سرنوشت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نویسم خطی در نیایش گری	مسجّل به امضای پیغمبری
گواهی برو آرم از چار یار	که صد آفرین باد بر هر چهار
نگهدارم آن خط خوبی بجان	چو تعویذ بر بازوی خود نهان
در آن داوری گاه چون تیغ تیز	که هم رستخیز است وهم رستخیز
چو پرّان شود نامها سوی مرد	من آن نامه را بر گشایم نورد
نمایم که چون حکمرانی درست	برین حکمران وان دگر حکم تست
فرود آر مهدم بدرگاه خویش	مگردان سر رشته از راه خویش
زمن جستن و ره نمودن ز تو	بجان آمدن جان فزودن ز تو
امیدم بتو هست اندازه بیش	مکن نا امیدم ز درگاه خویش
زخود گرچه مرکب برون رانده ام	براه تو در نیم ره مانده ام
ق چو بازار من بی من آراستی	بدان رسم و آئین که میخواستی
ز رونق مبر نقش آرایشم	نصیبی ده از گنج بخشایشم
چه خواهی ز من با چنین بود هست	همان گیر نابود و بودم نخست
مران چون نظر بر من انداختی	مزن قرعه چونکه بنواختی
چو دادیم ناموس نام آوران	بده دادم ای داور داوران
تو دادی مرا پایگاه بلند	توام دستگیر اندرین پای بند
سری را که بر سر نهادی کلاه	مینداز در پای هر خاک راه
دلی را که شد بر دولت ازدار	ز دریوزهٔ هر دری باز دار
نکوکن چو کردار خود کار من	مکن کار با من چو کردار من

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نظامی درآن بارگاه رفیع | نیارد بجز مصطفی را شفیع

سبب نظم کتاب

شبے چون سحر زیور آراسته | ز چندین دعاے سحر خواسته
زمهتاب روشن جهان تابناک | برون ریخته نافه از ناف خاک
تهی گشته بازار خاک از خروش | زبانگ جرس ها بر آسوده گوش
رقیبان شب گشته سرمست خواب | فرو برده سر صبح صادق بآب
من از شغل گیتی برافشانده دست | بزنجیر فکرت شده پاے بست
کشاده دل و دیده بر دوخته | ق | بره داشتن خاطر افروخته
که چون بایدم مطرحے ساختن | شکارے در آن مطرح انداختن
فگنده سرم را سراسیمه وار | چو بالین گوران به گوران نگار
سرم بر سر زانو آورده جاے | زمین زیر سر آسمان زیر پاے
قرارے نه در نبض و اعضاے من | سر من شده کرسئے پاے من
به جولان اندیشهٔ ره نورد | ز پهلو به پهلو شدم گرد گرد
تن خویش بر گوشه بگذاشته | بصحراے جان توشه برداشته
گه از لوح ناخوانده عبرت پذیر | گه از صحف پیشینیان درس گیر
چو شمع آتش افتاده در باغ من | شده باغ من آتشین داغ من
گدازنده چون موم در آفتاب | ق | بمومے چنان بسته در دیده خواب
مگر جاودان از من آموختند | که از موم خود خواب را دوختند

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

در آن رهگذرهای اندیشه ناک   پراگنده شد در سرم مغز پاک

در آمد بمن خوابی از جوش مغز   در آن خواب دیدم یکی باغ نغز

کزان باغ رنگین رطب چیدمی   وزو وادمی هر که را دیدمی

مؤذن بر آورد بانگ قنوت   که سبحان حیّ الذی لا یموت

رطب چین در آمد ز دوشینه خواب   دماغی پر آتش دهانی پر آب

در آمد ز من ناله بی آگهی   کز اندیشه برگشتم از خود تهی

چو صبح سعادت در آمد پگاه   شدم زنده چون باد در صبحگاه

شب افروز شمعی بر افروختم   در اندیشه چون شمع می سوختم

دلم با زبان در سخن پروری   چو هاروت و زهره بافسونگری

که بی شغل چندین نباید نشست   دگر باره طرز نو آرم بدست

نوای غریب آورم در سرود   وهم جان پیشینیان را درود

فروزم — بر آرم چراغی ز پروانهٔ   ورختی نشانم زیک دانهٔ — پیشینگان / بر آرم

بشرطیکه مشتی فرومایگان   نه دزدند کالای همسایگان

که هر که افگند میوهٔ زین درخت   نشاننده را گوید ای نیکبخت

گرفتم سر تیز هوشان منم   شهنشاه گوهر فروشان منم

همه خوشه چینند و من دانه کار   همه خانه پرداز و من خانه دار

درین چار سو چون نهم دستگاه   که ایمن نباشم ز دزدان راه

چو دریا چرا ترسم از قطره دزد   زان — که ابرم دهد بیش ازین دست مزد

که دارد دکانی درین چار سو   که رخنه ندارد ز بسیار جو

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

اگر بر فروزی چو مه صد چراغ — ز خورشید باشد بر و نام داغ
نظامی که نظمِ دری کار اوست — دری نظم کردن سزاوارِ اوست

حکایت بر سبیل تمثیل

شنیدم که رندے جگر تافته — درستے کهن داشت نو یافته
شنیده ز پیرانِ دینار سنج — که زر زر کشد در جهان گنج گنج
به بازار شد تا بزر زر کشد — بیک مغربی مغربی در کشد
به دکانِ جوهر فروشے رسید — که زر بیشتر زان بیک جا ندید
فرو ریخته زر یک انبار چست — قراضش قراضه درستش درست
بامیدِ آن گنج دیوار بست — بینداخت دینار خود را ز دست
چو دینارش از دست پرواز کرد — سوئے گنج صرّاف سر باز کرد
فرو ماند مرد از زر انگیختن — وزآن یک عدد در صد آمیختن
بزاری نمود از پئے زر خروش — بنالید بر مرد گوهر فروش
که از ملکِ دنیا بچندین درنگ — درستے در آورده بودم بچنگ
شنیدم نه از زیرکی ز ابلهی — که زر زر کشد چون برابر نهی
بگنجینهٔ این دکان تاختم — زر خود بدین زر بر انداختم
مگر گرد آن زر بدین ریخته — خود آن زر بدان زر شد آمیخته
بخندید صرّافِ آزاد مرد — وز آمیزش زر بد و قصه کرد
که بسیار ناید بر اندکے — یکے بر صد آید نه صد بر یکے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ہرآنکس کہ شد دزد بنگاہ من
بس است این مثل شحنۂ راہِ من

بسا آسیا کو غریوان بود
چو بینند مزدور دیوان بود

ز دزدان مگر این بس این دست مزد
کہ برمن نیارند زد بانگ دزد

ق
سیاہان کہ تاراج رہ میکنند
بدزدی جہانرا سیہ میکنند

بروز آتشے برنیارند گرم
کہ دارد ہمے دیدہ از دیدہ شرم

دبیران نگر تا بروزِ سپید
قلم چون تراشند از مشک بید

نہانِ مرا آشکارا برند
زگنجہ است اگر تا بخارا برند

بخرند کالا کہ پنہان بود
کہ کالائے دزدیدہ ارزان بود

ولیکن چو عیب آشکارا بود
دل دوست خود بے مدارا بود

اگر دزد بردہ برآرد نفیر
بَرَد دست او شحنۂ دزد گیر

بہ ازمن گذارم کہ خود روزگار
بہر نیک و بد باشد آموزگار

ترازوے گردون گردان بہیچ
نماند و نہ ماند نہ سنجیدہ ہیچ

بیا ساقی از مے نشان دہ مرا
ازان دارو ے بیہشان دہ مرا

ازآن داروے تلخ بیہش کنم
مگر خویشتن را فرامش کنم

درحسب حال و سرانجام روزگار

نظامی بسا صاحب آوازۂ
کہن گشتی و ہمچنان تازۂ

ز
چو شیران بسر پنجہ بگشاے چنگ
چو روبہ میالاے خود را بہ رنگ
میارائے

نشنیدم کہ روباہ رنگین روس
خود آرا ے باشد برنگ عروس

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چو باران بود روز یا باد و گرد | برون نادرد موے خویش از نورد

بہ کنجے کند بے علف جائے خویش | نہ لیسد مگر دست یا پاے خویش

پئے پوستین خون خود را خورد | ہمہ کس تن او پوست را پرورد

سرانجام کاید اجل سوئے او | وبال تن او شود موے او

بدان موئینہ قصد خونش کنند | برسوائی از تن برونش کنند

بساطے چہ باید برآراستن | کزو ناگزیر است برخاستن

ہرآن جانور کو خود آرائے نیست | طمع را بآزار او رائے نیست

برون آئے زین پردۂ ہفت رنگ | کہ زنگی بود آئینہ زیر زنگ

بس این جادوی ہا برانگیختن | چو جادو بہ کس در نیامیختن

نہ گوگرد سرخی نہ لعل سپید | کہ جوئندہ باشد زتو نا امید

بمردم در آمیز اگر مردمی | کہ با آدمی خوگر است آدمی

اگر کان گنجی نیائی بدست | بسے گنج زینگونہ در خاک ہست

چہ گنجست کان از مغانیم نیست | دریغا جوانی جوانیم نیست

چو دور افتد از میوہ خور میوہ دار | چہ خرما بود نخل بن را چہ خار

چو میوہ رسیدہ شود شاخ را | کدیور فرامش کند کاخ را

جوانی شد و زندگانی نماند | جہان گو ممان چون جوانی نماند

جوانی بود خوبئے آدمی | چو خوبی رود کے بود خرمی

چو پے سست بوسیدہ شد استخوان | دگر قصۂ خوبروئی مخوان

گشتن

غرور جوانی چو از سر گذشت | زگستاخ کاری فروشوے دست

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سہی چہرۂ و باغ چندان بود / کہ شمشاد و بالالہ خندان بود

چو بادِ خزانی در افتد بہ باغ / زمانہ دہد جائے بلبل بہ زاغ

بود برگ ریزان ز شاخ بلند / دلِ باغبان زو شود دردمند

ریاحین ز بستان شود ناپدید / درِ باغ را کس بجوید کلید

بنال اے کہن بلبل سالخورد / کہ رخسارۂ سرخ گل گشت زرد

دوتا شد سہی سرو آراستہ / کدیور شد از باغ برخاستہ

چو تاریخ پنجہ بر آمد بسال / دگرگونہ شد بر شتابندہ حال

سر از بارِ سنگی در آمد بسنگ / جمازہ بتنگ آمد از راہِ تنگ

فرو ماند بستیم زمے خواستن / گران گشت پایم ز برخاستن

تنم گونۂ لاجوردی گرفت / گلم سرخی انداخت زردی گرفت

ہیونِ روندہ زرہ ماند باز / بیالین گہ آمد سرم را نیاز

ہمان بور چوگانیٔ بادپاے / بہ صد زخم چوگان نجنبد ز جاے

طرب را بمیخانہ گم شد کلید / نشانِ پشیمانی آمد پدید

بر آمد ز کوہ ابرِ کافور بار / مزاجِ زمین گشت کافور خوار

گہے دل برفتن گرایش کند / گہے خواب را سر ستائش کند

مرا برف بارید بر پرِّ زاغ / نشاید چو بلبل تماشائے باغ

عتابِ عروسان در آمد بگوش / صراحی تہی گشت و ساقی خموش

سر از لہو پیچید و گوش از سماع / کہ نزدیک شد کوچگہ را وداع

بوقتِ چنین کنج بہتر ز کاخ / کہ دوران کند دستبازی فراخ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

تماشاے پروانہ چندان بود
کہ شمع شب افروز خندان بود

چو از شمع خالی کنی خانہ را
نہ بینی دگر نقش پروانہ را

بروز جوانی و نوزادگی
زدم لاف پیری و اُفتادگی

کنوں کے بہ غم شادمانی کنم
بہ پیرانہ سر چون جوانی کنم

چو بوسیدہ چوبے کہ در کنج باغ
فروزندہ باشد بشب چون چراغ

شب افروز کرمے کہ تابد ز دور
ز بے نورئے شب زند لاف نور

اگر دیدمے در خود افزایشے
طلب کردمے جاے آسائشے

بہ آسودگی عمر نو کردمے
جہان را بشادی گرو کردمے

چو روز جوانی بہ پایان رسید
سپیدہ دم از مشرق آمد پدید

ق
بہ تدبیر آنم کہ سر چون نہم
چگونہ پے از کار بیرون نہم

سرے کو سزاوار باشد بہ تاج
سرین گاہ او مشک باشد نہ عاج

ق
ازین بیش کاین ہفت پرکار تیز
کند خط عمر مرا ریز ریز

درآرم بہ سر زخمۂ دست خویش
نگہدارم آوازۂ ہست خویش

بہر مہرۂ دستبازی کنم
بہ وا ماندہ خود چارہ سازی کنم

چو رہوار گیلم ازین پل گذشت
بہ گیبالان ندارم سر باز گشت

درین راہ خوابیدہ چون من بسے است
نیارد کسے یاد کاینجا کسے است

بیاد آور اے تازہ کبک دری
کہ چون بر سر خاک من بگذری

گیاہ بینی از خاکم انگیختہ
سرین سودہ بالین فرو ریختہ

ہمہ خاک فرش مرا بردہ باد
نہ کردہ زمن ہیچ ہم عہد یاد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نہی دست گوشۂ خاک من	بیاد آری از گوہر پاک من
فشانی تو بر من سرشکے ز دور	فشانم من از آسمان بر تو نور
دعاے تو بر ہر چہ دارد شتاب	من آمین کنم تا شود مستجاب
درودم رسانی رسانم درود	بیائی بیایم ز گنبد فرود
مرا زندہ پندار چون خویشتن	من آیم بجان گر تو آئی بہ تن
مدان خالی از ہمنشینی مرا	کہ بینم ترا گر نہ بینی مرا
لب از خفتۂ چند خامش مکن	فرو خفتگان را فرامش مکن
چو اینجا رسی مے در افگن بجام	سوے خوابگاہ نظامی خرام
چہ پنداری اے خضر فرخندہ پے	کہ از مے مرا ہست مقصود مے
از آن مے ہمہ بیخودی خواستم	وز آن بیخودی مجلس آراستم
مرا ساقی از وعدۂ ایزدیست	صبوح از خرابی مے از بیخودیست
وگرنہ بہ ایزد کہ تا بودہ ام	بہ مے دامن لب نیالودہ ام
گر از مے شدم ہرگز آلودہ کام	حلال خدا بر نظامی حرام
بیا ساقی از سر بنہ خواب را	مئے ناب دہ عاشق ناب را
مئے کو چو آب زلال آمدہ است	بہ ہر چار مذہب حلال آمدہ است
نہ آن مے کہ آمد بمذہب حرام	مئے کاصل مذہب بدو شد تمام

گفتار در نصیحت

دلا تا بزرگی نیاری بدست	بجائے بزرگان نباید نشست

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بزرگیت باید درین دسترس — بیاد بزرگان برآور نفس

سخن تا نپرسند لب بسته دار — گهر نشکنی تیشه آهسته دار

نه پرسیده هر کو سخن یاد کرد — همه گفتهٔ خویش بر باد کرد

به بیدیده نتوان نمودن چراغ — که جز دیده را دل نخواهد بباغ

چو در خورد گوینده ناید جواب — سخن یاوه گفتن نباشد صواب

سخن گفتن آنگه بود سودمند — کز آن گفته آوازه گردد بلند

دهن را به مسمار بردوختن — به از گفتن و گفته را سوختن

چه میگویم ای نانیوشنده مرد — ترا گوش بر قصهٔ خواب و خورد

چه دانی که من خود چه فن میزنم — دهل بر در خویشتن میزنم

متاع گران مایه دارم بسے — نیارم برون تا نخواهد کسے

متاع گران مایه کاسد مباد — وگر باد جز عیب حاسد مباد

خریدار دُر چون صدف دیده دوخت — بدین کاسدی دُر نشاید فروخت

مرا با چنین گوهر ارجمند — همے حاجت آید به گوهر پسند

نیوشندهٔ خواهم از روزگار — که گویم بدو راز آموزگار

بکام من الماس از کان خویش — کنم بسته با جان او جان خویش

زمانه چنین پیشها پر دهد — یکے دُر ستاند یکے دُر دهد

ولے کو که بے جان خراشی بود — کمندے که بے دورباشی بود

اگر نخل خرما نباشد بلند — زتاراج هر طفل یابد گزند

مگر مار بر گنج ازینجا نشست — که تا رایگان گنج ناید بدست

مهره

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بشحنہ توان پاس رہ داشتن — بہ خاکستر آتش نگہداشتن
ازین خوی خوش کان سرشتِ منست — بسے رخنہ در کارِ کشتِ منست
دگر رہروان کیں کمر بستہ اند — بہ خوے بد از رہزنان رستہ اند
بدان تا گریزند طفلان راہ — چو زنگی چرا گشتہ باید سیاہ
براہے کہ خواہم شدن دستکش — رہ آوردِ من بس بود خوے خوش
(رخت کش)
بہ خوے خوش آمودہ شد گوہرم — بدین زیستم ہم برین بگذرم
(بدینسان زیم)
چو از بہر ہر کس دُرے سفتن است — سرودے ہم از بہر خود گفتن است
زچندین سخن گو سخن یاددار — سخن رانم در جہان یادگار
سخن چون گرفت استقامت بمن — اقامت کند تا قیامت بمن
منم سرو پیراے باغِ سخن — بخدمت کمر بستہ چون سروبن
(میان)
فلک وار دور از فسوس ہمہ — سر آمد ولے پاے بوس ہمہ
چو برجیس در جنگِ ہر بدگمان — کمان دارم و بر ندارم کمان
چو زہرہ درم در ترازو نہم — ولے چون دہم بے ترازو دہم
نخندم بر اندوہِ کس برق وار — کہ از برق من در من افتد شرار
بہ ہر خار چون گل صلاے زنم — نہ ہر زخم چون نے نواے زنم
نگر آتش است این دل سوختہ — کہ از خار خوردن شد افروختہ
چو دو باشدم دشمن عیب جوے — نہ چون آئینہ دوستِ عیب جوے
بخواہندگان بخشم آن مال و گنج — کہ از باز دادن نیایم برنج
نیام جو و گندم آرم بہاے — نہ چون جو فروشان گندم نماے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

پس و پیش چون آفتابم یکیست — فروغم فراوان فریب اندکیست

پس ہیچ پشتے چنان نگذرم — کہ در پیش رویش خجالت برم

ز بدگوے بدگفتہ پنہان کنم — بہ پاداش نیکی پشیمان کنم — نیکش

نگویم بداندیش را نیز بد — کزان گفتہ باشم بداندیش خود

ازدشت ورود — بدین نیکی آرند بر من فرود — ز نیکان و از نیکنامان درود

وزین حال گر نیز گردان شوم — زیارتگہ نیک مردان شوم

شوم بر درم ریز خود درفشان — کنم سرکشی لیک با سرکشان

ز بے آلتی وانماندم بہ گنج — جہان باد و از باد ترسد ترنج

ز شاہان گیتی درین غار ژرف — کرا بود چون من حریف شگرف

کہ دیدست بر ہیچ رنگین گلے — ز من عالی آوازتر بلبلے

بہ ہر — ز ہر دانشے دفتر آراستہ — بہر نکتۂ خامۂ خواستہ

پذیرفتہ از ہر فنے روشنی — جداگانہ از ہر فنے یک فنی — در

شکر دانم از ہر لب انگیختن — گلابے ز ہر دیدہ ریختن

کسے را کہ در گریہ آرم چو آب — بخندانمش باز چون آفتاب

بدستم درِ از دولت خویش عنان — طبرزد چنین شد طبرخون چنان

توانم در زہد بر دوختن — بہ بزم آمدن مجلس افروختن

ولیکن در جستنے من از گوشہ رست — ز جا گر بجنبم شود بیخ سست

چلہ چون چہل گشت خلوت ہزار — بزم آمدن دور باشد ز کار

بہ ہنگام سیلی آشکارا شدن — نشاید ز رے تا بخارا شدن

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

همان به که با اینچنین باد سخت ق برون ناورم چون گل از گوشه رخت

بخود گم شوم خلق را رهنماے همایون زکم دیدن آمد هماے

سرم پیچد از خفتن و تاختن ق ندانم دگر چارهٔ ساختن

جزین کز سخن بشگفانم گلے بر آن گل زنم ناله چون بلبلے

اگر به زخود گلبنے دیدمے گل سُرخ یا زرد زو چیدمے

چو از ران خود خورد باید کباب چه گردم بدریوزه چون آفتاب

نشینم چو سیمرغ در گوشهٔ دهم گوش را از دهن توشهٔ — سخن

ملامت گرفت از من ایام را بکنج ارم بردم آرام را

در خانه را چون سپهر بلند زدم بر جهان قفل و بر خلق بند — قفل

ندانم که دوران چسان میرود چه نیکو چه بد در جهان مے رود

یکے مرده شخصم بمردی روان نه از کاروانی نه از کاروان

بصد رنج دل یک نفس میزنم بدان تا نخسپم جرس میزنم

ندانم کسے کو بجان و به تن مرا دوست تر دارد از خویشتن

زمهر کسان روے برتافتم کس خویش را خویشتن یافتم

برعاشقان کز بدی بد شوم ق همان به که معشوق خود خود شوم

گرم نیست روزی زمهر کسان خدا هست روزی ده و روزی رسان

درحاجت از خلق بربسته به زدریوزه هر درے رسته به

مرا کاشکے بودے آن دسترس که ننگ آرمے حاجت کس بکس — ننگه

درین منزل خاکی از بیم خون نیارم سر از خط فرمان برون

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ببین حال منزل کنی چون بود که زندانیئے منزل خون بود
در خلق از گل براندوده ام درین ره بدین دولت آسوده ام
چهل روز خود را گرفتم زمام ندیم از چهل روز گرد تمام
چو در چار بالش ندیدم درنگ نشستم درین چار دیوار تنگ
هزار آفرین بر سخن پرورے که بر سازد از هر جوے جوهرے
ز هر جو که اندر آختم در خراس درے باز دادم به گوهر شناس
تر و خشک از اشک و رخسار من به کهگل در اندوده دیوار من
تن اینجا به پست جوین ساختن دل آنجا بگنجینه پرداختن
به بازی نبردم جهان را بسر که شغلے دگر بود جز خواب و خور
نخفتم شبے شاد بر بسترے که نکشادم آن شب ز دانش درے
ضمیرم نه زن بلکه آتش زن است که مریم صفت بکر و آبستن است
تقاضاے آن شوے چون آیدش که از سنگ و آهن برون آیدش
بدین دلفریبی سخنهاے بکر بسختی توان زادن از راه فکر
سخن گفتن بکر جان سفتن است نه هرکس سزاے سخن گفتن است
به دُرّے سفالینه را سفته گیر سرودے بگریا به در گفته گیر
بیندیش ز ان دشتهاے فراخ کز آوازه گرد گلو شاخ شاخ

چو بر سکهٔ شاه زر مے زنی
چنان زن که گردن کشند شکنی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

قِرانُ السَّعدین

مدحتِ شاہ کہ نامش بفلک رفتہ چنانکہ
نقشِ آن داغ شدہ خنگِ فلک را بر ران

وقت شد اکنوں کہ بجادوگری — باز کشائیم در داوری

در قلم از سحر زبان بر کشم — سحر زبان را بہ قلم در کشم

بر سمن از غالیہ بندیم بند — پیش صف مورچہ ریزیم قند

سلکِ سخن را کہ دُر افشان کنم — پیشکشِ حضرتِ سلطان کنم

اے سخن از رشتہ برون ریز دُر — وز دُرِ خود کن ہمہ آفاق پُر

زانکہ چو بوسم در دولت پناہ — تحفہ ازین بہ نبود پیشِ شاہ

شاہ سکندر وشِ دارا نشان — آئینۂ روے سکندر و شان

بُرجِ شرف چون فلک از ہفت پشت — ہفت فلک خنصر او را انگشت

بر شرفِ ماہ سر افراختہ — جاے شرف بر سرِ مہ ساختہ

پشت بہ پشت از دو طرف شہریار — ہر طرف از ہر دو طرف تاجدار

در گہرِ از تاجوران سر بلند — بر صفتِ تاج بگوہر بلند

میوہ کہ آمد چو ز بالش ببار — میوہ یکے آمد و بالش چہار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

میوهٔ دلهاے بلند افسران — شاخ بشاخش نسب سروران

نورِ جد از جبههٔ او تافته — فرِّ جد از فرِّ جدِ خود یافته

شمس جهانگیر جد با فرش — اظهر من شمس جد دیگرش — نادرش

ناصر حق شاه فرشته سرشت — خوے خوشش نسخهٔ باغ بهشت

جد سوم شاه غیاث امم — حاکم فرمان ز عرب تا عجم

هر سه جدش کعبهٔ ارکان جود — کرده دو عالم سه جدش را سجود

پایهٔ شاهی که ز مه برتر است — کیست که این پایه بدو درخور است

شاه جهان بخت معزّ جهان — تاج ده و تخت ستان شهان

وارث اکلیلِ کیان کیقباد — کافسر جد فر کیانیش داد

یافته از خطبهٔ نامش اثر — پایهٔ منبر بفلک برده سر

ق

تا هم ازان منبر چون نردبان — خطبهٔ او بر شده تا آسمان

سکّهٔ نامش چو درم شد درست — بلکه بنامش درم از خاک رست

تا ز کفش یافت زمین کیمیا — رست زر از خاک بجاے گیا

گل که بروید ز زمین سرخ و زرد — تنگهٔ زردان که کفش تخم کرد

تنگهٔ زر ریخت بروے زمین — گرچه که روے زر و شده زر ازین

در کفش از سکهٔ ضرب کرم — کوفتگیهاست بروے درم

سکهٔ او مُهرِ درم ساز کرد — بخشش او مُهرِ درم باز کرد

ق

گر جد والاش ز بهر کرم — کرد یکے را دو عیاری درم

بین که عیار درمش تا چه کرد — کز سه یکے بود یکے را سه کرد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

هر طرفے کاختر او رو نهاد — فتح دوید و درِ دولت کشاد

خاک درش بر سر شاهان سزاست — خاک بر آن سر که نه اینش هواست

چشم جز این سرمه نیارد ازو — کیست که این چشم ندارد ازو

بسکه بخاکِ در او گاهِ بار — چشم نهادند سران صد هزار

سرمه که هر چشم بر آن در فشاند — خاک همه گم شد و آن سرمه ماند

زاہلِ بصر هر که بر آن در شتافت — خاک طلب کرد و لے سرمه یافت

از سمِ اسپش که زمین کرد چاک — خاکِ پُر از مه شد و مه پُر ز خاک

خواست که پیشش که سپهر برین ق ماه فرود آید و بوسد زمین

سوے فلک رفت ز میدانش گرد — هم بفلک ماه زمین بوس کرد

تیغ زبان گرم شود آفتاب ق تا همه آفاق بگیرد ز تاب

نور جبینش چو بدید از کمین — در شده از شرم بزیر زمین

دشمن او راست ز رفعت مکان — زیر زمین چون زبر آسمان

عزم چو بر کشتن دشمن کند — خون بد اندیش بگردن کند

گاهِ وغا یک تنه چون صد سپاه — ملک ستاننده تر از مهر و ماه

بست چو در قلعه کشائی کمر — لعل کمر ساخت عدو را جگر

سلک گهر از دُرِ بحری برش — عبرهٔ بحرین بهاے دُرش

روم بگیرد بگه کارزار — تیغ وے از زنگ بگیرد زنگار

ناوک و پیکانش به یغماے جنگ — این ز خطا دور شد و آن ز زنگ

ور بکمان دست بُرد چون شهزور — قوس قزح دان که برآید ز ابر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

درکششِ تیر چو شد سخت کوش — زه زکمانِ خودش آید به گوش
روے چو خورشید شدے اندر کمان — کوتہی روز بد اندیش دان
آمدہ تیرش ز خطا چند رہ — لیک نرفتہ بخطا ہیچ گہ
تیر وے از شیر جہد گاہ گاہ — شیر ز تیرش نہ جہد در شکار
گوے زمین در خم چوگان اوست — حالگہ بخت بہ میدان اوست
ایزدش از فتنہ نگہدار باد — با وے با دولت او یار باد

صفت فصل دے سردی مہرِ شہ شرق وآمدن تیغ کشیدہ زپے ضبطِ جہان

شاہ فلک چون بکمان دست برد — تیر مہ اقلیم بسر ما سپرد
گشت چو یک خانہ کمان سپہر — داد سپہر آتش تیرش زمہر
قوس ہمے گشت نمے ایستاد — زان فلکش آتش خورشید داد
بسکہ زخورشید شد آتش نشین — گشت ہمہ حلّۂ قوس آتشین
زال جہان چرخ زدن کرد ساز — داد بشب رشتہ بغایت دراز
رشتہ ز تطویل ہمہ خورد پیچ — ماندہ تقصیر درازیش ہیچ
بندہ بسے دید کہ شب کم نگشت — گرچہ کہ ہر شب مہ کامل گذشت
گم شدہ روز از شب بے منتہا — خواند ہمے از پئے نَو والضحیٰ
روز چنان تنگ مجال آمدہ — کش بگہِ چاشت زوال آمدہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

خنجر خور نقطۂ از خط شب — کردہ حک روز نہادش لقب
بستن یخ بود بہر بوستان — گرچہ نبد برف بہ ہندوستان
از عمل عالم ہر انقلاب — نقرۂ خالص شدہ سیماب آب
داشت چمن باد دیوانہ جنگ — جوے ہمے داد دیوانہ سنگ
آب زآہن شدہ زنجیر تاب — بلکہ زآہن شدہ زنجیر آب
ہر کہ در سلسلہ کارے نشست — سلسلہ گم گشتہ و دیوانہ جست
چشمہ نبے سنگئے خود مے شتافت — گشت گران سنگ ز سنگے کہ یافت
آب کہ صد شیشہ نمودے بدست — سنگ شد و شیشۂ خود را شکست
بست جہان بند مسلسل بر آب — دادہ کلیدش بکف آفتاب
قطرہ کہ شد ز ابر چکان بر ہوا — مہرۂ بلور شدہ در ہوا
بست ہوا بر دل آب از عمل — عقدۂ مشکل کہ نمے گشت حل
سکہ دے کردہ بضرب کیان — نقرہ فزون در درم ماہیان
باد کہ بر آب ہمے زد قلم — آب چو شد تختہ بماند از رقم
گرد دے دیوانہ جنون در گرفت — باد ز آب از چہ قلم بر گرفت
دانہ بجدے کہ نہ رُست از گیا — آب شد از گردش دور آسیا
گشت غدیر از تنہ بط نقرہ سائے — زو لبط زر پائے شدہ نقرہ پائے
حوض کہ دورش ز تسلسل نشست — دور وے از نقش تسلسل نخست
چونکہ شمر سلسلہ در پا فگند — گرد ہوا سلسلہ را تخت بند
آب روان شد گرۂ ناکشاد — روے زمین آخر سنگیش داد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

صفت فصل خزان و مغل عزم سپاه
هم بد انسان که بتاراج چمن باد خزان

فصل خزان چون بچمن خانه ساخت — باد روان گرد بگلزار تاخت
شاه سپر غم ز ولایت براند — کش بچمن هیچ ولایت نماند
کوه ز سنگ آتش لاله فروخت — شعله بدامانش گرفت و بسوخت
لاله سر از سنگ بلنگر سپرد — ماند بجا لنگر و بادش ببرد
باد خزان آمده زانجا که بود — خشک شده باغ هم آنجا که بود
گشت سمن نازک و زرد و حقیر — کاب گرفتش بلب آب گیر
رفت سمن روی چمن اگذاشت — زانکه خزان روی نگاهش نداشت
جامهٔ خود کرده بنفشه کبود — گشت چو صوفی به رکوع و سجود
شد به تن نازک زیبای گل — پاره همه پوست ز سر پای گل
لاله زبسیاری خون در فساد — ریخته نازک تنش از رنج باد
سوخته از آتش خود لاله زار — گشته درونش ز خزان پر غبار
دفتر صد برگ فتاده ز دست — آمده در هر ورق او شکست
جلد سمن را شده شیرازه باز — نامه از باد ورقها فراز
سوسن آزاده در افتادگی — هیچ نمی گفت در آزادگی
نسترن آویختهٔ شاخ بود — هر دو بهم باز گسستند زود
سرو که از سایه نشانی ندام — سایه نشینان همه داده بباد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

هر شجر باغ ز سر تا بنه مانده ز بی برگئ خود برهنه
برهنه گشته تنهٔ گل به باغ باد کنان خس کشی از روی لاغ
دید چو نرگس بچمن این فساد گل شده و ز دیدهٔ خویش او فتاد
نرگس بی دیده روان کور وش خار عصا باد خزان کور کش
ریختنی کرد درختان ز سر گشته زمین پُر ز درمهای زر
پشت بنفشه به سمن زارها کوز شد از چیدنِ دینارها
بر زمین افتاد بسی نازنین لرزه کنان بر سر شان یاسمین
خاک ز زردی شده پر زعفران خنده نه با این همه در ارغوان
شاخ گل از بسکه نگون شد گلش کرد نگون سر زنش بلبلش
باد بهر سرو رسیده فراز سرو ز بیم باد بخفته دراز
سبزه بسی خط ترا انگیخته باد بسی خاک بر آن بیخته
گل همه سرخیش دهان از برون کش همه در پوست در افتاده خون
آب که باران بگل کوزه ریخت کوزه بیفتاد و شکست و بریخت
ابر که بگریست به بستان بجبر شانه‌ها ریخته از چشم ابر
نم بکفِ دستِ چنار از روش زیبق لرزان بکفِ مرتعش
گربهٔ بید از عمل دست برد گشته لگدخوار ز کنجشک خرد
بید ببار بید ز هر برگ تیغ ریخته خون از تن گل بی دریغ
لاله فرو ریخته در پیش باد خون شود آنجا که خوی گل فتاد
غنچه که با باد گشادی شمال شد هم از آن باد گریبان گسل

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

جامۂ گل پارہ شدہ بر تنش — غنچۂ گرہ بر زدہ بر دامنش
دامن نسرین کہ در آمد بخار — ماند ہمانجا دو سہ پیوند وار
گل شدہ بیروے بہر بوستان — مرغ زبیروئے او در فغان
از کلہ مرغ نوائے کہ خاست — سرو برقص آمد و پائش بجاست
بر سر ہر خار کہ بلبل گذشت — حلق وے افتادہ خراشندہ گشت
بلبل ازیں غم بچناں خوں نشست — کش تہ دُم رنگ دگرگونہ گشت
گنگ شدہ طوطی و زاغ و زغن — در دہنش یافتہ جاے سخن
کور شدہ فاختہ از نول زاغ — فاختہ کور آمدہ گل را بباغ
فرش بپیچید گل از روے گل — خواند غلیواز کطیِّ السجل
باغ خراب از قدم بوم شوم — چغد قدم شوم شدہ یار بوم
نائے مسیحہ کہ نماندہ دمش — حلق تہی گشتہ ز زیر و بمش
در طلب روے نکو سو بسو — قمری کوکو ز دنش کو بکو
باد کہ اندر سر ہدہد فتاد — تاج سلیماں ز سرش بر دباد
گرچہ ہزار آئینہ طاؤس داشت — حسن چو شد جملہ پس دُم گذاشت
آنکہ پریدے ز پر خود تدرو — ماندہ چو پر گم شدگان زیر سرو
لالہ چو از کوہ بہ رفت از شکوہ — کبک بہ بریدہ دل از تیغ کوہ
سبزک دیباجۂ خود باز خواند — شارک بیچارہ دہن باز ماند
طفل شگوفہ بہ رہ افتاد و مُرد — شاخ بدید و بعنادل سپرد
گرچہ کہ گل بیش نہ شد در چمن — کم نہ شد از مجلس شاہ زمن

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

گرچه زکه لاله نهان کرد پے	لاله نو ساخت شه از جام مے
گرچه نبد برگ و نواے بشاخ	برگ و نوا بود بمجلس فراخ
گرچه چمن بود پُر از برگ زرد	شاه زمیں در ته دینار کرد
گرچه که بربست هوا سیم آب	شاه کشاد از کفِ خود سیم ناب
از کرم شه که عدو سوز بود	فصلِ خزاں موسم نوروز بود

صفت فصل بهاران که چنان کرد دماغ که درو نرگس دیده بماند حیران

فصل بهاراں چو علم در کشید	ابر سراپرده بر اختر کشید
سکه گل چوں درم شه زدند	سکه بصد وجه موجه زدند
شاه سپر غم بچمن داد بار	خار سلاحی شد و گل پرده دار
تیغ کشید ارچه که سوسن بلاغ	هم ز سرش سایه نبرید باغ
تا شودش سوسن آزاده نام	خار سلاحی شده سر تیز نام
خونِ خود از باد خزاں گل نخواست	لیک صبا از سرِ خونش نخاست
خواست گل از باد بخواهد دیه	برد برون نرگسش از تعمیه
سوسن زیں غصه بکیں خواستن	خاست بشمشیر زبیے خاستن
او خود از آں خاست که آزاد گشت	غنچه چه افتاد که پُر باد گشت
بسکه صبا همدمے غنچه کرد	تازه نشد تا دم اورا نخورد
باد حریفِ گل و گستاخ زو	جامهٔ صد برگ بصد شاخ زد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

باد ہمہ خاک زمین را بہ بیخت — یافت زر و در بر صد برگ ریخت
بسکہ گرانئی زر از حد گذشت — دامن صد برگ بصد پارہ گشت
جامۂ گل پارہ شدہ بر تنش — غنچہ گرہ بر زدہ بر دامنش
گل ز کرم زر دہد آنرا کہ جست — وز پئے خود جامہ نسازد درست
ناف سمن گرچہ بخود مشک سود — باد شد آہو تگ و مشکش ربود
باد کہ از شاخ ہمے پر شکست — باز چہ پرہا کہ بران شاخ بست
سایہ کنان سرو بر افتادگان — با ہمہ کس راست چو آزادگان
گرچہ پراگندہ صبا ہر چہ خواست — در صفتِ سرو ہمہ بود راست
نرگسِ تر گشت ہمہ روشن چشم — خیرہ شد اندر رخ خیروش چشم
چون سمن چشمکِ پوشیدہ داد — چشم نہ زد از کسے الا زباد
سبزہ چنان شد کہ جہان در گرفت — چشم ز نرگس نتوان بر گرفت
نسخۂ دیباچۂ عشرت جہان — خواند صحیح از ورقِ ارغوان
خون بچکید از گل نازک خیال — لالۂ خود روے ازان یافت خال
سُرخ گل از باد چو آورد یاد — خونش بجنبید ز آسیب باد
شاخ گل کوزہ کہ تر شد برش — کوزہ تر از دستۂ کوزہ سرش
شاخ گل کوزۂ نو راز نبات — ابر درو ریختہ آبِ حیات
باغ ز ہر غنچہ شدہ کوزہ در — گردشِ چرخ از گل تر کوزہ گر
باد دران کوزہ شدہ سرشاد — گرچہ کہ در کوزہ نگنجید باد
نسترن از روے نکو مے پرید — بلبل و قمری ہمہ از وے پرید

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

فاتحه خوانِ غنچهٔ بگاهِ سحر
نرگس و سبقِ گل و علمِ نظر

گل که سپرهاش فراهم شده
پیشِ سپر غم سپرِ غم شده

قطرهٔ شبنم زده بر یاسمین
ماه به پروین شده هم در زمین

گل بهمه روے شناسا شده
روے شناس همه صحرا شده

کرده بسنگ آتشِ لاله نشست
داغ شده هندوے آتش پرست

گربهٔ بید از گل لعل و سفید
گربهٔ مشکین شده در مشک بید

لرزه کنان آب ز آسیب باد
بسکه برو سایهٔ بید اوفتاد

بید شده تیغ کشان زیر پاے
سایه ازو رخنه شده جابجاے

آب که آهن شده بود از سپهر
آهن او آب شد از تاب مهر

غرق سپر گشته ز نیلوفر آب
بر سپرش قبهٔ سیم از حباب

طرهٔ سنبل ز شکن گشته باز
پنجهٔ شمشاد شده شانه ساز

هر گل بالا که دهد بوستان
بیشترے هست ز هندوستان

وین گلِ هندی که چمن کرد راست
نے بجز اسان که بعالم نخاست

کیوره پُر برگ چو سیم سپید
عود ازو سوخته چون مشک بید

هر گل بالا که بود تازه روے
جز بتری زو نتوان یافت بوے

نغزئے این گل که ز ترئے مغز
داد ز خشکی و تری بوے نغز

مانده چو در جامهٔ نسیمش مقیم
جامه نماند که بماند نسیم

سیوتئے خوش که کشندش گلاب
از همه سو رو بهمه روے آب

یک گل بیل و ده دیگر درون
گل ز گل و گل ز گل آید برون

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

از گل بسیار دلش گشته باغ — وز خوے او در جگرِ لاله داغ

مولسری خرد و بزرگ از ہنر — خرد و بزرگ از ہنرش بہره ور

بوے وے آنرا که بمغز آرمید — بوے در گل که تواند کشید

پنجه کشاده گل لعل از پله — غرق بخوں ناخنِ شیر یله

نے غلطم نافه و لے نیم خام — چیزے از و مشک دگر خوں تمام

چند نه در شہر که در روم و روس — جمع شود بر سرِ شاہ عروس

طرفه گلِ چنبه بعالم که دید — کان زمرد که زر آرد پدید

جائے نه در باغ ز گلہائے جائے — مرغ در افغاں که بگیرند جائے

از پئے گل ہر که به بستاں شتافت — ملک جہاں یافت اگر جائے یافت

کشت ز سرشف گل زر وام داد — گل بزمیں گونۂ زر وام داد

سبزۂ کشتش ہمه صحرا خرام — پر گل زریں شده صحرا تمام

غنچه به پستاں زنم آورد شیر — مرغ چو طفلاں شده اندر نفیر

زاغ برفته ز چمن ہائے نو — بوم ہم آوازۂ آں زاغ رو

شارکِ رعنا بچمن باز خورد — چشم بر خساره گل سُرخ کرد

بلبل سرمست ز نظمے که خواند — غنچه دہن بسته دہن باز ماند

زاں قدح لاله که قمری چشید — طوق گرو کرد و ز گل زر کشید

کبک چو بر لالۂ کوہی گذشت — باشی چو منقار ز خون سُرخ گشت

ہُدہُد ازاں آیت ہب لی که خواند — تاجِ سلیمان بسر خود نشاند

طوطے ناطق چو سخن بر کشاد — منطقِ مرغان خبر آسانش داد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

فاختہ ناطق باصولِ کلام	گفتہ یکے صانع خود را مدام
رہبرِ جاں گشتہ بگلزار طیب	رہزنِ عشاق شدہ عندلیب
شاہ دریں فصل بعشرت گری	باگل و بلبل بطرب گستری
بادہ بشاخ آمدہ در گل شدہ	وز دمِ آں بلبلہ بلبل شدہ

مطربِ بلبل نفس از نغمہ مست
ویں غزلش بردہ بسے دل ز دست

غزل

آمد بہار شد چمنِ لالہ زار خوش	وقتے ست خوش بہار کہ وقتِ بہار خوش
در باغ با ترانۂ بلبل دریں ہوا	مستی خوش است و بادہ خوش است و خمار خوش
مائیم و مطربے و شرابے و محرمے	جائے بزیر سایۂ شاخِ چنار خوش
اے بادہ کاہلی مکن و سوئے دوست رو	مارا بکن بہ آمدنِ آں نگار خوش
چیزے دگر مگوے ہمیں گو کہ در چمن	سبزہ خوش است و آب خوش و جوئبار خوش
گر خوش کند ترا بحدیثے کہ باز کرد	پیشش کن و بیار مشو زینہار خوش
ور بینیش کہ مست بود خفتنش مدہ	ہم ہمچنانش مست بہ نزدِ من آر خوش
من مستِ خوش حریفِ لطفِ اویم کہ آں حریف	سر خوش خوش است و مست خوش و ہوشیار خوش
سرو پیادہ خوش بود اندر چمن و لیک	آں سروِ من پیادہ خوش است و سوار خوش

از روئے خوش مست بر شکنہائے نگاہِ ناز
وز خسروِ شکستہ فغانہائے زار خوش

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

صفتِ موسم گرما و برہ رفتن شاہ
ابر بالائے سر و باد بدنبال دواں

خانہ چو خورشید بجوزا گرفت — رفت دراں خانہ دلو جا گرفت
گشت دراں خانۂ تیر اسیر — محترق از آتشِ خورشید تیر
باد ز جوزا شد و آتش ز مہر — سوخت جہانے ز زمیں تا سپہر
چرخ کہ شد صیقلی تیغ خور — بست ز جوزاش دو رویہ کمر
خانۂ خیش از خنکی وا ز تری — یافتہ از خرگہ مہ برتری
اختر بد مہرِ فلک گرم کیں — گرم شدہ مہرِ فلک بر زمیں
مہر ز جوزا بدرو گرم خوے — گرم شود ہر کہ بود از دو روے
ہر دم صبحے کہ دمادم گرفت — آتشِ خورشید بعالم گرفت
دشنہ کہ خورشید زد و سایہ خورد — در سپر سایہ بسے رخنہ کرد
ماند دراں رخنہ از آتش نشاں — چرخ بہر رخنہ شد آتش فشاں
بس کہ ستد روز جہاں را ز تاب — دیدہ نشد نقش شب الا بخواب
صبح ہم از تافتن شب پرست — طالب شب گشتہ چراغے بدست
تافتہ از گرمئ خویش آفتاب — تابش او کردہ جہاں را اتاب
شب شدہ چوں روزِ دے اندر گداز — روز چو شبہائے زمستاں دراز
بیش بقا روز بماند سال — بیش بقا تر شدہ بعد از زوال
خنجرِ خورشید ہم از بامداد — کردہ حک اندر کاغذِ شامی سواد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

خلق کشان در پنه سایه رخت / سایه گریزان به پناهِ درخت

جانبِ سایه شده مردم روان / سایه به دنبالهٔ مردم دوان

بسکه شده سایه ز گرما سیاه / گرم در انداخته خود را بچاه

ق

خواست کند خلق ز گرمای خویش / در پنه سایهٔ خود جای خویش

لیک ز تاب فلکِ تابناک / سایه نماند از تن مردم بخاک

گرم چنان گشت هوا در جهان / آتش گویند بسوزد زبان

خوں برگ مرد زبوں آمده / خوی شد از پوست بروں آمده

پای مسافر بره گرم و دور / ز آبله پر قبه چو نان تنور

ز آتش گرما که شد از سر جوان / آهوی صحرا شده آهوی خوان

چوب شد از غایتِ خشکی نبات / از پی یک شربتِ آب حیات

سبزهٔ دُرپاش زمرد نما / کاه شده بلکه شده کهربا

خشک شد اندام گل از رنج باد / باد در اندام کسے را مباد

لاله سیه گشته ز خشکی چو مشک / خون سیاهی کشد ار گشت خشک

سنگ که آتش زدے آید بروں / ماند ز خورشید با آتش دروں

باد ز تہ دست بدست همه / وز دم او باد بدست همه

بافته دامے بطلسمے تمام / باد هوا کرده مسلسل بدام

اصل ز نخلے که بمریم رسید / باد مسیحش بنفس هم رسید

گرم هوا بر سر هر میوه زار / گرمئ او پختگی آورد بار

بر سر هر میوه ز تاب تموز / مرغ شده پخته خورد خام سوز

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ز آتشِ خورشید کہ شد میوه پز	بلبل و گنجشک شده میوه گز
خشک شده برگِ درختاں بشاخ	میوهٔ تر گشتہ بہ بستاں فراخ

صفتِ قصرِ نو و شہرِ نو اندر لبِ آب
کہ بود عرصۂ رفرف چو رفِ آن ایواں

قصر نگویم کہ بہشتے فراخ	روفتہ طوبےٰ دراو را بشاخ
با چمن ہشت درش در یکے	با فلکِ ہفت سرش در یکے
بام سفیدش بفلک سوده سر	کرده بخورشید سفیدی اثر
پایہ چو مہتاب بیامش نهاد	گشت بدوراں زمیں اوفتاد
رفت درون دراو آفتاب	وقفِ زمیں کرد رُخِ چرخ تاب
رفت صبا زاں در و دیوار خس	گفت ندانم در و دیوار کس
ره بکسے روزنِ او جست ماه	ہیچ نداد او بسوئے خویش راه
بانگ کشاده دراو دمبدم	رفتہ بدر بند و بدروازه ہم
باد در بارش دو جہاں بست او	قلعہ نہ در شده در بست او
از شرفِ پایۂ او نردباں	پایہ بپایہ شده بر آسماں
کالبدِ چرخ بخشتش یکیست	خشتِ زمیں کالبدے بیش نیست
آئینہ گشتہ زگچ صاف خشت	دیده درو صورتِ خود را بہشت
ہر چہ کہ در آئینہ بیند جواں	پیر در آں خشت بہ بیند ہماں
ہر چہ کہ نقاش بیک سو کشید	عکس بدیوارِ دگر شد پدید

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نیست درو حاجت نقش از صفا — بسکه شد از عکسِ کساں رونما
نقش بلندش بہوا خامہ راند — تختۂ سقفش بفلک باز خواند
دیدہ بد مردم زاں بجائے خوش — تیر لبے خوردہ زہر تیر کشش
قطرہ براں بام نیفتاد تیز — ابر گریزندہ زباراں گریز
شکل ستونش بمقام ایستاد — قصرِ ارم را شدہ ذات العماد
گشت چو جاروب بر آں خاکروب — کردہ ز سیخش ہمہ کس سر چوب
طرفہ عروسے شدہ آراستہ — آئینہ از آب رواں خواستہ
جوں کہ ازو کرد خیالے عیاں — قصر نمود از تہ آبِ رواں
ہمچو دو آئینہ مقابل ز تاب — آب درو عکس نما او در آب
عکس ہمش مثل نیارد دگر — گرچہ کہ سر زیر کند باز بر
طاق بلندش بفلک گشت جفت — حاملہ زو شدہ فلک اندر نہفت
کنگرہ طاقش بزبانِ دراز — پیشِ فلک گفتہ سخنہائے راز
سنگ سفیدش کہ شدہ بر سپہر — آمدہ از مہر و شدہ ہم بہ مہر
یک طرفش آب دگر سوے باغ — باغے و آبے ز دو سویش بلاغ
آبے از آں باغ بر وماندہ زرد — باغے از آں آب بجا گشتہ سرد
شاخ بہر بار گہے کرد راہ — جایگہ بار شدہ بارگاہ
شہ چو بر آں خلد بریں جا کرد — خرم و خنداں بطرب رائے کرد
باز ہمے جرعہ دکفِ زرفشاں — کرد پُر از زر کفِ ساغر کشاں
بادہ کشاں باز کشیدند صف — گشت ز مے لعل درخشاں بکف

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

رود زن از سینه برون برده صبر ‏ — آب چکان دست چو باران ز ابر
بسکه شده مست ز آواز خویش ‏ — ریخته از پرده برون سازِ خویش
چنگ ز سر گشته تواضع نمای ‏ — باد تکبر بسر افگنده نای
زخمهٔ چون نول بط در دو چنگ ‏ — لحنِ چکاوک ز دو بانگِ کلنگ
مرغک و صد مرغ دگر در صفیر ‏ — بر همه مرغاں شده گنجشک میر
شاه دریں زمزمهٔ نائے و نوش ‏ — بحر کفش گشته چو دریا بجوش
دست نارے که ورق برگرفت ‏ — مهرهٔ کاغذ بگهر در گرفت
بر لبِ مطرب که نوا بر کشید ‏ — تار بریشم بدل اندر کشید
گشت بدنبالِ حریف از نوال ‏ — قامتِ هر بدره کشے چوں هلال
بسکه همے شد کفِ شه گنج سنج ‏ — بیش در آفاق نگنجید گنج
موسم نے جمله بعشرت گذاشت ‏ — ز آتش مے مجلسِ خود گرم داشت
باد همه وقت خوش و شادکام ‏ — کس نه ز بردست شه الا که جام
مه بجنیبت کشئ عزامِ او ‏ — زهرهٔ خنیاگرئ بزمِ او

جملهٔ عالم بوفا جوئیش
خاطر خسرو به ثنا گوئیش

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

شاہنامہ

گفتار اندر فراہم آوردنِ شاہنامہ

سخن ہرچہ گوئم ہمہ گفتہ اند ۔۔۔ برِ باغِ دانش ہمہ رُفتہ اند

اگر بر درختِ برومند جاے ۔۔۔ نیابم کہ از بر شدن نیست راے (ق)

کسے کو شود زیرِ نخلِ بلند ۔۔۔ ہماں سایہ زو باز دارد گزند

توانم مگر پایگہ ساختن ۔۔۔ برِ شاخِ آں سروِ سایہ فگن (ق)

کزیں نامور نامۂ شہریار ۔۔۔ بگیتی بمانم یکے یادگار

تو ایں را دروغ و فسانہ مداں ۔۔۔ بیکساں روشِ در زمانہ مداں

ازو ہرچہ اندر خورد با خرد ۔۔۔ دگر برہ برِ رمز و معنے برد

یکے نامہ بود از گہِ باستاں ۔۔۔ فراواں بدو اندروں داستاں

پراگندہ در دستِ ہر موبدے ۔۔۔ ازو بہرۂ بردہ ہر بخردے

یکے پہلواں بود دہقاں نژاد ۔۔۔ دلیر و بزرگ و خردمند و راد

پژوہندۂ روزگارِ نخست ۔۔۔ گزشتہ سخنہا ہمہ باز جست

زہر کشورے موبدے سال خورد ۔۔۔ بیاورد ایں نامہ را گرد کرد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بہ پرسید شاں از نژادِ کیاں
وزاں نامداراںِ فرخ گواں

کہ گیتی بآغاز چوں داشتند
کہ ایدوں بما خوار بگذاشتند

چگونہ سر آمد بہ نیک اختری
بر ایشاں ہمہ روز کُند آوری

بگفتند پیشش یکایک مہاں
سخنہائے شاہاں و گشتِ جہاں

چو بشنید زیشاں سپہبد سخن
یکے نامور نامہ افگند بن

چناں یادگارے شد اندر جہاں
برو آفریں از کہان و مہاں

گفتار در سرگذشتِ دقیقی شاعر

چو از دفتر ایں داستانہا بسے ق
ہمے خواند خوانندہ بر ہر کسے

جہاں دل نہادہ بدیں داستاں
ہماں بخرداں و ہماں راستاں

جوانے بیامد کشادہ زباں
سخن گوے و خوش طبع و روشن رواں

بنظم آرم ایں نامہ را گفت من
ازو شادماں شد دلِ انجمن

جوانیش را خوے بد یار بود
ابا بد ہمیشہ بہ پیکار بود

برو تاختن کرد ناگاہ مرگ
نہادش بسر بر یکے تیرہ ترگ

بداں خوے بد جاں شیریں بداد
نبود از جہاں دلش یک روز شاد

یکایک ازو بخت برگشتہ شد
بدستِ یکے بندہ بر کشتہ شد

زگشتاسپ و ارجاسپ بیتے ہزار
بگفت و سر آمد برو روزگار

برفت او و ایں نامہ ناگفتہ ماند
چناں بختِ بیدارِ او خفتہ ماند

بکن عفو یارب گناہ ورا
بیفزائے در حشر جاہِ ورا

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

گفتار اندر بنیاد نهادنِ کتاب و اندرز دوست درین باب

دل روشن من چو برگشت زوی — سوی تختِ شاهِ جهان کرد روی
که این نامه را دست پیش آورم — ز دفتر بگفتار خویش آورم
بپرسیدم از هر کسی بی‌شمار — بترسیدم از گردشِ روزگار
مگر خود درنگم نباشد بسی — بباید سپردن بدیگر کسی
و دیگر که گنجم وفادار نیست — همان رنج را کس خریدار نیست
زمانه سراسر پر از جنگ بود — بجویندگان بر جهان تنگ بود
برینگونه یک چند بگذاشتم — سخن را نهفته همی داشتم
ندیدم کسی کش سزاوار بود — بگفتار این مر مرا یار بود
زنیکو سخن به چه اندر جهان — برو آفرین از کهان و مهان
اگر نبودی سخن از خدای — نبی کی بُدی نزد ما رهنمای
بشهرم یکی مهربان دوست بود — تو گفتی که با من بیک پوست بود
مرا گفت خوب آمد این رای تو — به نیکی خرامد مگر پای تو
نوشته من این نامهٔ پهلوی — به پیش تو آرم مگر نغنوی
گشاده زبان و جوانیت هست — سخن گفتنِ پهلوانیت هست
تو این نامهٔ خسروان باز گوی — بدین جوی نزد مهان آبروی

چو آورد این نامه نزدیک من
برافروخت این جانِ تاریکِ من

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مُردنِ کیکاؤس و بر تخت نشستن کیخسرو

چو با ایمنی گشت کاؤس جفت
ہمہ راز دل پیش یزداں بگفت

چنین گفت کاے برتر از روزگار
تو باشی بہر نیکی آموزگار

ز تو یافتم فرّ و آورند و بخت
بزرگی و گُردی و دیہیم و تخت

نکردی کسے را چو من بہرہ مند
ز گنج و ز تخت و ز نامِ بلند

ز تو خواستم تا یکے نامور
بکینِ سیاوش ببندد کمر

نبیرہ بدیدم جہاں بین خویش
کجا کینِ من کردہ چوں کینِ خویش

جہاں جوے با فرّ و بُرز و خرد
ز شاہانِ گیتی ہمے بگذرد

چو سالم سہ پنجاہ برسر گذشت
سرِ موے مشکین چو کافور گشت

ہماں سرو نازندہ شد چوں کماں
ندارم گراں گر سر آید زماں

بسے برنیامد بریں روزگار
کز و نام ماند از جہاں یادگار

جہاندار کیخسرو آمد زگاہ
نشست از بر تیرہ خاکِ سیاہ

از ایرانیاں ہر کہ بُد نامجوے
پیادہ ہمہ رفتند بے رنگ و بوے

ہمہ جامہاشاں کبود و سیاہ
دو ہفتہ ببودند با سوگِ شاہ

ز بہر ستودانش کاخِ بلند
بکردند بالاے او دہ کمند

ببردند پس پایکارانِ شاہ
دبیقی و دیباے رومی سیاہ

برو ریختہ عود و کافور و مشک
تنش را بدو در بہ بستند خشک

نہادند زیر اندرش تخت عاج
بسر برز مشک و ز کافور تاج

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چو برگشت کیخسرو از پیش تخت ‌‌ در خوابگه را به بستند سخت

کسے نیز کاؤس کے راندید ‌‌ زکیں و ز آوردگاه آرمید

چنین است رسمِ سرائے سپنج ‌‌ نمانی درو جاودانی مرنج

نه دانا گذر یابد از چنگ مرگ ‌‌ نه جنگ آوراں نیز خفتان و ترگ

اگر شاه باشیم و گر زاردشت ‌‌ نهالین ز خاک است بالین ز خشت

ق

بشادی نشیں و ہمہ کام جوے ‌‌ اگر کامِ دل یافتی نام جوے

چناں داں کہ گیتی ترا دشمن است ‌‌ زمین بستر و گور پیراہن است

چهل روز سوگِ نیاداشت شاه ‌‌ ز شادی شده دور ز تاج و گاه

بچهل و یکم روز بر تخت عاج ‌‌ بسر بر نهاد آں دل افروز تاج

سپاه انجمن شد بدرگاهِ شاه ‌‌ روان و بزرگاں زرّیں کلاه

بشادی برو آفریں خواندند ‌‌ براں تاج بر گوهر افشاندند

برداشتنِ کیخسرو دل از جهاں و دریچه بستن بروے کساں و نیایش کردن پیشِ یزداں

پر اندیشه شد مایه ور جانِ شاه ‌‌ ازاں ایزدی کار و آں دستگاه

همے گفت هر جاے آباد بوم ‌‌ ز هند و ز چیں اندروں تا بروم

هم از خاوراں تا درِ باختر ‌‌ ز کوه و بیاباں و از خشک و تر

سراسر ز بدخواه کردم تهی ‌‌ مرا گشت فرمان و تختِ مهی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

جهان از بد اندیش بی بیم گشت	فراوان مرا روز بر سر گذشت
ز یزدان همه آرزو یافتم	دگر دل همه سوی کین تافتم
روانم نباید که آرد منی	بد اندیشد و کیش آهرمنی
شوم بدکنش همچو ضحاک و جم	که با تور و سلم اندر آیم بهم
ز یک سو ز کاؤس دارم نژاد	دگر سو ز توران پر از کین و باد
چو کاؤس و چون جادو افراسیاب	که جز روی کژی ندیدی بخواب
به یزدان شوم ناگهان ناسپاس	بروشن روان اندر آرم هراس
ز من بگسلد فرّهٔ ایزدی	گر آیم به کژی و نابخردی
وزان پس بران تیرگی بگذرم	بخاک اندر آید سر و افسرم
به گیتی بماند ز من نام بد	همان پیش یزدان سرانجام بد
تبه گردد این روی و رنگِ رخان	بپوشد بخاک اندرون استخوان
هنر گم شود ناسپاسی بجای	روان تیره ماند بدیگر سرای
گرفته کسی تاج و تختِ مرا	بپای اندر آورده بختِ مرا
ز من مانده نامِ بدی یادگار	گل رنجهای کهن گشته خار
من اکنون چو کین پدر خواستم	جهان را بخوبی بیاراستم
بکشتم کسی را که بایست کشت	که بد کژ و با پاک یزدان درشت
بآباد و ویرانه جائے نماند	که کشورِ تیغِ مرا بر نخواند
بزرگانِ گیتی مرا کهتر اند	اگرچه با تخت و با افسر اند
سپاسم ز یزدان که او داد فر	بدین گردشِ اختر و بال و پر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کنون آن به آید که من راه جوے　　شوم پیشِ یزدان پر از آبروے

مگر هم بدین خوبی اندر نهان　　فرستندهٔ کامگارِ جهان۔

روانم بران جائے نیکان برد　　که این تاج و تخت کئی بگذرد

نیابد کسے زین فزون نام و کام　　بزرگی و خوبی و آرام و جام

شنیدیم و دیدیم رازِ جهان　　بد و نیک را آشکار و نهان

کشاورز باشد دگر تاجور　　سرانجام بر مرگ باشد گذر

بسالار نوبت بفرمود شاه　　که هر کس که آید بدین بارگاه

سبک باز گردان به نیکو سخن　　همه مردمی جوے و تندی مکن

چو این گفته شد سوے باغ آن زمان　　خروشان بیامد گشاده میان

زبهر پرستش سر و تن بشست　　بشمع خرد راهِ یزدان بجست

بپوشید پس جامهٔ نو سپید۔　　نیایش کنان رفت و دل پر امید

بیامد خرامان بجائے نماز　　همے گفت با داورِ پاک راز

چنین گفت کاے برتر از جانِ پاک　　بر آرندهٔ آتش و باد و خاک

نگهدار چندین خرد ده مرا　　هم اندیشهٔ نیک و بد ده مرا

ترا تا بباشم نیایش کنم۔　　ابر نیکوئیها فزایش کنم

بیامرز کرده گناهے مرا　　ز کژی بگش دستگاهِ مرا

بگردان ز جانم بدِ روزگار　　همان چارهٔ دیو آموزگار

بدان تا چو کاؤس و ضحاک و جم　　نگیرد هوا بر روانم ستم

ق　چو بر من به بندد درِ راستی　　به نیرو شود کژی و کاستی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بگردان ز من دیو را دستگاه
بدان تا ندارد روانم تباه
روانم بدان جای نیکان رسان
نگهدار بر من همین داستان
شب و روز یک هفته بر پای بود
تن آنجا و جانش دگر جای بود
سر هفته را گشت خسرو نوان
بجای پرستش نبودش توان
بهشتم ز جای پرستش برفت
بر تخت شاهی خرامید تفت
همه پهلوانانِ ایران سپاه
شگفتی فرو ماند از کارِ شاه
ازان نامداران روز نبرد
همی هر یکی دیگر اندیشه کرد

پژوهش سران ایران راز بستن در بخانه از کیخسرو

چو بر تخت شد نامور شهریار
بیامد بدرگاه سالار بار
بفرمود تا پرده برداشتند
سپه را بدرگاه بگذاشتند
برفتند با دست کرده بکش
بزرگان اسپ افگن و شیرفش
چو طوس و چو گودرز و گیو دلیر
چو گرگین و بیژن چو رهام شیر
چو شیدوش چون زنگهٔ شاوران
فریبرز و گستهم و نام آوران
چو دیدند بردند پیشش نماز
ازان پس همه بر گشادند راز
که شاها دلیرا سرا سرورا
جهاندار و بر مهتران مهترا
ازانگه که یزدان جهان آفرید
فلک برکشید و زمین گسترید
چو تو شاه ننشست بر تخت عاج
فروغ از تو گیرد همه مُهر و تاج
فرازندهٔ جوشن و زین اسپ
فروزندهٔ فرخ آذرگشسپ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نترسی ز رنج و نہ نازی بہ گنج ‏ ‏ بگیتی ز گنجت فزون است رنج
ہمہ پہلوانان ترا بندہ ایم ‏ ‏ سراسر بدیدار تو زندہ ایم
ہمہ دشمنان را سپردی بخاک ‏ ‏ بگیتی نماندت ز کس ترس و باک
بہر کشورے لشکر و گنج تست ‏ ‏ بجائے کہ پے بنہی رنج تست
ندانیم کاندیشۂ شہریار ‏ ‏ چرا تیرہ گشت اندرین روزگار
ترا زین جہان روز بر خود نست ‏ ‏ نہ ہنگام تیمار و پژمردن است
گر از ما بچیزے بیازرد شاہ ‏ ‏ وز آزار او ہست ما را گناہ
بگوید بما تا دلش خوش کنیم ‏ ‏ پر از خون رخ و دل بر آتش کنیم
وگر دشمنے دارد اندر نہان ‏ ‏ بگوید بما شہریار جہان
ہمہ تاجداران کہ بودند شاہ ‏ ‏ برین داشتند ارج تخت و کلاہ
کہ یا بر ستانند یا سر دہند ‏ ‏ چو ترک دلیران بسر بر نہند
نہانی کہ دارد بگوید بما ‏ ‏ ہمہ چارۂ آن بجوید بما

پاسخ کیخسرو بہ سران ایران

چنین داد پاسخ گرانمایہ شاہ ‏ ‏ کہ اے پہلوانان جویندہ راہ
بگیتی ز دشمن مرا نیست رنج ‏ ‏ نشد نیز جائے پراگندہ گنج
نہ آزار دارم ز کار سپاہ ‏ ‏ نہ اندر شما ہست مرد گناہ
ز دشمن چو کینِ پدر خواستم ‏ ‏ بداد و بدین گیتی آراستم
بگیتی پئے خاک تیرہ نماند ‏ ‏ کہ مُہرِ نگینِ مرا بر نخواند

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

شما تیغہا در نیام آورید	بر آئین شمشیر جام آورید
بجائے خروش کمان نائے و چنگ	بسازید با بادہ و بوئے رنگ
کہ ما ہر چہ بایست بر ساختیم	ز دشمن جہان را بپرداختیم
بیک ہفتہ پیش یزدان بپاے	ہمہ دم پر اندیشہ و نیک رائے
یکے آرزو دارم اندر نہان	ہمے خواہم از کردگار جہان
بگویم کشادہ چو پاسخ دہید	بپاسخ مرا روز فرخ دہید
شما پیش یزدان ستایش کنید	بدین کام و شادی نیایش کنید
کہ او داد بر نیک و بد دستگاہ	ستایش مر اورا کہ نمود راہ
وزان پس ہمہ شادکامی کنید	ز بد یاردان بے گمانی کنید
بدانید کاین چرخ ناپائدار	نہ پروردہ داند نہ پروردگار
ہمے پرور و پیر و برنا ہمہ	از و داد بینیم و ہم زو ستم
ہمہ پہلوانان نزدیک شاہ	بروں آمدند از غمان دل تباہ
بسالار بار آنزمان گفت شاہ	کہ بنشین پس پردۂ بارگاہ
کسے را مدہ بار در پیش من	ز بیگانگان ہر دم و خویش من
بیامد بجائے پرستش بشب	بدادار دارندہ بگشاد لب
ہمے گفت کاے برتر از برتری	فزایندۂ پاکی و بہتری
تو باشی بمینو مرا رہنماے	چو من بگذرم زین سپنجی سراے

بکژی دلم ہیچ ناتافتہ
روان جائے روشن روان یافتہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

رزمِ لشکرِ سکندر با لشکرِ فورِ ہندی و کشتہ شدنِ فور بدستِ سکندر و نشاندنِ سکندر سورگ را بہ تختِ او

چو اسکندر آمد بنزدیکِ فور — بدید این سپہ آن سپہ را ز دور
خروش آمد و گرد رزم از دو روے — برفتند گردان پرخاش جوے
باسپِ بنفت آتش اندر زدند — ہمہ لشکرِ فور برہم زدند
ز آتش برافروخت نفتِ سیاہ — بجنبید زان کاہنین بد سپاہ
چو پیلان بدیدند از ایشان گریز — برفتند با لشکر از جائے تیز
چو خرطومہاشان بر آتش گرفت — بماندند زان پیلبانان شگفت
ہمہ لشکرِ ہند گشتند باز — ہماں ژندہ پیلانِ گردن فراز
سکندر پسِ لشکرِ بدگمان — ہمے تاخت بر سانِ بادِ دمان
ہمے تا ہوا نیلگون شد برنگ — سپہ را نماند آن زمان جاے جنگ
جہان جوے بارو میان ہم گروہ — فرود آمد اندر میانِ دو کوہ
طلایہ فرستاد ہر سو براہ — ہمے داشت لشکر ز دشمن نگاہ
چو پیدا شد آن شوشۂ تاجِ شید — جہاں شد بسانِ بلورِ سفید
برآمدن خروشیدن گاؤ دم — دمِ نائے سرغین و روئینہ خم
سپہ با سپہ کار بر ساختند — سنانہا با بر اندر افراختند
سکندر بیامد میانِ دو صف — یکے تیغ رومی گرفتہ بکف
سوارے فرستاد نزدیکِ فور — کہ او را بخواند بگوید نہ دور

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

که آمد سکندر به پیش سپاه   بدیدار جوید همی با تو راه
سخن گوید و گفت تو بشنود   اگر داد گوئی بدان بگرود
چو بشنید زو فور هندی برفت   به پیش سپاه آمد از قلب تفت
سکندر بدو گفت کای نامدار   دو لشکر شکسته شد از کارزار
همی دام و دد مغز مردم خورد   همی نعل اسپ استخوان بسپرد
دو مردیم هر دو دلیر و جوان   ق   سخن گوی و با مغز دو پهلوان
چرا بهر لشکر همی کشتن است   وگر زنده از رزم برگشتن است
میانها به بندیم و جنگ آوریم   چو باید که کشور بچنگ آوریم
ز ما چون یکی گشت پیروز بخت   بدو ماند این لشکر و تاج و تخت
ز رومی سخنها چو بشنید فور   خریدار شد رزم او را بسور
تن خویش را دید با زور شیر   یکی باره چون اژدهای بزیر
سکندر سواری بسان قلم   سلیحی سبک باد پائے دژم
بدو گفت این است آئین راه   بگردیم یک باد گرد بے سپاه
دو خنجر گرفتند هر دو بکف   بگشتند چندی میان دو صف
سکندر چو دید آن تن پیل مست   یکی کوه زیر اژدهای بدست
بآورد زو ماند اندر شگفت   غمین شد دل از جان و تن برگرفت
همی گشت با او بآوردگاه   خروشی برآمد ز پشت سپاه
دل فور پر درد شد زان خروش   بدان سو کشیدش دل و چشم و گوش
سکندر چو باد اندر آمد ز گرد   بزد تیز تیغی بر آن رادمرد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ببرید یال و سر و گردنش		ز بالا بخاک اندر آمد تنش
سر لشکر روم شد باسمان		برفتند گردان هم اندر زمان
یکے کوس بودش ز چرم هزبر		که آواز او برگذشتے ز ابر
برآمد دم بوق و آواے کوس		زمین آهنیں شد هوا آبنوس
بر آن همنشان هندوان رزم جوے	ق	به تنگی برفتے اندر آورده روے
خروش آمد از دشت کالاستان		سر مایۂ مرز هندوستان
سر فور هندی بخاک اندرست		تن پیلوارش بچاک اندرست
شما را کنوں از پے چیست جنگ		چنیں رزم شمشیر و چندین درنگ
سکندر شما را چناں شد که فور		از و جست باید کنون رزم و سور
برفتند گردانِ هندوستان	ق	بریں بر بگشتند هم داستان
سر فور دیدند پر خوں و خاک		تنش کرده یکسر بشمشیر چاک
خروشے برآمد ز لشکر بزار		فرو ریختند آلتِ کارزار
سپه از در نزدیک قیصر شدند		ابا ناله و خاک بر سر شدند
سکندر سلیحِ گران باز داد		بخوبی ز هر گونه آواز داد
چنین گفت کر فور هندی نبرد	ق	شما را الم دل نباید سپرد
نوازش کنون من بافزون کنم		ز دل تان غم و ترس بیرون کنم
ببخشم سراسر همه گنج او		حرامم ست بر لشکرم رنج او
همه هندوان را توانگر کنم		بکوشم که با بخت و افسر کنم
وزان جایگه شد بر تختِ فور		بچه از در دو ماتم برآرستن و سور

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چنین است رسمِ سپنجی سرائے — نخواهد که مانی بدو در بجاے

بخور هرچه داری منه باز پس — تو رنجے چرا ماند باید بکس

همے بود بر تختِ تیهرو ماه — به بخشید گنجش همه بر سپاه

ق

یکے باگهر بود نامش شورگ — زهندوستان پهلوانے بزرگ

سرِ تختِ شاهی بدو داد و گفت — که دینار هرگز مکن در نهفت

به بخش و بخور هرچه آید فراز — بدین تاج و تختِ سپنجی مناز

که گاهے سکندر بود گاه فور — گهے در دو خشم است گه جشن و سور

درم داد و دینار لشکرش را
بیارا است آن جمله کشورش را

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

غزلیات دیوان حافظ

رونقِ عہدِ شبابست دگر بستان را — مے رسد مژدۂ گل بلبلِ خوش الحان را

اے صبا گر بجوانانِ چمن باز رسی — خدمتِ ما برسان سرو و گل و ریحان را (نسخہ: از ما)

ایکہ برمہ کشی از عنبر سارا چوگان — مضطرب حال مگرداں من سرگرداں را

(نسخہ: ایں) ترسم آں قوم کہ بر دُرد کشاں میخندند — در سرِ کارِ خرابات کنند ایمان را

یارِ مردانِ خدا باش کہ در کشتیِ نوح — ہست خاکے کہ بآبے نخرد طوفان را

برو از خانۂ گردون بدر و نان مطلب — کیں سیہ کاسہ در آخر بکشد مہمان را (نسخہ: بہ آخر)

گر چنیں جلوہ کند مغبچۂ بادہ فروش — خاکروبِ درِ میخانہ کنم مژگان را

نشوی واقفِ یک نکتہ ز اسرارِ وجود — گر تو سرگشتہ شوی دائرہ امکان را (نسخہ: دوران)

ہر کرا خوابگہ آخر بدو مشتے خاک است — گو چہ حاجت کہ بر افلاک کشی ایوان را (نسخہ: کشی)

ماہِ کنعانئ من مسندِ مصر آن تو شد — وقت آں است کہ بدرود کنی زندان را

در سرِ زلف ندانم کہ چہ سودا داری — کہ بہم بر زدۂ گیسوے مشک افشاں را

ملکِ آزادگی و کنجِ قناعت گنجے است — کہ بشمشیر میسر نشود سلطان را

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

حافظا مے خور و رندی کن و خوش باش ولے
دام تزویر مکن چون دگران قرآن را

ساقیا برخیز و درده جام را / خاک بر سر کن غم ایام را
ساغر مے در کفم نہ تا ز سر (ز بر) / برکشم این دلق ازرق فام را
گرچہ بدنامی است نزد عاقلان / ما نمیخواہیم ننگ و نام را
بادہ در دہ چند ازین باد غرور / خاک بر سر نفس نافرجام را
دود آہ سینۂ سوزان من / سوخت این افسردگان خام را
محرم راز دل شیدائے خویش / کس نمے بینم ز خاص و عام را
با دلارامے مرا خاطر خوش است / کز دلم یکبارہ برد آرام را
ننگرد دیگر بہ سرو اندر چمن / ہر کہ دید آن سرو سیم اندام را
از سر دنیا گذشتی غم مخور / خوش بخور ہم خوش بدار ایام را

صبر کن حافظ بسختی روز و شب (بتلخی)
عاقبت روزے بیابی کام را

زاہد ظاہر پرست از حال ما آگاہ نیست / در حق ما ہرچہ گوید جائے ہیچ اکراہ نیست
در طریقت ہرچہ پیش سالک آید خیر اوست / در صراط المستقیم اے دل کسے گمراہ نیست
تا چہ بازی رخ نماید بیدقے خواہیم راند / عرصۂ شطرنج رندان را مجال شاہ نیست
اینچہ استغناست یا رب وین چہ قادر حاکم است / کاین ہمہ زخم نہانست و مجال آہ نیست
چیست این سقف بلند سادہ بسیار نقش / زین معما ہیچ دانا در جہان آگاہ نیست
صاحب دیوان ما گوئیا نمے داند حساب / کاندرین طغرا نشان حسبۃ للہ نیست

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ہر کہ خواہد گو بیا و ہر کہ خواہد گو برو
گیر و دار و حاجب و دربان درین درگاہ نیست

ہر چہ ہست از قامتِ ناسازِ بے اندامِ ماست
ورنہ تشریفِ تو بر بالای کس کوتاہ نیست

بر درِ میخانہ رفتن کارِ یکرنگان بود
خود فروشان را بکوے مے فروشان راہ نیست

بندۂ پیرِ خراباتم کہ لطفش دائم است
ورنہ لطفِ شیخ و زاہد گاہ ہست و گاہ نیست

حافظ ار بر صدر ننشیند ز عالی ہمتی است
عاشقِ دردی کش اندر بندِ مال و جاہ نیست

دوش دیدم کہ ملائک درِ میخانہ زدند
گلِ آدم بسرشتند و بہ پیمانہ زدند

ساکنانِ حرمِ سرِ عفافِ ملکوت
با منِ راہ نشین بادۂ مستانہ زدند

شکر ایزد کہ میانِ من و او صلح فتاد
حوریان رقص کنان ساغرِ شکرانہ زدند

جنگِ ہفتاد و دو ملت ہمہ را عذر بنہ
چون ندیدند حقیقت رہِ افسانہ زدند

آسمان بارِ امانت نتوانست کشید
قرعۂ فال بنامِ منِ دیوانہ زدند

نقطۂ عشق دلِ گوشہ نشینان خون کرد
ہمچو آن خال کہ بر عارضِ جانانہ زدند

ما بصد خرمنِ پندار ز رہ چون نرویم
چون رہِ آدمِ خاکی بیکے دانہ زدند

آتش آن نیست کہ بر شعلۂ او خندد شمع
آتش آن است کہ بر خرمنِ پروانہ زدند

کس چو حافظ نکشد از رخِ اندیشہ نقاب
تا سرِ زلفِ عروسانِ سخن شانہ زدند

رسید مژدہ کہ ایامِ غم نخواہد ماند
چنان نماند و چنین نیز ہم نخواہد ماند

من ار چہ در نظرِ یار خاکسار شدم
رقیب نیز چنین محترم نخواہد ماند

چو پردہ دار بشمشیر میزند ہمہ را
کسے مقیمِ حریمِ حرم نخواہد ماند

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

توانگرا دلِ درویش خود بدست آور
که مخزنِ زر و گنجِ درم نخواهد ماند

غنیمتے شمر اے شمع وصلِ پروانہ
که این معامله تا صبحدم نخواهد ماند

سروشِ عالمِ غیبم بشارتے خوش داد
که بر در کرمش کس دژم نخواهد ماند

برین رواقِ زبرجد نوشته اند بزر
که جز نکوئے اہلِ کرم نخواهد ماند

سرود مجلسِ جمشید گفته اند این بود
که جام باده بیاور که جم نخواهد ماند

چه جائے شکر و شکایت ز نقشِ نیک و بد است
که کس همیشه گرفتارِ غم نخواهد ماند

ز مهر جانئے جاناں طمع مبر حافظ
که نقشِ مهر و نشانِ ستم نخواهد ماند

مژده اے دل که مسیحا نفسے مے آید
که ز انفاسِ خوشش بوئے کسے مے آید

از غم و درد مکن ناله و فریاد که دوش
زده ام فالے و فریاد رسے مے آید

ز آتش وادئے ایمن نه منم خرم و بس
موسے اینجا بامید قبسے مے آید

هیچکس نیست که در کوئے تواش کارے نیست
هر کس اینجا بامیدِ هوسے مے آید

کس ندانست که منزلگهِ مقصود کجا است
این قدر هست که بانگِ جرسے مے آید

جرعه ده که بمیخانهٔ اربابِ کرم
هر حریفے ز پئے ملتمسے مے آید

خبرِ بلبلِ این باغ مپرسید که من
ناله مے شنوم کز قفسے مے آید

دوست را گر سرِ پرسیدنِ بیمارِ غم است
گو بیا خوش که هنوزش نفسے مے آید

یار دارد سرِ صیدِ دلِ حافظ یاران
شاهبازے بشکارِ مگسے مے آید

اینچه شوریست که در دورِ قمر مے بینیم
همه آفاق پر از فتنه و شر مے بینیم

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ہر کسی روز بہی می طلبد ز ایام　　مشکل این است که ہر روز بتر می بینم
ابلہان را ہمہ شربت ز گلاب و قند است　　قوتِ دانا ہمہ از خون جگر می بینم
اسپِ تازی شدہ مجروح بزیر پالان　　طوقِ زرین ہمہ در گردن خر می بینم
دختران را ہمہ جنگ است و جدل با مادر　　پسران را ہمہ بدخواہِ پدر می بینم
ہیچ رحمی نہ برادر بہ برادر دارد　　ہیچ شفقت نہ پدر را بہ پسر می بینم

پندِ حافظ بشنو خواجہ برو نیکی کن
زانکہ این پند بہ از دُر و گہر می بینم

گنج

ای قبای پادشاہی راست بر بالای تو　　زینتِ تاج و نگین از گوہرِ والای تو
آفتاب فتح را ہر دم طلوعی میدہد　　از کلاہِ خسروی رخسار مہ سیمای تو
جلوہ گاہ طائر اقبال گردد ہر کجا　　سایہ اندازد ہمای چتر گردون سای تو
از رسومِ شرع و حکمت با ہزاران اختلاف　　نکتۂ ہرگز نشد فوت از دلِ دانای تو
آبِ حیوانش ز منقارِ بلاغت میچکد　　طوطیٔ خوش لہجہ یعنی کلکِ شکرخای تو
گرچہ خورشیدِ فلک چشم و چراغِ عالم است　　روشنائی بخشِ چشم اوست خاکِ پای تو
آنچہ اسکندر طلب کرد و ندادش روزگار　　جرعۂ بود از زلالِ جامِ جان افزای تو
عرضِ حاجت در حریمِ حرمتت محتاج نیست　　راز کس مخفی نماند بر فروغِ رای تو

ز تاج حسن شاہی را فروغ از روی دلارای تو

خسروا پیرانہ سر حافظ جوانی میکند
بر امید عفو جان بخشِ گنہ فرسای تو

ای در رخِ تو پیدا انوارِ پادشاہی　　در فکرتِ تو پنہان صد حکمتِ الٰہی
کلکِ تو بارک اللہ در ملک و دین گشادہ　　صد چشمہ آبِ حیوان از قطرۂ سیاہی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

براہرمن نتابد انوارِ اسم اعظم
ملک آن تست و خاتم فرما ہر آنچہ خواہی

در حشمتِ سلیمان ہر کس کہ شک نماید
بر عقل و دانشِ او خندند مرغ و ماہی

تیغے کہ آسمانش از فیضِ خود دہد آب
تنہا جہاں بگیرد بے منتِ سپاہی

گر پرتوِ ز تیغت بر کان و معدن افتد
یاقوتِ سرخ رو را بخشند رنگِ کاہی

دانم دلت نہ بخشید بر اشکِ شب نشیناں (ن عجز)
گر حالِ ما بپرسی از بادِ صبحگاہی

ساقی بیار آبے از چشمۂ خرابات
تا خرقہ ہا بشوئیم از عجبِ خانقاہی

باز ارچہ گاہ گاہے بر سر نہد کلاہے
مرغانِ قاف دانند آئینِ پادشاہی

در دودمانِ آدم تا وضعِ سلطنت ہست
مثلِ تو کس ندیدست ایں علم را کماہی

کلکِ تو خوش نویسد در شانِ یار و اغیار
تعویذِ جانفزائی و افسونِ عمر کاہی

عمریست پادشاہا کز مے تہی است جامم
اینک ز بندہ دعوے وز محتسب گواہی

اے عنصرِ تو مخلوق از کیمیائے عزت (ن کبریائے)
و اے دولتِ تو ایمن از صدمتِ تباہی

جائے کہ برقِ عصیاں بر آدمِ صفی زد
مارا چگونہ زیبد دعوے بیگناہی

یا ملجاءَ البرایا یا واہبَ العطایا
عطفاً علی مُقلٍ حلّت بہ الدواہی

جور از فلک نیامد تا تو ملکِ صفاتی
ظلم از جہاں برون شد تا تو جہاں پناہی

حافظ چو دوست از تو گہ گاہ مے برد نام
رنجش ز بخت منما باز آ بعذر خواہی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

رباعیات حکیم عمر خیّام

در پردۂ اسرار کسے را رہ نیست
زین تعبیہ جانِ ہیچکس آگہ نیست
جز در دلِ خاک ہیچ منزل گہ نیست
افسوس کہ این فسانہ ہم کوتہ نیست

اسرارِ جہاں چنانکہ در دفترِ ماست
گفتن نتوان کہ آنکہ وبالِ سرِ ماست
چون نیست درین مردم دانا اہلے
نتوان گفتن ہر آنچہ در خاطرِ ماست

ہر گہ کہ غمے ملازمِ دل شود ت
یا قصۂ کارِ خویش مشکل شود ت
حالِ دلِ دیگرے بباید پرسید
تا خوش شدنے تمام حاصل شود ت

چندین غمِ مال و حسرتِ دنیا چیست
ہرگز دیدی کسیکہ جاوید بزیست
این یک نفسے کہ در تنت عاریت است
با عاریتی عاریتی باید زیست

دل سرِّ حیات را کماہی دانست
در موت ہم اسرارِ الٰہی دانست
امروز کہ با خودی ندانستی ہیچ
فردا کہ ز خود روی چہ خواہی دانست

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

هشدار که روزگار شور انگیز است — ایمن منشین که تیغ دوران تیز است
در کام تو گر زمانہ لوزینہ نهد — زنهار فرو مبر که زهر آمیز است

در خواب بدم مرا خردمندی گفت — کز خواب کسی را گل شادی نشکفت
کاری چه کنی که با اجل باشد جفت — برخیز که زیر خاک می باید خفت

شادی مطلب که حاصل عمر دمی است — هر ذره ز خاک کیقبادی و جمی است
احوال جهان و اصل این عمر که هست — خوابی و خیالی و فریبی و دمی است

این کهنه رباط را که عالم نام است — آرامگه ابلق صبح و شام است
بزمیست که وامانده صد جمشید است — قصریست که تکیه گاه صد بهرام است

یا رب تو کریمی و کریمی کرم است — عاصی ز چه رو برون ز باغ ارم است
با طاعتم ار ببخشی آن نیست کرم — با معصیتم اگر ببخشی کرم است

آن قوم که در مقام تمکین رفتند — با آخر کار جمله مسکین رفتند
مسکین مسکین بمرگ میگفتند — وان طائفه کاندر ره تمکین رفتند

اندیشه جرم چو بخاطر گذرد — از آتش سینه آبم از سر گذرد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

لیکن شرطے است کہ بندہ چون توبہ کند — مخدوم بلطف از سرآن درگذرد

گر یک نفست ز زندگانی گذرد — مگذار کہ جز بشادمانی گذرد
زنہار کہ سرمایۂ این ملک جہان — عمر است چنان کش گذرانی گذرد

دادم بامید روزگارے بربا[د] — تا بود ز روزگار خود روزے شاد
زان مے ترسم کہ روزگارم ندہد — چندانکہ روزگار بستانم داد

آنہا کہ بفکر دُرِ معنی سفتند — در ذات خداوند سخنہا گفتند
سررشتۂ اسرار ندانست کسے — اوّل زنخے زدند و آخر خفتند

آنہا کہ خلاصۂ جہان انسانند — بر اوج فلک براق ہمت رانند
در معرفت ذات تو مانند فلک — سرگشتہ و سرنگون و سرگردانند

خوش باش کہ دہر بیکران خواہد بود — بر چرخ ز اختران نشان خواہد بود
خشتے کہ قالب تو خواہد بودن — دیوار سرائے دیگران خواہد بود

افسوس کہ نامۂ جوانی طے شد — وین تازہ بہار شادمانی طے شد
وآن مرغ طرب کہ نام او بود شباب — فریاد کہ کے آمد و ندانم کے شد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

از آب عدم تخم مرا کاشته اند — از آتش غم روح من افراشته اند
سرگشته چو باد میدوم گرد جهان — تا خاک من از چه جائے برداشته اند

قومیکه بخاک مرگ سر باز نهند — تا حشر ز قال و قیل خود باز رهند
تا کے گوئی کسے خبر باز نداد — وز بے خبری از چه خبر باز دهند

پندے دهمت اگر من داری گوش — از بهر خدا جامهٔ تزویر مپوش
عقبےٰ همه روزه است و دنیا یکدم — از بهر دمے ملک ابد را مفروش

از خالق کردگار و ز رب رحیم — نومید مشو بجرم و عصیان عظیم
گر مست و خراب بوده باشی امروز — فردا بخشد باستخوانهائے رمیم

بر خود در کام و آرزو بر بستم — وز منت هر ناکس و کس وارستم
گر صوفی مسجدم و گر راهب دیر — من دانم و او چنانکه هستم هستم

با درد قناعت کن و آزاد بزی — در بند فزونی مشو آزاد بزی
منگر به فزون ز خود و غصه مخور — در کم ز خودے نگر کن و شاد بزی

زان پیش که از جام اجل مست شوی — زیر لگد حادثه ها پست شوی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

سرمایہ بدست آمد درین رہ کانجا   سودے نکنی اگر تہی دست شوی

اے واقف اسرارِ ضمیرِ ہمہ کس   در حالتِ عجز دستگیرِ ہمہ کس
از ہر گنہم توبہ دہ و عذر پذیر   اے توبہ دہ و عذر پذیرِ ہمہ کس

از بے ادبی کسے بجائے نرسید   در نیست ادب بہر گدائے نرسید
سررشتۂ ملکِ پادشاہی ادب است   تا جے است کہ جز بپادشاہے نرسید

گشتم بہوس گرد بد و نیک بسے   حاصل نشد از عمر مرا جز ہوسے
تا مے ماند ز عمر یارب نفسے   دریاب کہ جز تو نیست فریاد رسے

یارب دلِ ما را تو برحمت جان دہ   دردِ ہمہ را بصابری درمان دہ
این بندہ چہ داند کہ چہ می باید جست   دانندہ توئی ہر آنچہ دانی آن دہ

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نثرِ دوم از سہ نثرِ ظہوری

خرمیِ چمنِ سخن بطراوتِ حمدِ بہار پیرائیست کہ گلزارِ ابراہیم در رخسارِ یوسف طلعتان نمرودِ نخوت رسانیدہ و تاجدارانِ لفظ و معنی بہ حشمتِ ثنائے تارک آرائیست کہ سمیِ خلیلِ خود یعنی ابراہیم عادل شاہ را در ہفت اقلیم بہ نہ صفت یگانہ و ممتاز گردانیدہ اوّل معرفت کہ باوجودِ حجبِ کثرت در مشاہدۂ شاہدِ وحدت معنیِ کلامِ معجز نظام لو کشف الغطاء لما ازددت یقیناً وصفِ حالِ اوساختہ گلستانِ زینتِ بوستانِ عقیدتش از خس و خاشاکِ شک و شبہ پرداختہ۔ مجموعۂ عرفانِ موحدان فردے از دفترِ شناسائیش عنفوا مشتمل ماسوا پسندیدۂ طبعِ مواسائیش۔ بتوضیحِ بیانش نشانہائے بے نشان ہمہ دلنشین و خاطرنشان۔ با آفتابِ جہانگرد تاکیدِ نظر بردہ بینایان نیند اختن و بمصورِ قضا تہدیدِ باحوال احوالان خفتن کرد زنّار را باسبحہ نہ چنین نسبے است کہ گسیختنش بر کشاکشِ کشیشان نخندد۔ و کفر را با ایمان نہ سریست کہ صداعش صندل چارہ از پیشانیٔ برہمنان نبرد۔ از صدمۂ توحیدش دوئی دیگی گریختہ و بعلاقۂ تجریدش خودی در تولیٔ آمیختہ۔ گوشے حق شنو چشمے حق بین دلے حق جو خاطرے عرفان نوا سینۂ معرفت خیز۔ تارکے آسمان سا۔ جبہۂ سجدہ ریز بخشودی

پایۂ رفعت بر آسمان دارد
سر خدمت بر آستان دارد

در عبادت بگفتن و دیدن
طرزِ او طرزِ حق پرستیدن

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

خلوت دیگران و صحبت او	وحدت این و آن و کثرت او
در دلش این و آن نمی گنجد	هیچ جز حق در آن نمی گنجد
بت شکن گشت چون خلیل نخست	بادش ارزانی اعتقاد درست
کفر در فکر نکتهٔ عرفان	شرک در شکر نعمت ایمان
طینتش بارج خواه طینتها	نیتش پادشاه نیت ها
در عبادت نیے تنومندی	بندگی در خور خداوندی
سر وحدت به مغز برده نه پوست	همه او کرده خویش را همه اوست

دوم - سعادت اطاعت شریعت غرّای مصطفوی و دولت برافراشتن لوای ولای مرتضوی به پیرایهٔ اجتهادش رونق بر شرع مفتون و بدرستیٔ اعتقادش کار ملت از شکست مصون - به قبول امرش دست معروفان بر سر و برد نهیش زخم منکران منکر فرق دین آسودهٔ سایهٔ صاحب کلاهیش شور ترویج ملت نمک مائدهٔ شاهنشاهیش - بیا فرد تفویضش پالست کاخ ایمان خار ابینان و بدستیاریِ تربیتش درگاه محکمهٔ علیه دار الدربان سجل گیر و دار گماشتگان شهر و دیار بمهر امضای قاضیان قضا قدرت دار تزئین - و در محفل ترتیب آئین مثال متمکنان مسند شریعت بر فرامین و احکام پادشاهی مقام نشین - در تردد شارع شرع گرد تعصب از دامان جد و جهد افشانده و محبت هر یک از مقربان درگاه را در محفل دل الهام منزل بجای خود نشانده دلیل محبتش روش پیروی اصحاب کبار و برهان بالای تحقیقش محبت ائمهٔ اطهار مثنوی

صرف نیکان همه تو آلایش	به بدان ضربت تبرآلیش
نخل بدعت نشاندگان بے بر	تن سر بر کرفتگان بے سر
کرد از هم جدا حق و باطل	دو جهان جز علیست او حاصل

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نفسِ سرکش ز زیر دستانش	در پرستش خدا پرستانش
عنفِ ازرافتش مدارائی	حلقه در گوشِ شرع دارائی
نظم هر کار و بار بر شرع است	کفر را هم مدار بر شرع است
گرز دار القضا نشان آرند	آسمان را کشان کشان آرند
تا نبارد سحاب لجهٔ شرع	لب تفسیده تر نسازد زرع
چون نه ورزد غرور با اعدا	غرّه گردش شریعت غرّا

سوم شان و شوکت و جاه و حشمت - باید که بلند تلاشان سایه وار سر بزیر پا نهند تا در آستان نعلین آسمانش سجده بجا آرند - گر سجود درگهش که بر پیشانی نشانند کلاه از فرق فرقدان سایش فر کلاه کیانی ندمید - هر که آبادش نخواست خود را خراب ساخت - آنکه بر دولتش نباخت دین و دنیا در باخت تا ابر ابر نیسان بهوایش نبارد گوهر آب شاهوار نپذیرد کهین بنده مهین قدرش بپایه بوسی سریر عرش تطیرش در پایهٔ میری و سلطانی و کمترین چاکر فلک چاکرش در خوان گستری نوازشِ عالمی مخاطب بشاهنواز خانی - در بزمگاه عشرتش جمشید را مشرب جرعه خواری و بر درگاه همتش حاتم را منصب خاتم داری - قضا بکمان تدبیرش قدر انداز - و الهام بسر گوشی ضمیرش سرافراز مثنوی

شوکتش گر در آمدے بمکان	شق شدے چنبر زمین و زمان
هشت جنت گلے ز بستانش	هفت دریا نمے ز عمانش
لنگر حلم کرده سنگینش	کوه را گو نشست تمکینش
پر شده از حرارت حشمتش دهنم	حبّذا شان و شوکتِ سخنم
در ستایش ز ارجمند بہا	مے کند کو تہی بلند بہا

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نخر گردون بجاست اقبالی است — خاک راہست نسبتش عالی است
نہ ہمین شاہ کشورش خوانند — در ہمہ چیز سرورش دانند
نہ بہ جاہش عدیل و نے بہنر — صد فلاطون ہزار اسکندر
چرخ گردون کدام صبح دماند — کہ برویش و آن یکاد نخواند

چہارم عدالت - کہ بصفت نصفت بعالم علمش ساختہ - وگوش ستمدیدگان را صدائے کوس عدالتش نواختہ - بہ پیمانۂ انصافش در دہم مصاف دعوئے عدالتیست از ہر کہ خیزاد گزاف - اگرچہ پیش ازین نوشیروان عادل ممتاز باین لقب بالا رتبت بود آن سراب و این محیط و آن مجاز و این حقیقت نسیمے کہ از مہب عدل او نوزیدہ در باغ و بوستان گلے برویش نخندیدہ و صبحیکہ از مشرق انصاف او ندمیدہ چہرۂ نو صادقش بآفاق نرسیدہ - اگر مہتاب برخ کتانی بگسلد ماہ تیانچہ خور کلف است و اگر حرف ستم نفس زدۂ کسے گردد زبان ناطقہ در معرض تلف - تند سیلے سست کیلہ ہے از جا نکند کہ خلۂ اندیشۂ غضبش ابر را از ہزار جا مغز نہ شکند - بیازار ہمتش گوش آزادگان دست لقۂ بیع و بسحاب معدلتش کشت بیحاصلان را چارۂ ربیع - در کشور عدل کردہاے ندمتیان ہمہ تحسین و آفرین - و بہ لرزہ فروشان بازار عریانی معاملۂ بے حیلہ فرو ردین - مثنوی

غلغل کوس عدل بیباکش — مے عشرت مدام در جامش
دین قوی پنجہ زو بیاد خرۓ عدل — عدل انصاف او ترانۂ عدل
یاد را پے کنند در گلزار — گر خورد صدمہ برگ گل انجار
ور زخارے خلیدۓ زدہ سر — گرد سراہ گر بینہ نامیہ سر
ور بہ نخلے دوچار گشتہ خزان — کردہ سمہ چولی حرارت از آبان

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

شیر در مہر برہ لیسیدن	گرگ در خونِ خویش خیسیدن
عقل را سیرگاہ دیوانش	عدل را عیدگاہ ایوانش
روش عدل و طرز داد این است	ہمہ شاگرد و اوستاد این است
بار ناموس خلق بر گردن	وہ چہ زیباست کارِ حق کردن

پنجم شجاعت - بہ حدیثِ نیروے بازویش حکایتِ سرپنجۂ شیر ژیان در کام و زبان دم شکستہ - و بر مائدۂ صفت رزمش گوش از استماع داستان ہفتخوان رستم سیر نشستہ بازوے توانا دمِ تیغش بر تارکِ گردون شگاف انداز - و بشستِ صاف نوکِ پیکانش در پشت قاف ناف ساز - نہیبش اگر در خواب بر عدو شبخون بُرد - عجبکہ در بیداری سر از ان ورطہ بیرون آورد - انداز کمند شیر بندش از کمند طرۂ سلسلہ مویان تاب بُردہ - و دشنۂ تشنہ بر خون اعدایش با تیغ غمزۂ خوبان در یک کارخانہ آب خوردہ - زخمہاے کاری بہ پلارک عاشق تارک بہ ودیعت سپردہ - و در تقسیم غنائم تہور و جراتِ غنیمان را غنیمت شمردہ مثنوی

آورد در وغا ز کاسۂ سر	بسر انگشت چشم شیر بدر
ظفر از تیغ اوست قصہ طراز	نیست بر دین زبان کفر دراز
زخم ریزد چو خنجرش بسہم	اجل از دست افگند مرہم
چوں برہ کرد آشنا سوفار	شبہ سفتہ است در دلِ شب تار
از کمانش نہ جستہ تیر خطا	قبضہ از دست او گرفتہ قضا
تا ظفر نامہا کنند رقم	چہ قلمہاے دست کردہ قلم
آرزوہاے خصم کشتہ بہ بین	ہیچکس تیغ کیں نراندہ چنین
مے چکاند بہ جسم عدو ہم مدام	ساغرش زہرہ خنجرش بہرام

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بیشۂ رزم باغ و بستانش	مہرِ شیر خدائے ختانش

ششم سخاوت۔ کہ کشادگیٔ کفش تنگی در جہان نگذاشتہ الّا در دل بدان و دہانِ بخیلان پردہائیکہ از روئے عیبہا بر کشیدہ بر چشم بدبینان بستہ۔ و قفلہا کہ از درِ گنجہا برداشتہ بر دہانِ سخن چینان گذاشتہ ہیچکس از والاہمتان تشریف عطائے چنان ندوختہ کہ دستے بآن درازنشود و ہیچکدام از مائدہ گسترانِ دیگ سخا چنان نپختہ کہ حرف گیری خامی زبان وطعنہ نگردد۔ طمع از وارستگان یاس بہنگام سوال فلک از ماہ خور نوالہ خور خوانِ نوال۔ کوتاہ دستان بلند سودا آنچہ بشب خواب بینند صبح از تعبیر باغ سخایش گل مراد چینند۔ بہ نسیم ہمتش گلہائے شگفتہ از شاخ میرویدتا غنچہ برخوردۂ خود مشت نیفشارد۔ در تیرِ بارانِ فاقہ زر بسپر میبرند تا اگر لئے عطا شاہین میزان صورت لا بنیارد۔ آرزوہا ہمہ در بر کشیدۂ حصول۔ براتہا ہمہ سلم خریدہ وصول۔ جوہر سخا غرقِ عرقِ گوہر ریزیش۔ و اکسیرِ آفتاب گرم تلاش زر بخشیش اگر دریا سر بخاک نشاندۂ او ست و اگر کانست بآب رسانیدۂ او۔ ابیات

چون قضا دفتر وجود نوشت	بر کفِ او براتِ جود نوشت
کف او قلزم است و جود سحاب	کشتِ امیدِ عالمے سیراب
لاف دارد پیشش از پُری دریا	پوچ گردد دُرش حباب آسا
وعدۂ او شہ و وفا سپہش	انتظارے نگشتہ تکیہ گہش
ماہ در زیر سکہ شاہی	در درم غرق کیسۂ ماہی
ہمہ سعی آفتاب اکسیری	پیش جودش ہنوز تقصیری
سائلان بر سوال لب ننہند	دو جہان را بیک طلب بدہند
کمترین بذل ملک و شہر و دہ است	نقد صد گنج صرفِ یک بدہ است

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کارے افتاد ابر نیساں را دیدہ آں دستِ گوہر افشاں را

ہفتم صورتِ زیبا و طلعتِ جہان آرا۔ حُسنیکہ از ابراہیم علیہ السلام بیوسف میراث رسیدہ بود۔ و تا غایت در تتق غیب ودیعت ماندہ اکنون روزگار امانت سپار باز تسلیم ابراہیم نمود۔ اہلِ نظر بینا یانیکہ چشم بتماشایش گذارند و ارباب محبت بیدلانیکہ دل بتولایش سپارند۔ جبہہ بہ درخشانی مشعل وادئے کلیم۔ عارضے بشگفتگی گلزار ابراہیم بافسانۂ قامتش خواب ہا ہمہ نہال۔ و بہ حکایتِ خرامش نفسہا ہمہ پامال۔ در عشرت کدۂ محبتش دلہائے حزین بے غم۔ و در بہارستان طلعتش نگہ ہائے پژمردہ پرنم۔ پرویز عشرتاں جرعہ خوار جام جمشیدیش۔ ماہ طلعتاں در زیرِ دامِ خورشیدیش۔ مثنوی

دیدہ خورشید زار از رویش	سنبلستان مشام از مویش
دست بر دل ز طلعتش خوبی	پائے در گل ز قامتش طوبی
عارضش نوبہار باغ ارم	داغِ پروانگی چراغ حرم
کرد آئینہ را تجلے خیز	از مہ و مہر ساختش لبریز
گوہرِ عشق را دلش مخزن	دانۂ حسن را رخش خرمن
این تصرف نہ مہر داشت نہ ماہ	ہر نگاہے کہ رفت و انشت نگاہ
در دل دلبران تصرف زد	عشق یعقوب با دحسن یوسف زد
پیشِ رویش بہشت ساختہ رو	حبذا خوی صاحبِ این خو
مے مہرش حصار ہوشم باد	ساغر خوشش پراست نوشم باد

ہشتم سیرتِ پسندیدہ و اطوار برگزیدہ۔ صاحبِ خلق کمال جامع صفات جلال وجمال۔ بہ مطالعہ تالیف الفتش بیگانگان شارح متن آشنائی۔ و بر جادۂ پیرو پیش رویش

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

خضر تشنۂ وادئ رہنمائی - آب سحاب تدبیرش نشانندۂ غبار لجلج و عناد وہم و یانندۂ نہال صلاح و سداد - ریزہ خواری خوانِ ہمتش اکسیر نعمت سیرچشمی - و چاشنی گیری شہد رافتش مورث لذت دیر ہضمی - بجلوۂ ماہچہ رائے منیرش نور در دیدہ ہا انبار - و بسر پنجۂ شعاع ضمیرش گلوئے آفتاب در فشار - تند بارانِ سحاب پیمانش سیلاب سندان و سوہان قضا بخائیدن زنجیر عہدش کند دندان - از تصور باز کیش نشتر در ساختن شاز ثقل بر بار دلش کوہ در کمر باختن با ملائمت خوے خوشش حریر بہ مین خشن - با رائحۂ گلزار خلقش شمیم ختن عفن - پیشانی در کشادگی عرصۂ خاطرِ گوشہ نشینان تنگ ہے دریا کی پردۂ چشمِ خدا بینان - ابیات

نمک عمر شہد مرحمتش — تشنہ جوئیست بحر مکرمتش
چشم بر رافتش نوازش را — جلوہ از قامتش طرازش را
قہر سطرے ز صفحۂ کینش — کوہ کاہے ز سنگ تمکینش
گر سخنہائے تلخ زہر آگیں — بگذرد بر لبش شود شیریں
چرب و نرمیش چون سخن راند — مغز را ز استخوان کہ میداند
در جہان نیست آن نشاط و ملال — کہ کشد خجلت از تغیر حال
بشکند آسمان و ایوانش — نشکند طاق عہد و پیمانش
ساخت کار آن کسے کہ باو ساخت — بر درِ عشقش آنکہ خود را باخت
آنکہ رخسار او نہ دید چہ دید — وانکہ نشنید از و سخن چہ شنید

تہم توفیق کسب فضائل و کمالات - باندازۂ طبع وقادش بلند آسمان کوتاہ اوج - و با غور فکر نقادش ژرف دریا تنک موج - معجز نغمہائے داؤدی موم کنندۂ دلہائے آہنین - و بہ رطوبت ترانہائے باربدی از مغز نہ پوست چین - در گلشنِ ترانہ سازی چم زہرہ بگل تسلیم شاگردی در تارک

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

آرائی - و در صفحۂ رقم طرازی صفر عطارد را بنقطۂ امتحان قلم مرتبہ افزائی - بلبل اگر بتعجبات نقش او نفس برآمیزد لحن ترانۂ خود را با حرفِ برگِ گل از منقار بیرون ریزد - و بشہد معانی چاشنئ بلاغت در کام و زبان انباشتہ - و بکلید طلاقت قفل لکنت از دہان برداشتہ برو شنئ بیانش شام طبعان در صبح طرازی - و بر سلیقۂ ادایش کوتاہ دکان زبان درازی دسترس بمعانی سرہ کجاست؟ فطرتش بر طاق بلند نہادہ - و قدرت خریداری الفاظ سنجیدہ کراست؟ فصاحتش بہ بیعانگی قیمت دادہ - عبارت را پائے بوسے عدن الفاظ رانوشی فیروزۂ کہن - ابیات

از خوے سعی جبہہ ساختہ تر	تا بجا ماند آبروے ہنر
زرِ خالص سخن بدولت او	فکرِ مس کیمیا طبیعت او
عقل را آورد برون ز خمار	جام لفظش بہ معنی سرشار
حاجتِ فکرہا از دست ربود	منع شان کرد ز اختلاط اختلا
پُر بہار گوہر بیست ہر سخنش	گوش بنہادہ چشم بر دہنش
چرخ پست از علو گفتارش	شعری از نقطہا اشعارش
بہ ادایش ادا رسید نہا	عاشقِ گفتنش شنید نہا
کہ جز او زد دم نام استادی	کوسِ شاہی بہ بام استادی

زہے شہریار عادل - کامگارِ کامل - موم دل - آہنین پیمان سبک منت عطا گران کوہ وقار - کاہ نقار - دل رحم کن - خاطر شکار - شیرین گو - تلخ شنو - عفو کار جرم درد - وطن دردلِ غریبان بساز - تواضع زیب غرور پیرا از - دلِ درعنان صبر از پے دوان - از ہمہ برکنار با ہمہ درمیان - یوسفِ رخ حسن پناہ - ابراہیم نام کعبہ درگاہ کہ روزِ ازل در دیوانِ دانشِ الٰہی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

در ہیچ چیز باد تقصیرے نرفتہ و بہ ہرچہ دلپذیر و خاطر خواہ او بود قلم تقدیر بران رفتہ سال و
ماہ عمر پیوندش در سیرِ خیابان عشرہ سوم۔ و غلغلۂ فضائل و کمالاتش در مغز ساکنان سپہر ہفتم۔
کافر نعمت آنانکہ بر خوان ہنر بأستادیش ایمان نیاورند۔ و تخم شکر شاگردیش در زمین کام و زبان
نکارند۔ زبانِ شکر خود گر است ہے بہ بذل زر و سیم ہمیانہاے ہنروران سنگین۔ و بہ بخشیدن معنی و مضامین
دیوانہاے شاعران رنگین۔ باظہار یک دو معنے از جملہ معانی الہامی کہ در جریدۂ اشعارِ این
ثناخوان ثبت است اشعارے میرود۔ روزے در تعریف یوز فربہ و مذمتِ اسپ لاغر
شعرے چند گوش گزار استادگان مجلس بہشت نشان میشد شاید کہ در خاطر ہم گذشتہ باشد
کہ طبیعت عالی بکاہلی از خود راضی نشدہ۔ والاخیال را فربہی و فکر را صید افگنی ہست۔
این معنی را غیرتِ فراستش دریافتہ بدیہہ قریب بست و سی معنی و تشبیہ بر ساترین ادا بیان
رفت یکے آنکہ اگر این یوز را بزنجیر رگ و پے صد جا بگل میخ داغہا بندند بیم است کہ
بجلدی از جلد بیرون جہد۔ دیگر آنکہ ضعف و ناتوانی این اسپ بغایت است کہ ہنگام
تصویرش ہرگاہ بر قلم لغزیدنی دست دہد او از پا در افتادہ گردد و ار بر زمین نقش بندد۔
قسم براستی کہ درین سخنان تکلیفے نیست۔ و این طور سخنان نکافی در خور برداشت و دریافت
حوصلۂ ماست وگرنہ معانیش ازان گران تر است کہ بار سنگینی بر گردنِ توانایان سخن نہند
ارباب استعداد را صحبت کتابخانۂ کہ مکان فیض الہی است و مکتب خانۂ استادان معنی
اعنی شاگردان اعلحضرت ظل الہی روزی باد بتخصیص آنجا کہ ہمہ جا رعایت و مناسبت مرعی است
دیوان عدل و داد در ایوان و مجلس عیش و نشاط در بستان میدارند و دیوان وارثی جود و سخا
در خزانہ و غور رسئ فضل و ہنر در کتابخانہ مقرر است فی الحقیقت غایت نستہ گانے کہ مغز خود را
در پوست کشیدہ کتاب نام نہادہ تنگ درہم نشستہ اند بعضے از حاضران مستفیدان اند تعلیماتے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کہ درباب شعروشاعری شنیدہ شد از پاس اقتضائے مقام ومتانتِ بنائے کلام انشراح وافتتاح والتیام واختتام وتفصیل وتوضیح واجمال وابہام وسنجیدگئے عبارت وشوخئے اشارت وحشمتِ معنی وجودتِ لفظ وچسپانئے ربط وتنگ درزیئے حروف وکرسی نشینئے ترکیب وبست قافیہ ونشست ردیف وتلاش کیفیت وصفائے سینہ وپاکئے زبان وعرقریزیئے سعی وسحرخیزیئے خواب وزاریئے حصول ودریوزہ گریئے قبول وامثال اینہا درخطبۂ کتاب نورس کہ کہن سرائے جہان از و پرآواز است مرقوم گردیدہ۔ للہ الحمد کہ بیمن تعلیمانش در پیرانہ سری بہ ترقیات جوانی مے نازم۔ وشہسواران این فن عنان برعنان مے تازم۔ وچہ ترقی ازین زیادہ خواہد بود کہ آفتابِ تربیتش پرتو عاطفت انداختہ خفائی را ظہوری ساختہ ودرنخل پیرائے گلزار ابراہیم اینباز ملک الکلام کہ بعید بیل وانباز است۔ وفرعش از وبزانوے اصل وسحرش دوش بدوش اعجاز آمدہ۔ وزسنادِ قطرہ بہ بازوے موج دریا است۔ وروشنائے ذرہ بہ پرِ توخورشید جہان آرا۔ باوجود شغل ملک گیری۔ رعایت احوال رعایا ولشکری بارجگت گردی یعنی استادئے عالم برگردن گرفتن وزحمت تربیت شاگردان کشیدن غرض النفات۔ ومرحمت است ہم بخلق وروزگار وہم بہ ارباب استعداد کہ قابلیت آنہا ضائع نماند واینہا بحظ وافی بہرہ مند گردند تا شفقت وعطوفت بپایہ این نباشد بہ تخت بادشاہی برآمدن دست نہ دہد وتا در ترحم ومہربانی دریا نشود گوہر دارائی وفرماروائی بکف نیفتد تفوق پادشاہان بہ مہربانی وشفقت است نہ بعرض وطول مملکت مصرعہ شہنشہ ترہر مہربان تر۔ مرحمتش بررُخ ہر کہ خندید دیگر گریہ بر رخش بساط اشک نچید طفلے کہ سر انگشتِ مہربانیش مکید۔ لبش گزندۂ پستان مادر نگردید۔ بتقریب حرف مہربانی از نقلِ ہمزبانی کہ سند افتخار وسجلِ اعتبار این خاکسار بیمقدار است قلم سحر بریز زبانے دارد از آنجا کہ عجز باغرور گفتگوئیست وقتے درکمینگاہ فرصت معروض شد کہ محروم سعادتِ بساط بوسی چون تحملِ بے صبران از حد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

گذشت و بارِ تنہائی بر دوش سکر و جان خوش گرانست۔ بہ عبارتے تمکین نہ از شور محبت فرمودند اگر تنہا مے بود ے چنیں بود ے۔ چوں شریک داری مینوان ساخت کسے چہ سازد۔ بیت

یکیست جان و در صد ہزار نگیست	زبان فضول چہ سازم بگفتگو ے نیاز

اگر بشرح عشرت غربت پردازم خلقے را از وطن بسوے آرم و تاب ایں رشک ہم ندارم و اگر ایں حرف زبانے بندم بر غفلت بعضے آشنایاں و رماندگاں متر سم و ایں قدر بیرحم ہم نیستم۔ مثنوی

مسکن عیش و عشرتست دکن	لب بہ غربت فقند ز حرف وطن
نیست از صبح روز وصل عجیب	خندہ بر انشراحِ شام غریب
نغمہا ے غریب ریخت ز ساز	ہست آرے شہِ غریب نواز
در سخن ہر کشید مغز ز پوست	لفظ و معنی غریب دارد دوست
رفتن از کوے او نصیب مباد	ہیچکس در وطن غریب مباد
معنے صورتِ وفاد و فاق	زہر ہا را محبتش تریاق
حیثیت خود را کہ سر بہ کشور داد	بہر تسخیر ہر ہنرور داد
قسمِ جان بہ زندگانیٔ او	کو جز او کس بہ جہر بانیٔ او
نامہ در خواندنِ ہنر پویان	نعل در آتش العجل گویان

اگر عذر درازنفسی گفتہ شود کوتاہی باشد ایں مدح و ثناے دیگران نیست کہ عذر تطویل کلام باید گفت و خجلت اطناب باید کشید سامعہ در سعادتے نیفتادہ کہ در شکر گذارئے ناطقہ نباید شد و از شادئے گفتن تشنگئ شنیدن ہنوز مے فہمم اما چوں آخر سکوت عیفر مہر دہانِ سخن خواہد بود و باہم احرام کعبہ اختتام بستہ مصرعہ گو اجازت لب آمین ازکن غزل

کعبۂ اہلِ دل ابراہیم باد	قبلۂ ہفت و ہفت اقلیم باد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

شیر در مہر برہ لیسیدن / گرگ در خونِ خویش خسپیدن
عقل را سیر گاہ دیوانش / عدل را عید گاہ ایوانش
روشِ عدل و طرز داد این است / ہمہ شاگرد و اوستاد این است
بار ناموس خلق بر گردن / وہ چہ زیباست کارِ حق کردن

پنجم شجاعت - بہ حدیثِ نیروے بازویش حکایتِ سر پنجۂ شیر ژیان در کام و زبان گرہ شکستہ - و بر مائدۂ صفت رزمش گوش از استماع داستانِ ہفتخوان رستم سیر نشستہ بازوے توانا دمِ تیغش بر تارکِ گردوں شگاف انداز - و بشستِ صاف نوکِ پیکانش در پشتِ قاف ناف ساز - نہیبش اگر در خواب بر عدو شبخون بُرد - عجبکہ در بیداری سر از ان ورطہ بیروں آورد - انداز کمند تسخیر بندش از کمند طرۂ سلسلہ مویان تاب بُردہ - دشنۂ تشنہ بر خون اعدایش با تیغ غمزۂ خوباں در یک کارخانہ آب خوردہ - زخمہاے کاری بہ پلارک عاشق تارک بہ ودیعت سپردہ - و در تقسیم غنائم تہور و جرأت غنیمتہا را غنیمت شمردہ - مثنوی

آورد در وغا ز کاسۂ سر / بسر انگشت چشم شیر بدر
ظفر از تیغ او است قصہ طراز / نیست بر دین زبان کفر دراز
زخم ریزد چو خنجرش بسہم / اجل از دست افگند مرہم
چوں بزہ کرد آشنا سوفار / شبہ سفتہ است در دلِ شب تار
از کمانش نہ جستہ تیر خطا / قبضہ از دست او گرفتہ قضا
تا ظفر نامہا کنند رقم / چہ قلمہاے دست کردہ قلم
آرزوہاے خصم کشتہ بہ بین / ہیچکس تیغ کیں نراندہ چنین
مے چکاند بہ بزم و رزم مدام / ساغرش زہرہ خنجرش بہرام

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بیشۂ رزم باغ و بستانش — مہرِ شیرِ خدا لے ختانش

ششم سخاوت۔ کہ کشادگئ کفش تنگی در جہان نگذاشتہ اِلّا در دل بدان و دہان بخیلان پردہائیکہ از روئے عیشہا برکشیدہ برچشم بدبینان بستہ۔ و قفلہا کہ از در گنجہا برداشتہ بر دہانِ سخن چینان گذاشتہ ہیچکس از والاہمتان تشریف عطائے چنان ندوختہ کہ دستے بآن در از نشود۔ و ہیچکدام از مائدہ گسترانِ دیگ سخائے چنان نپختہ کہ حرف گیری خامی زبان و طعنہ نگردد۔ طمع از وارستگان یاس بہنگام سوال فلک از ماہ نخورد نوالہ خورخوانِ نوال۔ کوتاہ دستان بلند سودا آنچہ بشب بخواب بینند صبح از تعبیر باغ سخایش گل مراد چینند۔ بہ نسیم ہمتش گلہائے شگفتہ از شاخ میرویدتا غنچہ برخوردۂ خود مشت نیفشارد۔ در تیر باران فاقہ زر لسپر میبرند تا اگر لنئے عطا شاہین میزانِ صورت لا نیارد۔ آرزوہا ہمہ در برکشیدۂ حصول۔ برآتہا ہمہ سلم خریدہ وصول۔ جوہر محیط سخا غرقِ عرق گوہر ریزیش۔ و اکسیرئے آفتاب گم در تلاش زر بخشیش اگر دریا ست بخاک نشاندۂ او ست داگر کانست باآب رساندۂ او۔ ابیات

چون قضا دفتر وجود نوشت — برکفِ او براتِ جود نوشت
کف او قلزم است وجود سحاب — کشتِ امیدِ عالمے سیراب
لاف دارد پیشش از پُری دریا — پوچ گردد دُرش حباب آسا
وعدۂ او شہ وفا سپہش — انتظارے نگشتہ تکیہ گہش
ماہ در زیر سکہ شاہی — در درم غرق کیسۂ ماہی
ہمہ سعی آفتاب اکسیری — پیش جودش ہنوز تقصیری
سائلان بر سوال لب ننہند — دو جہان را بیک طلب بدہند
کمترین بذل ملک و شہر و دہ ا — نقد صد گنج صرفِ یک بدہ است

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کارے افتاد ابر نیساں را
دیدہ آں دستِ گوہر افشاں را

ہفتم صورتِ زیبا و طلعتِ جہان آرا۔ حُسنیکہ از ابراہیم علیہ السلام بیوسف میراث رسیدہ بود۔ و تا غایت در تتق غیب ودیعت ماندہ اکنون روزگار امانت سپار باز تسلیم ابراہیم نمود۔ اہلِ نظر بینا یانیکہ چشم بتماشایش گذارند و اربابِ محبت بیدلانیکہ دل بتولایش سپارند۔ جبہہ بہ درخشانی مشعل وادئے کلیم۔ عارضے بشگفتگی گلزار ابراہیم بافسانۂ قامتش خواب ہا ہمہ نہال۔ و بہ حکایتِ خرامش نفسہا ہمہ پامال۔ در عشرت کدۂ محبتش دلہائے حزین بے غم۔ و در بہارستان طلعتش نگہ ہائے پژمردہ پرنم۔ پرویز عشرتاں جرعہ خوار جامِ جمشیدیش۔ و ماہ طلعتاں در زیرِ دامِ خورشیدیش۔ مثنوی

دیدہ خورشید را از رویش
سنبلستان مشام از مویش

دست بر دل ز طلعتش خوبی
پائے در گل ز قامتش طوبی

عارضش نوبہار باغ ارم
داغ پروانگی چراغ حرم

کرد آئینہ را تجلے خیز
از مہ و مہر ساختش لبریز

گوہرِ عشق را دلش مخزن
دانۂ حسن را رخش خرمن

این تصرف نہ مہر داشت نہ ماہ
ہر نگاہے کہ رفت داشت نگاہ

در دل دلبران تصرف زد
عشق یعقوب و حسن یوسف زد

پیشِ رویش بہشت ساختہ رُوے
حبذا خوی صاحبِ این خوے

مے مہرش حصار ہوشم باد
ساغرِ خوش پرست نوشم باد

ہشتم سیرتِ پسندیدہ و اطوار برگزیدہ۔ صاحبِ خلق کمال جامع صفاتِ جلال و جمال۔ بہ مطالعہ تالیفِ الفتش ہیگانگان شارح متن آشنائی۔ و بر جادۂ پیروی پیش پیش

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

خضر تشنۂ وادئ رہنمائی - آب سحابِ تدبیرش نشانندۂ غبار لجاج و عناد و ہم دیانندۂ نہال صلاح و سداد - ریزہ خوارئ خوانِ ہمتش اکسیر نعمت سیر چشمی - و چاشنی گیرئ شہد رافتش موروث لذت دیر ہضمی بجلوۂ ماہچۂ رایے منیرش نور در دیدہ ہا انبار - و بسر پنجۂ شعاع ضمیرش گلوئے آفتاب در فشار - تند بارانِ سحاب پیمانش احباب سندان و سوہان قضا بخائیدن زنجیر عہدش کند دندان - از تصور نازکیش نشتر در مو سلختن و از تعقل بردباریش کوہ در کمر باختن با ملائمت خوے خوشش حریر مین خشن - با رائحۂ گلزار خلقش شمیم ختن عفن - پیشانی درکشادگی عرصۂ خاطر گوشہ نشینان - نگاہے در پاکی پردۂ چشم خدا بینان - ابیات

نمک عمر شہد مرحمتش	تشنہ جوئیست بحر مکرمتش
چشم بر رافتش نوازش را	جلوہ از قامتش طرازش را
قہر سطرے ز صفحۂ کینش	کوہ کاہے ز سنگ تمکینش
گر سخنہائے تلخ زہر آگیں	بگذرد بر لبش شود شیریں
چرب و نرمیش چوں سخن راند	مغز را از استخوان کہ میداند
در جہان نیست آن نشاط و ملال	کہ کشد خجلت از تغیر حال
بشکند آسمان و ایوانش	نشکند طاق عہد و پیمانش
ساخت کار آن کسے کہ با او ساخت	بر درِ عشقش آنکہ خود را باخت
آنکہ رخسار او نہ دید چہ دید	وانکہ نشنید از و سخن چہ شنید

فہم توفیق کسب فضائل و کمالات - باندازۂ طبع وقادش بلند آسمان کوتاہ اوج - و با غورِ فکر نقاوش ژرف دریا تنک موج - معجز نغمہائے داؤدی موم کنندۂ دلہائے آہنین - و بہ رطوبت ترانہائے باربدی از مغز نہادہ پوست چین - در گلشنِ ترانہ سازئ جم زہرہ بگل تسلیم نشانا گردی در تارک

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

آرائی - و در صفحۂ رقم طرازی صفرِ عطار در انقطۂ امتحان قلم مرتبہ افزائی - بلبل اگر بنغمات
نقش او نفس بر آمیزد کہن ترانہ عقود را باحرفِ برگِ گل از منقار بیرون ریزد - بشہد فصاحت
چاشنئ بلاغت در کام و زبان انباشتہ - و بکلید طلاقت قفلِ لکنت از در بیان برداشتہ
بروشنئ بیانش شام طبعان در صبح طرازی - و برسائی اندیشش کوتاہ درکان سخن درازی
دسترس بمعانی سرہ کجاست ؟ فطرتش بر طاق بلند نہادہ - و قدرت خریداری الفاظ سنجیدہ
کراست ؟ فصاحتش بہ بیعانگی قیمت دادہ - عبارت را پایۂ او بہ معدنِ الفاظ
رانوشی فیروزۂ کہن - ابیات

از خوے سعی جبہہ ساختہ تر | تا بجا ماند آبروے ہنر
زرِ خالص سخن بدولت او | فکرِ مس کیمیا طبیعت او
عقل را آورد بدل شخمار | جام لفظش بہ معنی سرشار
حاجتِ فکرہا از دست روا | منع شان کرد ز اختلاط خطا
چہ بہار گوہر لیست ہر سخنش | گوش بنہادہ چشم بر دہنش
چرخ پست از علو گفتارش | شعری از نقطہا اشعارش
بہ ادائیش ادا رسید نہا | عاشقِ گفتنش شنید نہا
کہ جز او زدہ بہ نام استادی | کوسِ شاہی بہ بام استادی

نہے شہریارِ عادل - کامگارِ کامل - موم دل - آہنین پیمان - سبک منت - عطا گران - کیمہ
وقار - کاہ نقار - دل رحم کن - خاطر شکار - شیرین گو - تلخ شنو - عفو کار جرم درد - بطن
در دلِ غریبان ساز - تواضع زیب غرور پرداز - دلِ دشمنان صبر انیچے روان - از ہمہ بر کنار
با ہمہ در میان - یوسف رخ حسن پناہ - ابراہیم نام کعبہ درگاہ کہ روز ازل در دیوانِ ہا دانش الٰہی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

در هیچ چیز باد تقصیرے نه رفته و به هرچه دلپذیر و خاطرخواه او بود قلم تقدیر بران رفته سال و
ماه عمر پیوندش در سیر خیابان عشرهٔ سوم - و غلغلهٔ فضائل و کمالاتش در مغز ساکنان سپهر هفتم -
کافر نعمت آنانکه بر خوان هنر باستادیش ایمان نیارند - و تخم شکر شاگردیش در زمین کام و زبان
نکارند - زبان شکر خود گرست به بذل زر و سیم همیانهای هنروران سنگین - و به بخشیدن معنی و مضامین
دیوانهای شاعران رنگین - باظهار یک دو معنے از جمله معانی الغامی که در جریدهٔ اشعار این
ثناخوان ثبت است اشعارے میرود - روزے در تعریف یوز فربه و مذمت اسپ لاغر
شعرے چند گوش گزار استادگان مجلس بهشت نشان میشد شاید که در خاطر هم گذشته باشد
که طبیعت عالی بکاهلی از خود راضی نشده - والله خیال را فربهی و فکر را صید افگنی هست -
این معنی را غیرت فراستش دریافته بدیهه قریب بست و سی معنی و تشبیه بر ساترین ادا بیان
رفت یکے آنکه اگر این یوز را بزنجیر رگ و پے صد جا بگل میخ داغها بند ندبیم است که
بجلدی از جلد بیرون جهد - دیگر آنکه ضعف و ناتوانی این اسپ بغائت است که هنگام
تصویرش هرگاه بر قلم لغزیدنی دست دهد او از پا در افتاده گردد و اربر زمین نقش بندد -
قسم براستی که درین سخنان تکلفے نیست - و این طور سخنان تکافی در خور برداشت و دریافت
حوصلهٔ ماست وگرنه معانیش از ان گران تر است که بارسنگینی بر گردن توانایان سخن نهد
ارباب استعداد را صحبت کتابخانهٔ که مکان فیض الهی است و مکتب خانهٔ استادان معنی
اعنی شاگردان اعلیحضرت ظل الهی روزی باد تخصیص آنجا که همه جا رعایت و مناسبت مرعی است
دیوان عدل و داد در ایوان و مجلس عیش و نشاط در بستان میدارند و دیوان واراثی جود و سخا
در خزانه و عقد رشتهٔ فضل و هنر در کتابخانه مقرر است فی الحقیقت غایت یگانگیست که مغز خود را
در پوست کشیده کتابنام نهاده تنگ در هم نشسته اند یکے از حاضران و مستفیدان اند تعلیماتی

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

که در باب شعر و شاعری شنیده شد از پاس اقتضائے مقام و متانت بنائے کلام و انشراح و افتتاح و التیام و اختتام و تفصیل و توضیح و اجمال و ابهام و سنجیدگئ عبارت و شوخئ اشارت و جستئ معنی و جودتِ لفظ و چسپانئ ربط و تنگ و زرئ حروف و کرسی نشینئ ترکیب و بست قافیه و نشست ردیف و تلاش کیفیت و صفائے سینه و پاکئ زبان و عذر ریزئ سعی و سحر خیزئ خواب و زاریے حصول و دریوزه گرئ قبول و امثال اینها در خطبهٔ کتاب نورس که کهن سرا جهان از دیر آواز است مرقوم گردیده - لله الحمد که بیمن تعلیماتش در پیرانه سری به ترقیات جوانی مے نازم - و شهسوارانِ این فن عنان بر عنان مے تازم - و چه ترقی ازین زیاده خواهد بود که آفتاب تربیتش پرتو عاطفت انداخته خفائی را ظهوری ساخته و در نخل پیرائے گلزار ابراهیم انبازِ ملک الکلامیت که بعدیل و انباز است - و فرعش از نو بز الوے اصل و سحرش دوش بدوش اعجاز آسئے در نثار قطره به بازوے موج دریا است - و روشنائے ذره به پرتوِ خورشید جهان آرا - با وجود شغلِ ملک گیری و رعایت احوال رعایا و لشکری بار جگت گروی یعنی استادئے عالم بر گردن گرفتن و زحمت تربیتِ شاگردان کشیدن غرض التفات و مرحمت است هم بخلق و روزگار و هم به ارباب استعداد که قابلیت آنها ضائع نماند و اینها بحظ وافی بهره مند گردند تا شفقت و عطوفت بایں پایه نباشد بخت پادشاهی بر آمدن دست نه دهد و تا در ترحم و مهربانی دریا نشود گوهر دارائی و فرمانروائی بکف نیفتد تفوقِ پادشاهان به مهربانی و شفقت است نه بعرض و طول مملکت مصرعه شهنشه تر هر مهربان تر - مرحمتش بر رخ هر که خندید دیگر گریه بر رخش بساطِ اشک نچید طفلے که سر انگشتِ مهربانیش مکید - لبش گزندهٔ پستان مادر نگردید - بتقریب حرف مهربانی از نقلِ مهربانی که سند افتخار و سجلِ اعتبار این خاکسار بمقدار است قلم تحریر زبانے دارد از انجا که عجز را باغرور گفتگو ئیست وقتے در کمینگاه فرصت معروض شد که محرومئے سعادتِ بساط بوسی چون تحملِ بے صبران از حد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

گذشت و بارِ تنہائی بر دوش سکر و جان خوش گرانست۔ بہ عبارتے تمکین نثر از شور محبت فرزند اگر تنہا ہے بودے چنیں بودے۔ چوں شریک داری مینوان ساخت کسے چہ سازد۔ بیت

یکیست جان و در صد ہزار نگیست	زبان فضول چہ سازم بگفتگوے نیاز

اگر بشرح عشرت غربت پردازم خلقے را از وطن بہ سمے آرم و تاب این رشک ہم ندارم واگر این حرف زبانے بندم بر غفلتِ بعضے آشنایان در ماندگان متہم و این قدر بیرحم ہم نیستم۔ مثنوی

مسکن عیش و عشرتست دکن	لب بہ غربت فتند ز حرف وطن
نیست از صبح روز وصل عجیب	خندہ بر انشراحِ شام غریب
نغمہا غریب ریختہ زساز	ہست آرے شہِ غریب نواز
در سخن بر کشید مغز ز پوست	لفظ و معنی غریب دارد دوست
رفتن از کوے او نصیب مباد	ہیچکس در وطن غریب مباد
معنیٔ صورتِ وفا و وفاق	زہر ہا را محبتش تریاق
حیثیتِ خود را کہ سر بہ کشور داد	بہر تسخیر ہر ہنرور داد
قسمِ جان بہ زندگانیٔ او	کو جز او کس بہ مہربانیٔ او
نامہ در خواندنِ ہنر پویان	نعل در آتش العجل گویان

اگر عذر درازنفسی گفتہ شود کوتاہی باشد این شرح و ثنائے دیگران نیست کہ عذر تطویل بیش کلام باید گفت و خجلت اطناب باید کشید سامعہ در سعلتے تنیفتادہ کہ در شکر لذائے ناطقہ نباید شد و از شادی لبے گفتن تشنگئ شنیدن ہنوز مے فہم اما چوں آخر سکوت عنبر مہر دہانِ سخن خواہد بود و ما ہم احرام کعبۂ اختتام بستہ۔ مصرعہ گو اجازت لب بآئین ناز کن عزم

کعبۂ اہل دل ابراہیم باد	قبلۂ شہ چرخ و ہفت اقلیم باد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

از مر نوشت دستے برزمین	پیش قدرش چرخ در تسلیم باد
ہمتش ترکیب لفظ کم نخواست	کاف سرکش زاختلاط میم باد
نفی تخصیص از سخایش واقعست	نیک و بدرا مژدۂ تعمیم باد
تاپذیرد عیش و عشرت انقسام	عیش ہائے عالمتش تقسیم باد
تا بہ یکتا جملہ را امید ہست	حاسدش را دل دو نیم از بیم باد
عقل کل در مزرع استادیش	خوشہ چین در خرمن تعلیم باد

داستان شد ختم بستان رخش
غیرت گلزار ابراہیم باد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

انوار سُہیلی

دیباچۂ کتاب

این کتاب را حکیم روشن رائے بیدپائے برہمن بر نام رائے جہان آرائے دابشلیم ہندی کہ مالک بعضے از ممالک ہندوستان بودہ بزبان ہندی تصنیف فرمودہ و چنانکہ در مبادی شروع شمہ از سبب آن رقم زدۂ کلکِ بیان گردد حکیم مذکور بنائے سخن بر اساسِ مواعظ نہادہ کہ بادشاہان را در سیاست رعیت و بسط بساط عدل و رافت و تربیت و تقویت اولیائے دولت و دفع و منع اعدائے مملکت بکار آید۔ و دابشلیم این کتاب را قبلۂ مقاصد و عمدۂ مطالب ساختہ بہ مفتاح مطالعۂ آن پیوستہ افتتاح ابواب حل مشکلات و کشف معضلات مینمود۔ و این جواہر قیمتی در زمان او از دیدۂ ہر کس چون گوہر شاہوار در خلوتخانۂ صدف نہان بودے و چون لعل بدخشان از صمیم کان جز بہزار خون جگر چہرہ ننمودے۔ و بعد از وے ہر یک از اولاد و احفاد کہ بجائے وے بر سریرِ سلطنت نشستندے ہمان طریق مسلوک داشتہ در اخفائے آن کوشیدندے و با این ہمہ مبالغہ نسیم فضائل آن کتاب اطرافِ جہان را چون حواشی گلستان معطر ساختہ بود و نافۂ مشک افشانِ مناقبش مشاماتِ مستنشقان روائح اخبار و آثار را معنبر گردانید نظم

ہنر چو مشک بود مشک اگر نہان ماند	ز فیضِ رایحۂ او مشام را خبر است
نمیشود بگل اندود چشمۂ خورشید	زمان زمان اثر نور او زیادہ تر است

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

تا در زمان کسریٰ نوشیرواں این خبر انتشار تمام یافتہ کہ در خزائن ملوک ہندوستان کتابیست کہ از زبان بہائم و سباع و طیور و حشرات و وحوش جمع کردہ اند و ہرچہ سلاطین را در باب سیاست و حزم شاید و جہانداران را در رعایت قواعد پادشاہی بکار آید در مطاوی اوراق آں ایراد نمودہ آں را سرمایۂ ہر موعظت و وسیلۂ ہر منفعت میشناسند نوشیرواں را کہ اشجار جویبار از باران احسان او سرسبز بود و طراوت گلزار چمن انصاف از قطرات امطار عاطفت او بیفزود بیت

	جہاں گشتہ از عدلش آراستہ		وزاں گرد بیداد برخاستہ

رغبتے تمام و میل مالا کلام بمطالعۂ آں کتاب پدید آمد برزویہ طبیب کہ مقدم اطبائے پارس بود بالتماس نوشیرواں بہ ہندوستان توجہ نمودہ مدتے متمادی آنجا بود و بانواع حیل و تدبیرات تمسک نمودہ آں کتاب را بدست آورد و الفاظ ہندی را بلغت پہلوی کہ در آں زمان بان سلاطین ایران بداں متکلم بودے ترجمہ کردہ بخدمت نوشیرواں رسانید و موقع قبول و شرف استحسان یافتہ رتبۂ آں در حضرت شاہ باقصے معارج کمال رسید و بنائے کار نوشیرواں در آثار اظہار عدل و احسان و تسخیر بلاد و تسکین قلوب عباد بر مطالعۂ آں کتاب بودہ بعد از نوشیرواں ملوک عجم نیز در اخفائے آں مبالغہ نمودندے تا زمانے کہ خلیفۂ ثانی از عباسیاں ابوجعفر منصور بن محمد بن علی بن عبداللہ بن عباس رضی اللہ عنہم خبر آں کتاب شنیدہ بر تحصیل آں شغف تمام بظہور رسانید و بلطائف الحیل نسخۂ پہلوی بدست آوردہ امام ابوالحسن عبداللہ بن مقفع را کہ سرآمد فضلائے عصر بود فرمود تا تمام آں را از پہلوی بتازی ترجمہ کرد و دائم در مطالعہ داشتہ اساس احکام خلافت و بنائے شرائط عدل و رافت بر آں نصائح و وصایا وضع مے فرمود و دیگر بارہ ابوالحسن نصر بن سامانی یکے از فضلائے زمان را امر کردہ آں نسخہ را از زبان عربی بہ لغت فارسی نقل نمود و رودکی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

شاعر بفرمودۂ سلطان آن را در رشتۂ نظم انتظام داد و بار دیگر ابو المظفر بہرام شاہ بن سلطان مسعود از اولاد سلطان محمود غازی غزنوی کہ ممدوح حکیم سنائی است مثال داد تا افصح البلغا و ابلغ الفصحا ابو المعالی نصر اللہ بن محمد بن الحمید روح اللہ روحہ وزاد فی غرف الفردوس فتوحہ آن را ہم از نسخہ ابن مقفع ترجمہ فرمودہ و این کتاب کہ حالا بکلیلہ دمنہ مشہور شدہ ترجمۂ مولانا مشار الیہ است والحق عبارتیست در لطافت چوں جان شیرین و در طراوت چوں مرجانِ رنگین۔ الفاظ دلفریبش چو کرشمہ تنکر لبانِ شور انگیز و معانی جانفزایش چوں طرۂ سبز خطان دلاویز نظم

حروفش چو زلفِ بتان چگل	ہمہ جاے جان است و ماواے دل
معانیش در زیر حرفِ سیاہ	درخشندہ چوں مہر و روشن چو ماہ

سوادش را کحل الجواہر معانی عبارت از آن است بر بیاض صفحہ دیدہ جاے توان داد و بیاضش را کہ غرۂ صباح شادمانی اشارت بدانست بر سواد چشم جہان بیں توان نہاد۔ بیت

سزد کہ کاتب دیوان سراے خلد کشد	سواد نسخۂ او بر بیاض دیدۂ حور

وبا آنکہ مسند نشینان بارگاہ انشا در تعریف جزالت کلمات و تحسینِ بلاغتِ تراکیبِ آن متفق الکلمہ اند مصرعہ

وَاِنَّ الْقَوْلَ مَا قَالَتْ حَذَامُ

فامّا بواسطہ ایراد غرائب لغات و اطراے کلام بمحاسنِ عربیات و مبالغہ در استعارات و تشبیہات متفرقہ و اطناب و اطاعت در الفاظ و عباراتِ مغلقہ خاطر مستمع از التذاذ بغرض کتاب و ادراک خلاصہ ما فی الباب باز میماند و طبع قاری نیز از عہدۂ ربط مبادی قصّہ بمقاطع و ضبط اوائلِ سخن بخواتم آن بیرون نمے آید و این معنی ہر آئینہ سبب ملامت و موجب

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ملامت خواننده و شنونده خواهد بود خصوصاً درین زمان لطافت نشان که طباع ابنای زمن بمرتبه لطیف شده که داعیهٔ ادراک معانی بے آنکه بر منصهٔ الفاظ جلوه گر باشد مے دارند فکیف که در بعضے از الفاظ بتصفحِ کتاب لغت و تفحص کشفِ معانی آن محتاج باشند و ازین جهت نزدیک شده که کتابے بدان نفاست متروک و مهجور گردد و اهل عالم از فوائد آں بے بهره و محروم مانند بنابراں درین وقت جناب امارت مآب که ذات صافی صفاتش جوامع کمالات را جامع است و صفاتِ سامی سماتش از مطلع فضائل و معالی طالع - صاحب همتے که با وجود تقرب حضرت سلطان زمان و خاقانِ دوران باسطِ بساط امن و امان ناشرِ آثار خیر و احسان آفتابِ اوج خلافت و تاجداری برجیسِ برجِ سلطنت و شهریاری بیت

قرة العین سلاطین شهریارِ خافقین	شاه ابوالغازی معز الملک و دین سلطان حسین

خَلَّدَ اللّٰهُ مُلْکَهٗ وَسُلْطَانَهٗ و منظور نظرات عاطفت کیمیا خاصیتِ آن حضرت بود دامن علو همت از غبارِ زخارف وَمَا الْحَیٰوةُ الدُّنْیَا اِلَّا مَتَاعُ الْغُرُوْرِ میفشاند و صحیفهٔ دل باسمٰعیل را بیت

به نیرنگِ این پنج روزه خیال	که نادان نهد نام او ملک و مال

مرقوم نمے سازد و مضمونِ این کلام سعادت فرجام که بیت

خوبتر بر چهرهٔ قدرت نماید خال زهد	خلعتِ عفت بقدِ کامگاری خوشتر است

نصب العین احوالِ خود ساخته اسعاف مطالبِ مظلومان و انجاحِ مآرب محرومان را وسیله اقتناء ذخیرهٔ آخرت میشناسد و از فحوائے تذکرهٔ باهره که بیت

ده روزه مهر گردون افسانه است و افسون	نیکی بجائے یاران فرصت شمار یارا

خود را بتغافل موسوم نمے دارد و هُوَ الْاَمِیْرُ الْاَعْظَمُ مُسْتَجْمِعُ الْفَضَائِلِ وَالْمَعَانِیْ بِعُلُوِّ الْهِمَمِ الْمُحْتَظِیْ مِنْ مَوَاهِبِ الْمَلِكِ الْاَحَدِ نِظَامُ الدَّوْلَةِ وَالدِّیْنِ امیر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

شیخ احمد المشتہر بالسہیلی رزقہ اللہ الاختصاص بالسلو السبحانی والکمال الکمیلی که بے تکلف سہیلے است از یمین یمن تابان۔ وخورشیدے از مطلع مہر ووفا درخشاں بیت

توسہیلی تاکجا تابی کجا طالع شوی ۔۔۔ نورتو بر ہر کسے تابد نشان دولتست

نظر بر تعمیم فوائد انام وتکثیر منافع خاص وعام اشارت عالی ارزانی فرمود که این کمینہ بے استطاعت وحقیر اندک بضاعت حسین بن علی الواعظ المعروف بالکاشفی ایده اللہ تعالیٰ باللطف الخفی جرأت نموده کتاب مذکور را لباس نو پوشانیده وزیبا روایات معانی آں را که بتتق الفاظ مغلقه وحجب کلمات مشکله محجوب ومستور اند بر مناظر عبارات روشن وغرفات استعارات لطیف جلوه دہد بحیثیتی که دیدهٔ ہر بینائے بے نظر تعمق وتعمیق نظر تواند از جمال آن نازنینان حجله بیان بہره گرفتن ودل ہر دانائے بے کلفت تخیل وتخییل کلفت میسر شود از وصال آن ناز پروردگانِ حجرهٔ ضمیر برخوردن مثنوی

چنین گفت مردِ سخنداں بمن ۔۔۔ که اے باغبانِ ریاضِ سخن

درین روضهٔ پاک مینو نشان ۔۔۔ درختِ معانی بنوعے نشان

که ہر کو خورد میوهٔ زان درخت ۔۔۔ نشانندہ را گوید اے نیکبخت

درین باغ خوش میوہ ہائے تر است ۔۔۔ بزیبائی از یک دگر خوشتر است

وچوں از امتثال مثال آں عدیم المثال چاره نبود ونکتهٔ الحکمة یمانیة از مطلع نور سہیلی رو نمود بیت

چو حکمت است یمانی بقولِ شاه عرب ۔۔۔ اگر بنورِ سہیلی عیاں شود چه عجب

بعد از استخاره الاستخاره بدیں معنی اشتغال رفت وآنچه از عالم غیب بر زبانِ قلم وقلم زبان جاری شد رقم ثبت یافت۔ وبباید دانست که اساسِ کتاب کلیله ودمنه بر حکمت عملی است وحکمت عملی عبارت است از دانستن مصالح حرکات ارادی وافعال طبیعی نوع انسانی بر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

وجہے کہ مؤدّی باشد بہ نظام احوال معاد و معاش ایشان و مقتضی رسیدن بکمالے کہ متوجہ
آنند و این قسم از حکمت در تقسیم اُولےٰ بدو قسم منقسم شدہ یکے آنکہ راجع باشد با ہر نفسے
علی الانفراد۔ دوم آنکہ راجع بود با گروہے بر سبیل مشارکت۔ اوّل را کہ راجع است با ہر نفسے
بانفراد بود و شرکت دیگرے با وے در آن باب متصور نباشد تہذیب اخلاق گویند۔ و
ثانی کہ راجع است با جماعتے بہ مشارکت باز بدو قسم انقسام مے پذیرد یکے آنکہ مشارکت
در منزل و خانہ باشد و آن را تدبیر منازل خوانند۔ دیگر آنکہ مشارکت در شہر و ولایت بلکہ
در اقلیم و مملکت بود آن را سیاستِ مُدن گویند۔ و کتاب مذکور مشتمل است از اقسام ثلثہ مذکور
بر بعضے فوائد از نوعین آخرین و آنچہ تعلق بہ تہذیب اخلاق دارد در وے مذکور نیست مگر
بہ سبیل استطراد پس ہر چند ایراد برخے از مکارم اخلاق را مجال بود اما نخواستیم کہ تغیرِ
کلی باوضاعِ کتاب راہ یابد لاجرم متعرّض زیادتی ابواب ناشدہ بر ہمان منوال کہ حکیم
ہند ایراد کردہ التزام نمودیم و دو باب اوّل از کتاب کہ در آن زیادہ فائدہ متصور نبود
و در اصل کتاب مدخل نداشت اسقاط کردہ چہاردہ باب باقی را بعبارات روشن آسان
ثبت ساختیم و حکایات را بطریقِ سوال و جواب از راے و برہمن بدستورے کہ در اصل
مذکور بود بہ قید کتابت در آوردیم و قبل از ایراد ابواب افتتاح بحکایتے کہ منشاے
سخنان ہمان تواند بود۔ از لوازم دانستیم و بعد ما کہ تصرف در عبارات کتاب مذکورہ
بجہت اغلاق الفاظ است اگر در تالیفِ این رسالہ عنانِ بیان از شارعِ انشاے مترسلان
و منہاج ابداع منشیان بصوبِ تنزل معطوف باشد عذر واضح خواہد بود۔

بیت

من کہ این دُرِّ معانی سفتہ ام	آنچہ گفتندم بگو آن گفتہ ام

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دیگر آنکہ در اثنائے حکایات از اجناس کلمات عربیہ بایراد بعضے آیات و احادیث ضروری الذکر و آثار و امثال مشہورہ اقتصار نمودہ متعرض اثبات ابیات عربی نمیگردد و جریدۂ سخن را بجواہر اشعار فارسی کہ چون ترکیب زر و گوہر صفتِ ترصیع دارد زیور مے بندد مثنوی

سخنہا را بدستور خردمند	ز نظم و نثر باید داد پیوند
کہ گاہے طبع ازان آرام یابد	زبانے زان دگر ہم کام یابد

و در محل اثباتِ ابواب ہر جا کہ ایراد حکایتے و انشائے مثلے مناسب خواہد نمود بنا بر آں ملاحظہ کہ مصرعہ   بر دستۂ گل نیز بہ بندند گیارا

باقدام جسارت بر سبیل تصرف اقدام خواہد رفت و این فقیر اگرچہ در ارتکاب این تالیف خود را ہدف سہامِ ملامت مے بیند اما زبان نیاز نکتہ المامور معذور در دیوانِ اعتذار بموقف عرض بلغائے فصاحت شعار و فصحائے بلاغت دثار میرساند و در مقابلۂ مقالۂ لازم التہدید من صنف فقد استہدف مقولہ واضح التمہید من انصف فقد استطرف فرو میخواند نظم

دیدۂ انصاف چو بینا بود	در شمر دگر چہ کہ بینا بود
من خجلم از عملِ خام خویش	تو بملامت مکنم سینہ ریش
در روشِ زمرۂ آزادگان	نیست روا طعنہ بر افتادگان
چشمِ ہنر بین بود از عیب پاک	بے ہنر ار عیب کند زو چہ باک

در بیانِ جزائے اعمال بطریقِ مکافات

دابشلیم از روے تعظیم بید پاے حکیم را دعا گفت و فرمود کہ شنیدم داستان

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

فریبندہ و کامجوے و آن مثلے است مرخردمندان را در آنچہ میانِ ملوک و خدمتگاران ایشان افتد از خلاف و خیانت و عفو و عقوبت و مراجعت بتجدید عنایت و مزید عقیدت بر دم امین و کافی جہت نظام ممالک و ترتیب مصالح و غلو ناکردن در جانب باطل و معترف شدن بسخنِ حق و صواب و فوائدِ این حکایت از سرحدِ حساب بیرون بود اکنون بیان فرماید داستان کسے کہ برائے صیانت حال و رعایت نفس خویش از ایذائے دیگران و رسانیدن مضرت بجانوران باز نایستد. و پندِ خردمندان در گوش نگیرد تا لاجرم بمثل آنچہ ازو صادر شدہ گرفتار گردد۔ حکیم فرمود کہ بر ایذائے حیوانات اقدام نہ نماید مگر جاہلے کہ میان نور خیر و ظلمت شر و فائدہ نفع و غائلہ ضرّ فرق نتواند کرد و بحکم جہالت در بادیۂ ضلالت سرگردان شدہ از عواقب اعمال غافل باشد و نظر بصیرتش از خواتیم امور قاصر ماند و بکنہ مکافات بینا نہ گردد اما آنکہ دیدۂ سرش بہ کحل الجواہر توفیق ازلی منور است و گلشن دلش بروائح ریاحین عنایت لم یزلی معطر۔ ہرچہ بہ خویشتن نہ پسندد در بابِ ہیچون خودے چگونہ روادارد۔ مصرعہ

مپسند بکس آنچہ بخود نہ پسندی

و باید دانست کہ ہر کردارے را جزائے مقررست و ہر آئینہ بارباب آن برسد و تاخیر یکہ درمیان افتد مغرور نباشند کہ بفحوائے اِنَّ اللہَ یُمھِلُ وَلَا یُھمِلُ شاید اہمالی باشد لیکن اہمال نخواہد بود و سہ روزہ مہلت را مجال است و اندیشۂ نایافتن سزا و جزا خیال محال ہر تخمے کہ در مزرعۂ عمل بکارند بسے برنیاید کہ برآن بردارند پس ہر کہ طلب نکوئی دارد باید کہ بجز تخم نیکی نکارد رباعی

خواہی کہ ترا ہیچ بدی ناید پیش
تا بتوانی بدی مکن از کم و بیش
چون نیکُ بد تو با تو میگردد باز
بنگر کہ چہ کار میکنی در حقِ خویش

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

واگر کسے خواہد کہ بدکردارئے خویش را بہ مکر و تلبیس پوشیدہ گرداند و بہ برق و شعبدہ خود را در لباس نیکوکاران جلوہ دہد تا بحدیکہ مردمان بر و ثنا گویند و ذکر محامد او در اقطار و آفاق سائر شدہ بدور و نزدیک برسد بدین وسیلہ نتیجۂ افعال ناپسندیدہ ہرگز از وے مصروف نہ گردد و ثمرات خبث باطن و ناپاکی ضمیر در وے رسد چنانچہ دہقان تخم حنظل مثلاً در زمین افگند و روئے آن را بخاک پوشانیدہ چنان باز نماید کہ درین زمین نیشکر کاشتہ ام و ہمہ کس اعتقاد کنند کہ در آن مزرعہ نیشکر خواہد رُست بے شبہ بدین حیلہ زراعتِ وے متغیر نخواہد گشت و ہمانِ تخم حنظل کہ کاشتہ برِ خود بظہور خواہد رسانید۔ مثنوی

چونکہ بدکردی بترس امین مباش	زانکہ تخم است او بر یاند خداش
چند گاہے او بپوشاند کہ تا۔	آیدت نداں کردہاے بدحیا
داد حق ماں از مکافات آگہی	گفت اِنْ عُدْتُمْ بِہٖ عُدْنَا بِہٖ

وشاید کہ چوں کسے حقیقت مکافات دریابد و سرّ آیہ فَمَنْ یَّعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّۃٍ خَیْرًا یَّرَہٗ وَمَنْ یَّعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّۃٍ شَرًّا یَّرَہٗ در دلِ وے سرایت کند از بدی ہا اعراض نمودہ سوئے نیکوئی گراید و از ستمگاری و دل آزاری توبہ کردہ سلوک راہِ شفقت و مرحمت پیش گیرد۔ مصرعہ۔

وین نیز بہ توفیق تواند بودن

و از نظائر این کلمات و امثال این مقالات داستانِ شیر صف شکن و مرد تیرافگن است را پرسید کہ چگونہ بودہ است آن حکایت

گفت آوردہ اند کہ در ولایت حلب بیشۂ بود مشتمل بر درخت بسیار و محتوی بر ریاض و انہار بیت

گل و بید و شمشاد و سرو و خدنگ	بہم در شدہ شاخ در شاخ تنگ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دراں بیشہ شیرے بود مادہ و ہنر برے تیز چنگ پر خاش را آمادہ پیل تنے کہ بہرام فلک چوں گور شکار او بودے و شیر سپہر از شکوہ صولتش چون گاؤ زمین بہ تحت الثرے فرار نمودے نظم

چو بنمودے بوقت خشم دندان	شدے از ہیبتش چوں آب سندان
دو چشمش چوں دو کانون پر آذر	دہانش ہمچو غارے پُر ز خنجر

ہموارہ بہ خون ریختن مشغول بودے و پنجہ و دہان بخون جانوران بیالودے سیاہ گوش کہ ملازم او بود چوں صورتِ حال برین منوال دید از نتیجہ ستمگاری و ثمرۂ خونخوارے او بترسید و از وعید من اعان ظالماً سلّطہُ اللہ علیہِ اندیشہ کردہ میخواست کہ ترکِ ملازمت گیرد۔ بیت

بترس از صحبتِ آنکس کزو خلقے بیازارد	بہ آتش ہر کہ شد نزدیک بیم سوختن دارد

درین فکر روے بصحرا نہاد۔ بر کنارۂ بیشہ موشے دید کہ بجہد تمام بیخ درختے میبرد و بدندان ارہ صفت اجزاے عروق او را منفصل میساز و درخت بزبان حال با او میگوید اے ستمگار دِل آزار چرا بے سبب آزار بنیاد حیات مرا زیر و زبر مے سازی و رشتہاے جانم را کہ عبارت از عروق آبکش است بہ تیغِ بیداد قطع مے کنی و مردم را از راحت سایہ و منفعت میوۂ من محروم مے گردانی۔ بیت

مکن بدی کہ بدی را جزا بدی باشد	بکیشِ اہلِ مروت بدی ردی باشد

موش بزارے او التفات نہ نمودہ ہمان جفا کاری اشتغال داشت کہ ناگاہ مارے دہان کشادہ از کمین بیرون آمد و قصد موش کردہ بیکدم او را فرو برد۔ سیاہ گوش ازین صورت تجربۂ دیگر برداشت و دانست کہ آزارندہ جز آزار نہ بیند و نشانندۂ خارگلِ مراد نچیند۔ بیت

بدے مے کنی و نیک طمع میداری	جز بد نبود سزاے بد کرداری

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و در ہمیں حال کہ مار از خوردن موش فارغ شدہ در سایۂ درخت حلقہ زد - خارپشتے در آمد
و دُمِ مار بدہن گرفتہ سر درکشید - مار از غایت اضطراب خود را بروے مے زد تا ہمہ اعضایش
بنوکِ خار سوراخ شدہ جان بمالک دوزخ سپرد - سیاہ گوش از صفحۂ اعتبار رقمے دیگر
مشاہدہ نمود اما چون مار از کار بیفتاد خارپشت سر بیرون آوردہ بعضے از احشائے مار
کہ غذاے او را موافق بود تناول نمود و باز سر در پردۂ خفا کشیدہ در میان صحرا بر ہیئیات
گوئی بیفتاد سیاہ گوش مترصد حال خارپشت مے بود کہ ناگاہ روباہ گرسنۂ بدان جا رسید و
خارپشت را کہ لقمۂ چرب او بود بر آن وضع دید دانست کہ با وجود حدت خار از گلِ مقصود
بوے نتوان شنود و جز بکلید حیلہ و مکر درِ آرزو نتوان کشود پس خارپشت را بر پشت افگندہ
قطرۂ چند بول بر شکم وے ریخت و خارپشت بہ تصور آنکہ باران است سر از درونِ
پردۂ خفا بیرون آورد روباہ در جست و حلقش گرفت و سرش برکندہ باقی اجزا را باشتہاے
تمام بخورد چنانچہ از وے جز پوستے باقی نہ ماند و ہنوز روباہ را فراغتِ کُلّی حاصل نہ شدہ بود
کہ سگے جہندہ چون گرگ درندہ از گوشہ درآمد و روباہ را از ہم بردرید و بہ مقدارے
از وے جوع الکلب را تسکین دادہ در گوشہ بخفت - سیاہ گوش این اعجوبہ را کہ ہر یک
دلیلے روشن بود بر تحقیق مکافات میدید و منتظر حالات دیگر کہ از نہانخانۂ قضا بفضاے
صحراے قدر آیدے بود - ناگاہ پلنگے دید کہ از یک گوشۂ بیشہ بیرون دوید و تا سگ
را خبر شد بہ نیش جان شکار دلش را از سینہ بیرون کشید قضا را پلنگ بے خبر از
کمین گاہ صیادے بیرون جستہ بود و صیاد با تیرے در کمان کشیدہ در پے او نشستہ
چون پلنگ را مشغولِ سگ دید خدنگِ دل دوز بجانب وے افگند و بہ پہلوے
راستش آمدہ از طرف چپ بیرون رفت - بیت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

فلک گفتا خوشش ست آن قبضہ و شست
زمین گفت آفرین باد بر آن دست

هنوز پلنگ بتمامی از پاے در نیامده صیاد بسبکدستی پوست از سرش در کشید و سراسر سوارے بدان موضع رسیده بدان پوست پلنگ که بغایت منقش و رنگین بود طمع در بست و صیاد در آن باب مضائقه نمود میان ایشان مخاصمه و مقاتله انجامید و در اثنائے حرب و ضرب مرد سوار شمشیر آبدار کشیده بر سر صیاد تاخت و تا بر خود جنبیدن گرفت سرش بصحرا انداخت پوست پلنگ از زمین در ربوده روے براه آورد هنوز قریب صد گام نرفته بود که اسپش بسر در آمد و سوار بر زمین افتاد و گردنش خرد بشکست - مصرع

زماں تا دو ساعت امانش نداد

سیاه گوش را این تجربہا موجب مزید یقین گشت و بملازمت شیر آمده اجازت رفتن ازان بیشه طلبید - شیر گفت که در سایۂ دولت من آسائش داری و از خوانِ احسان و مائده انعام من بهره مے یابی سبب رفتن تو ازیں منزل و ترکِ خدمت کردن چه چیز تواند بود - سیاه گوش جواب داد که اے ملک مرا خیلے ہوے نموده و اندیشه از سویدائے دل سر بر زده که در نهفتن آن بیم بگداختن است و از گفتنش خوف جان در باختن - بیت

حالِ دلِ خویش از تو نهفتن مشکل
وز بیم رقیب باز گفتن مشکل

و اگر همت ملوکانه میثاقے که شکستن آن بهیچ وجه روا نتوان داشت در میان آرد صورتِ حال را براستی باز نمایم شیر او را امان داده بر آن معنی عهد کرده بسوگندها موکد ساخت - سیاه گوش گفت مے بینم که نیت ملک بر آزار خلق موقوف است و عنان قدرتش بایذاے بیگناهان معطوف دلها به نیشِ جفاے او ریش گشته و سینهها بداغ ایذاے او مجروح شده - بیت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ترکِ ستم کن ز ندامت بترس — وز فزعِ روزِ قیامت بترس

ومن بغایت ازین صورت ترسان وازین معنی ہراسانم۔ شیر چون ہمان زمان عہد کردہ بود آن سخن سخت را تحمل نمود وگفت چون بر تو ستمے واقع نیست واز من ظلمے بتو نمیرسد کنارہ کردن چہ وجہ دارد۔ سیاہ گوش گفت از دو جہت یکے آنکہ ہیچ صاحب مروت قوت دیدنِ ظلم ندارد وطاقتِ شنیدن نالۂ مظلوم نیارد۔ نظم

وجودت پریشانئ خلق ازدست — ندارم پریشانئ خلق دوست
من از بینوائی نیم روے زرد — غمِ بے نوایان مراخستہ کرد

دوم مبادا کہ شومئ این افعال در تو رسد ومن نیز بواسطۂ مصاحبت در آتشِ عقوبت سوختہ گردم۔ مصرعہ

آتش چو برافروخت بسوزد تر وخشک

شیر گفت تو شامتِ فعلِ بد از کجا دانستۂ وبمن عملِ نیک از کہ آموختۂ۔ سیاہ گوش جواب داد کہ ہر کرا رائحۂ از گلزارِ خرد بمشامِ دل رسیدہ باشد داند کہ ہر کہ تخم آزار کارد جز محصولِ مضرت برندارد وہر کہ نہالِ منفعت نشاند جز میوۂ آسائش نچیند۔ جہان را کہ دارِ مکافات است بکوہ تشبیہ کردہ اند کہ ہرچہ از نیک وبد باوے بگوئی جوابِ خود بطریقِ صدا ہمان بشنوی۔ مثنوی

این جہان کوہ ہست وفعلِ ماندا — سوے ما آید نداہا را صدا
گرچہ دیوار افگند سایہ دراز — باز گردد سوے او آن سایہ باز

ومن امروز بعین الیقین صورتِ مجازات را مشاہدہ نمودہ ام وصفتِ مکافات را بمعائنہ دیدہ پس آغاز کرد قصۂ موش ومار وخارپشت وروباہ وسگ وپلنگ وصیاد وسوارہ بر وجہے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

که دیده بود باز گفت و بطریق مناصحت فرمود که اے ملک موش که بیخ درخت برید طعمهٔ مار شد و مار که آزار بدو رسانیده ببلاے خارپشت گرفتار گشت و خارپشت که مار را کشت در دام حیلهٔ روباه افتاد و روباه که خون جانورے بریخت سگ گرسنه دمار از روزگار او بر آورد و سگ بواسطهٔ آن بیدادے در پنجهٔ پلنگ شکنجه هلاک کشید و پلنگ بشامت ایذا و آزار هدفِ تیرِ اجل شد و صیاد بسبب قصد و بے رحمی سر بباد داد و سوار بدان بیرحمی و خونِ ناحق دلخسته و گردن شکسته بماند۔ فعلِ هر یک چون مبنی بر ضرر بود برسم جزا هم مضرتے بوے لاحق گشت پس از بدی منحرف گشتن و از بدان کناره کردن عاقلان را لازم است و کار خود باصلاح آوردن و نیت بر افعال حسنه مصروف داشتن خردمندان را از فرائض و لوازم۔ بیت

نخستین نشانِ خرد آن بود — که از بد همه ساله ترسان بود

شیر چنان بنخوتِ قوتِ خود مغرور بود و بشوکتِ قهر و غلبه مشغوف که سخن سیاه گوش را افسانه مے پنداشت و نصائح او را بازیچه تصور میکرد چندانچه ازین باب دم میدمید آتش حرص و شرهٔ شیر زیاده مے شد۔ بیت

اے آنکه پند میدهیم از برائے عشق — چندین مدم که آتش من تیز میکنی

سیاه گوش دید که نصیحت او را در دلِ شیر همان اثر است که ضرب پاے مورچه را بر صخره و پولا بود و عظمتش در سینهٔ او آن مقدار تاثیر دارد که نوکِ نیزهٔ خار بر جوشن خارا۔ مصرعه

بلے کے کارگر باشد سنانِ خار بر خارا

شیر را بگذاشت و بگوشهٔ بیرون رفت شیر از قضیهٔ سیاه گوش خشم آلود شده در پے روان گشت و سیاه گوش خود را در بوته خارے نهان کرد۔ شیر ازو بگذشت و دو آهو

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

برّہ دیدہ در فضائے آن صحرا چرا کنان و مادر مہربان برسم نگہبان متوجہ حال ایشان۔ شیر قصد گرفتن ایشان کرد و آہو فریاد برکشید کہ اے ملک از صید کردن این دو نو رسیدہ چہ آید و از خوردن اینہا چہ بند دو چہ کشاید دیدۂ مرا بفراق قرۃ العین گریان مساز و دلم را بآتش ہجران جگر گوشہا بریان مکن آخر ترا نیز فرزندانند از آن براندیش کہ نسبت ایشان ہمیں وقوع یابد کہ نسبت بہ فرزندان من مصرعہ

با من آن کن کہ اگر با تو رود بپسندی

قضارا شیر دو بچہ داشت کہ جہان روشن بر روے ایشان دیدے و نور باصرہ برائے تماشائے لقائے ایشان خواستے۔ در آں محل کہ اینجا قصد آہو برگان کردہ بود صیادے نیز در بیشہ بگرفتن شیر بچگان اشتغال داشت اینجا شیر بزارئے آہو التفات ننمودہ بچگانش راکشت و آنجا صیاد ہر دو بچۂ او راکشت و پوست بکشید۔ بیت

مگر دشمنِ خاندانِ خودی		کہ بر خاندانہا پسندی بدی	

آہو از پیش شیر رمیدہ و فراق فرزندان نازنین کشیدہ بہر طرف سراسیمہ مے دوید۔ ناگاہ سیاہ گوش بدو رسید و کیفیتِ حال پرسید و چون بر کماہی حال مطلع شد دلش بزارئے آہو بسوخت و باتفاق او آغاز نالہ کرد بیت

ہر گہ کہ دلم از غم دلدار بنالد		از نالۂ زارش در و دیوار بنالد	

بعد از خروش و فغان و آہ و نالہ و زارئے بے پایان سیاہ گوش او را تسلی داد و گفت غم مخور اندک فرصتے را سزا او جزا خواہد یافت۔ بیت

شمع پروانہ را بسوخت و لے		زود بریان شود بہ روغن خویش	

اما از آن جانب شیر بہ بیشہ باز آمد و بچگان را از آن گونہ بر زمین افگندہ دید فریاد و نفیر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

برآسمان رسانید وگفت - بیت

دردے بدل رسید کہ آرام جان برفت	شد حالتے پدید کہ تاب وتوان برفت

شیر خروشے برکشیدہ بود وفغاں دردناک درگرفتہ بنوعے مے نالید کہ وحوش آن بیشہ از وحشت نالۂ او زاری مے کردند و بہ صفتے میزارید کہ مرغانِ ہوا از سوز گریۂ او در نالہ مے آمدند - بیت

چو سیل خون روان ز دیدہاے پرنمِ من	چہ جائے دوست کہ دشمن بگرید از غمِ من

در ہمسایگئ شیر شغالے بود دامن از گردِ تعلقات دنیا فشاندہ و نکتۂ از لوح توکل و تفویض فرو خواندہ - بیت

فارس میدان توکل شدہ	خیمہ بصحرائے قناعت زدہ

برسم تعزیت نزدیکِ شیر آمد وگفت کہ موجب اینہمہ فریاد وفغان چیست شیر صورت حال باز راند شغال گفت صبر پیشہ کن وشکیبائی پیش آر کہ ہیچ مشامے از گلشن عالم بوے وفا نشنیدہ وہیچ کامے از دستِ ساقئ ایام شراب راحتے بے چاشنئ جراحتے نچشیدہ - رباعی

از دہر جفا پیشہ وفائے نتوان یافت	ور گردش ایام صفائے نتوان یافت
زخم دل مجروح جگر سوختگان را	سازندہ تر از صبر دوائے نتوان یافت

زمانے دل باخود آر و گوش ہوش کشادہ دار تا نکتہ دو سہ از دفتر حکمت فرو خوانم و بحقیقت کاروبار دنیائے غدار را باتو باز نمایم دریں اثنا شیر از جوش وخروش فرو نشست وبسمع قبول متوجہ استماع مواعظ ونصائح شغال شد چون دید کہ شیر در مقام استماع کلام است سخنے دلپذیر آغاز کرد وگفت اے ملک ہر ابتدائے را انتہائے مقرر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

است و آغاز ہر کارے را انجامے مقدر ہر گاہ کہ مدت عمر سپری شد و ہنگام اجل فراز آمد یک چشم زدن مہلت صورت نہ بندد

بر اثر ہر غمے شادی چشمے باید داشت و در عقب ہر سوزے توقع شیونے باید کرد ۔ بیت

سالہا دل چون صبا طوف ریاض دہر کرد	در فضاے او گلے گر یافت بیخارے نیافت

در ہمہ حالہا بقضاے ایزدی رضا باید داد و جزع را کہ ہیچ فائدہ ندارد در توقف افگند بیت

جان سپر کن چرا کہ تیر قضا	یک سر مو خطا نخواہد کرد

شیر گفت این بلا بہ بچگان من از کجا رسیدہ باشد شغال گفت این ہم از تو بتو رسیدہ چہ آنچہ تیر انداز قضا با تو کردہ اضعاف آن با دیگران کردۂ و این مکافات عمل تست کہ روے بتو آورد کما تدین تدان و نیک شبیہ است قصۂ تو بقصہ آن ہیزم فروش کہ مے گفت این آتش از کجا در ہیزم من افتاد شیر پرسید کہ چگونہ بودہ است آن حکایت گفت آوردہ اند کہ در زمان پیش ستمگارے بود کہ ہیزم درویشان با ستم و حیف بخریدے و در بہاے آن مضائقہ بسیار نمودہ کمتر از آنچہ قیمت بودے بدادے و در زمستان بر توانگران طرح کردے و با ضعاف آنچہ قیمت عدل باشد بہا بستاندے ہم درویشان از جور او بجان آمدہ بودند و ہم توانگران از جفاے او بفغان ۔ بیت

سینۂ دل سوختگان زو کباب	کلبۂ محنت زدگان زو خراب

روزے ہیزم درویشے بزور بکشید و نیمہ بہا بدان فقیر بے نوا بیش نداد ۔ درویش دست دعا بر آسمان برداشت و روے نیاز بقبلۂ خضوع و خشوع آورد ۔ بیت

اے ظالم از دعاے بدایمن مشو کہ شب	گریان دعا کنند کہ خون از دعا چکد

درین محل صاحبدلے بہ رسید و بر آن حال وقوف یافتہ زبان ملامت بر آن ظالم بکشود

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

وگفت - بیت

بترس از تیرِ بارانِ ضعیفان درکمین شب ٭ کہ ہر کہ از ضعف نالان تر قوی تر زخم پیکانش

با بیچارگان کہ جز درگاہ حضرت الٰہی پناہے ندارند بدین منوال سلوک مکن و بر دردمندان کہ ہمہ شب چون شمع از سوز دل اشک بارند بدین گونہ ستم روا مدار - خانۂ سینۂ غریبان را بہ آسیب بیداد ویران مساز و خون دل یتیمان را بجائے شراب حل در جام انتقام مریز - مصرعہ

مخمور این قدح کہ فردا انجمار خواہی آمد

آن ستمگر پر غرور از سخن آن عزیز برنجید و از روے استکبار و حمیت جاہلیت روے درہم کشید و گفت - بیت

بروے شیخ ازین بیش درد سرم ٭ کہ دو صد خرمن افسانہ بیک جو نخرم

درویش روے از وے بتافت و بگوشۂ خلوت خود شتافت قضارا ہمان شب آتشے در انبارِ ہیزمش افتاد و از انجا بخانہ و منزل سرایت کرد و ہر متاعے کہ داشت پاک بسوخت و آن بیداد گر را از بسترِ نرم بخاکستر گرم نشانید قضارا بامداد ہمان عزیز کہ روز گذشتہ نصیحت میفرمود بسر محلہ رسید ظالم را دید کہ با متعلقان میگوید نمیدانم کہ این آتش از کجا در سرائے من افتاد آن عزیز فرمود کہ از دودِ دلِ درویشان و سوزِ سینۂ دلریشان - بیت

حذر کن ز دودِ درونہا ریش ٭ کہ ریش درون عاقبت سر کند

ظالم سر در پیش افگندہ با خود گفت از مقام انصاف نباید گذشت تخم جفائے کہ ما کاشتہ ایم بہتر ازین بر نخواہد داد - بیت

ہمہ تخم نا راستی کاشتیم ٭ ببین لاجرم تا چہ بر داشتیم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

واین مثل برائے آن آوردم تا بدانی آنچه بفرزندان تو رسیده در مکافاتِ آن است که با بچگانِ دیگران کردهٔ وایشان همین جزع واضطراب در میان آورده باشند که تو آوردهٔ و باز بضرورت همه صبر پیش گرفته باشند پس چنانچه دیگران بر رنج تو صبر کرده باشند تو نیز بر رنج دیگران صبور باش شیر گفت این سخن را بحجت و برهان موکد گردانیده خاطر نشانِ من کن شغال گفت که عمر تو چند است جواب داد که چهل سال شغال فرمود که درین مدتِ دراز قوتِ تو از چه چیز بوده است گفت از گوشتِ وحوش و آدمیان که شکار میکردم شغال گفت پس آن جانوران که تو چندین سال از گوشت ایشان غذا ساختهٔ آیا پدر و مادر نداشتند و عزیزان ایشان را سوز مفارقت و درد مهاجرت در جزع و فزع نیاورده بود اگر آن روز عاقبت این بدیده بودی واز خون ریختن اجتناب نموده درین وقت این واقعه روے ننمودے و بهیچ حال چنین حادثه پیش نیامدے۔ مثنوی

تو ناکرده بر خلق بخشایشے	کجا یابی از خویش آسایشے
چو دلها ز بیمت بنالد همے	که بر جان ریشت نهد مرهمے

واگر همیں سیرت را ملازمت خواهی نمود و بر همیں صفت خونخوار و جفا کار خواهی بود آماده باش که ازینها بسیار خواهی دید و تا وقتے که خلق از تو خائف باشند بوے امنیت و آسائش نخواهی شنید اخلاق خود را برفق و مرحمت آراسته گردان و گرد آزار جانوران و ایذاے ایں و آں مگرد که آزارنده روے راحت نه بیند و بیداد گر هرگز بمقصد و مقصود نه رسد۔ مصرعه

کس نزد است زین کمان تیر مراد بر هدف

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چون شیر این سخن بشنود و حقیقتِ حال بروے منکشف شد دانست کہ نتیجۂ عملے کہ بنائے آن بر آزار باشد جز ناکامی بد فرجامی نخواہد بود با خود اندیشہ کرد کہ بہار عمر کہ اوقات جوانی باشند بخزان پیری و ناتوانی مبدل شد و دمبدم قدم در راہِ فنا مے باید نہاد و سفر دور و دراز پیش مے باید گرفت ہیچ بہ از آن نیست کہ زاد معاد مہیا سازم و ترکِ آزار و جفا کاری گرفتہ باندکے از قوت قناعت کنم و غم بیش و کم ناخوردہ از فکر ہست و نیست بگذرم۔ قطعہ

بہست و نیست مرنجان ضمیر و خوش میباش	کہ نیست است سر انجام ہر کمال کہ ہست
از ین رباط دو در چون ضرورت است رحیل	رواق طاق معیشت چہ سر بلند و چہ پست

پس از خوردن خون و گوشت باز ایستاد و بمیوہ قناعت کرد و طریق خرسندی پیش گرفت و چون شغال دید کہ شیر بمیوہ خوردن در آمد و اگر بدان مداومت نماید آنچہ قوت یکسالہ شغال است بدہ روز خوردہ میشود ملامت بروے غلبہ کردہ بارے دیگر پیش شیر آمد و گفت ملک بچہ مشغول است شیر جواب داد کہ از دنیا کنارہ گرفتہ ام و مجاہدت و ریاضت رامیان بر بستہ۔ بیت

زین بحر آبگون چو کسے آب خوش نخورد	دل را ز آب خورد جہان سیر کردہ ایم

شغال گفت نہ چنین است کہ ملک میفرماید بلکہ ضرر خلق از وے حالا بیشتر از پیشتر است۔ شیر گفت بچہ سبب کسے از من متضرر باشد و من نہ دہن بخون مے آلایم و نہ پنجہ بآزار شخصے مے کشایم۔ بیت

ورم بخنجر بیداد پارہ پارہ کنند	بہیچ کس نرسانم ہیچ نوع خراش

شغال گفت تو دست از روزئے خود باز گرفتۂ و از رزق دیگر جانوران کہ دران حصے نداری مے خوری و میوہ این بیشہ بقوت دہ روزۂ تو وفا مے کند و کسانے کہ قوت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ایشان بدین میوہا متعلق است زود ہلاک شوند و وبالِ آن در گردنِ تو بماند وبیمن کہ ہم درین جہان مکافاتِ آن بتو رسد و من مے ترسم کہ کہ حال تو ہیچو حالِ آن خوک نشود کہ میوۂ بوزینہ غصب کرد شیر گفت بیان کن کہ چگونہ بودہ است آن حکایت

گفت آوردہ اند کہ در وقتے بوزینۂ را مدد توفیق دریافت واز میان ابنائے جنس کنارہ گرفتہ بگوشۂ بیشہ متوطن شد و در آن بیشہ چند درختِ انجیر بود با خود اندیشید کہ جانور را از غذائے چارہ نیست و درین موضع جز انجیر خوردنی یافت نشود و اگر تمام انجیر ہا در تابستان بتازگی وتری خوردہ شود زمستان بے برگ ونوا باید بود ہیچ بہ ازان نیست کہ ہر روز یک درختِ انجیر افشانم وآنچہ سدِ رمق باشد از آن تناول نمودہ باقی را خشک مے سازم تا ہم تابستان بفراغت گذرد و ہم زمستان بکفاہیت باشد - بیت

زبہر توشۂ باید کشیدن رنج تابستان	اگر خواہد کسے کآسایشے باشد زمستانش

ہمچنین چند درخت انجیر را باز پرداخت واز میوۂ آن اندکے خوردہ تتمہ را ذخیرہ ساخت روزے بالائے درخت انجیر برآمدہ بر قاعدۂ ہر روزہ بعضے ازان مے خورد و بعضے جہت خشک کردن مے چید کہ ناگاہ خوکے از پیش صیاد جستہ خود را دران بیشہ افگند و بہر درخت کہ میرسید بر آن میوہ نمے دید تا بپایۂ آن درخت آمد کہ بوزینہ بر آن بالا بود انجیر مے چید چون چشمِ بوزینہ بر خوک افتاد دلش بہ پیچید وگفت - بیت

از کجا پیدا شد آیا این بلائے ناگہان	زین بلائے ناگہان یا رب خدایا وارہان

خوک چون بوزینہ را دید مرحبائے زدہ شرط تحیت بجا آورد وگفت مہمان میخواہی - بوزینہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نیز از روے نفاق جوابے منافقانہ باز داد و گفت بیت

باغ امید مرا سرو خرامانے رسید	کلبۂ درویش را از غیب مہمانے رسید

رسیدن قدمِ میمون مبارک و ہمایون باد اگر پیشتر قاصدے از قدوم عالی اعلامے ارزانی داشتے ہر آئینہ فراخور حال شرائط ضیافت تقدیم مے یافت حالا انفعالے کہ ہست از قصور اسباب مہمانی است - مصرعہ

زحمت بود درویش را ناگہ چو مہمان در رسد

خوک گفت حالا از راہ میر سم و بہ حضرے کہ باشد اشتیاق تمام ہست - مصرعہ

تکلف مکن آنچہ داری بیار

بوزینہ درختِ انجیر بیفشاند و خوک باشتہاے تمام میخورد تا بر درخت و زمین چیزے نماند و روے بہ بوزینہ آورد کہ اے میزبان گرامی ہنوز آتش اشتہا در التہاب است و نفسِ حریص از براے طلب غذا در اضطراب درختے دیگر بیفشان و مرا رہین منت خود گردان بوزینہ طوعاً و کرہاً درخت دیگر بیفشاند و باندک فرصتے از میوۂ آن نیز اثرے نماند خوک بدرختے دیگر اشارت کرد بوزینہ گفت اے مہمان عزیز رسم مروت فرو مگذار آنچہ نثارِ تو کردم یکماہہ قوتِ من بود مرا دیگر قوت ایثار کردن نیست - مصرعہ

زین بیش کرم نمے تواں کرد

خوک در غضب شدہ گفت این بیشہ مدتے در تصرف تو بودہ گو حالے بمن متعلق باش بوزینہ جواب داد کہ غضب کردن بملک دیگرے شوم است و عاقبت تغلب و تہور ناپسندیدہ و مذموم از سر جفا درگذر و دست از ظلم و ستم باز دار کہ آزردن دل ضعیفان نتیجۂ خوب ندہد و سخنان بیکسان اثر نیکو نباشد بیت

گر بدندانش گزی دل خون کنی	درد دندانت بگیرد چون کنی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

خوک را بدین سخن حرارت خشم بیشتر شد و گفت من ترا جائے ازین درخت بزیر آرم و آنچہ سزا باشد در کنارت کنم پس بدرخت بر آمد تا بوزینہ را بزیر افگند ہنوز بر شاخ اول قرار نگرفتہ کہ شاخ بشکست و سرنگون در افتادہ روئے بقعر دوزخ نہاد و این مثل برائے آن آوردم کہ تو نیز میوۂ دیگران غصب میکنی و ارزاق ایشان را طعمۂ خود میسازی چون این جماعت از گرسنگی بمیرند دشمنیٔ تو در دل فرزندان ایشان قرار گیرد و پیوستہ بغیبت مشغول گشتہ یکنفس از بدگوئی غافل نباشند و اگر بیشتر ازین اثر ظلم تو در جہان ساری بود اکنون خبر زہد تو بر زبانہا جاری شدہ و در ہر دو حال جانوران از جور تو خلاصی ممکن نیست خواہے در معرض تہور و فساد خواہے در لباس صلاح و سداد و خود این چہ درویشی باشد کہ تو ہمچنان بہ تن پروری مشغول و از لذت حسی جسمانی باکتساب لذت عقلی روحانی نیز دازی بیت

اسیر لذتِ تن ماندۂ و گرنہ ترا	چہ عیشہاست کہ در ملک جان مہیا نیست

چون شیر این فصل را بشنود از خوردن میوہ نیز اعراض نمود و بآب و گیاہے قناعت کردہ در وظائف طاعت و عبادت افزود گاہ بیگاہ مضمون این ابیات حقائق سمات را با خود تکرار میکرد - نظم

اے دل ازین جہان دل آزار در گذر	وز تنگنائے گنبد دوار در گذر
کار جہان نہ لائق اہل بصیرت است	مردانہ وار از سر این کار در گذر
چون میتوان بگلشن روحانیان رسید	سعی نما وزین رہ پر خار در گذر
در بحر غم ز حرص مجو غواص شوخ چشم	غوطہ مخور ز گوہر شہوار در گذر

این است داستان بدکردار متہور کہ جہانیان را بسحر عذاب نمود دار دوانند و خامت عواقب آن نبیند تا آخر الامر بعاقبت آن بلا کہ از خلق رسیدہ مبتلا گردد آنگاہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

وجہ صواب وطریق رشاد بشناسد مانند شیر کہ تا ہر دو جگر گوشۂ خود را بر آتش حسرت کباب ندید دل از خونخواری وبدکرداری بر نداشت وچون این تجربہ او را حاصل آمد از عالم غدار اعراض نمود و دیگر بارہ بآرایش بے اصل او التفات جائز نشمرد و بہ ہیچ وجہ عشوۂ این بے وفا سے جادو وش نخرید ۔ بیت

نوشتہ اند بر ایوان جنت الماوی	کہ ہر کہ عشوۂ دنیا خرید وائے بوے

وخردمندان سزاوارتر اند بدانکہ این اشارت را در فہم آرند واین تجارب را ذخیرۂ حال ومآل خود دارند وبنا سے کارہا سے دینوی واُخروی بر ہمین یک قضیہ نہند کہ ہر چہ خود را وفرزندان ومتعلقان خود را نہ پسندند در بارۂ دیگران روا ندارند تا فواتح امور وخواتم مہمات ایشان بنام نیکو وذکر جمیل متحلی باشد و در دنیا وعقبےٰ از تبعہ بدکرداری واذیۂ ستمگاری مسلم مانند نظم

دنیا نیرزد آنکہ پریشان کنی دلے	زنہار بدمکن کہ نکرد است عاقلے
دنیا مثال بحر عمیق است پر نہنگ	آسودہ عارفان کہ گرفتند ساحلے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ابوالفضل

مفاوضۂ حضرت شاہنشاہی بدانایانِ فرنگ

سپاس بیقیاس نثار بارگاہ پادشاہ حقیقی کہ مملکتش مصون از صدمۂ زوال است و
سلطنتش مامون از لطمۂ انتقال - فضاے بدیع نماے زمین و آسمان گوشۂ ایست از
اقطاع ابداع او و بیداے ناپیداے لامکان قطعہ ایست از جہان اختراع او - مدبرے
کہ انتظام عالم و نظام بنی آدم بدستیاری عقل پادشاہان عدالت پیشہ و آئین معدلت شہریاران
نصفت اندیشہ منوط و مربوط ساختہ - مقدرے کہ رابطۂ محبت و ضابطۂ مودت طنطنۂ ائتلاف
و التیام و دبدبۂ امتزاج و استیناس در افراد کائنات و انواع مکونات انداختہ - و درود
نامحدود بہ ارواح طیبۂ معاشر انبیا و رسل علے نبینا و علیہم الصلوٰۃ والسلام کہ سالکان
اصوب طرق و ہادیانِ اصلح سبل اند - عموماً و خصوصاً بعد بر ضمائر ارباب بصائر کہ
مقتبس از انوار ولایت و متجلی از اشعۂ حکمت و درایت اند مخفی و محتجب نیست کہ درین
عالم ناسوت کہ مرآت عالم لاہوت است ہیچ چیزے بر محبت فائق نیست و ہیچ امرے
چون مودت لائق نے - چہ مدار صلاح عالم و نظام کون را بر تودد و تالف نہادہ اند و
در ہر دمے کہ آفتاب محبت پرتو انداز دہانِ جہان و عالم روح و بدن از ظلمت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بشر ہی مے پردازد۔ فکیف وقتے کہ در سلاطین کہ صلاح این طائفہ صلاحِ عالم
و عالمیان ست متحقق شود بناء علی ہذا ہمگی ہمت عالی نہمت بآن مصروف است
کہ روابط محبت و وداد و ضوابط ارتباط و اتحاد میان عباد اللہ موکّد و مشیّد باشد۔
سیّما در طائفۂ علیہ ملوک کہ بمزید عنایت الٰہی شرف اختصاص دارند خصوصاً بآن سلطنت
مآب خلافت قباب مورد تجلیات معنوی محی مراسم عیسوی الغنی عن التعریف و التوصیف
کہ تفوق نسبت بوساطت ہمسایگی متحقق است و رعایت حقوق جوار و محبت بہ آن عمدۂ
سلاطین نامدار محقق و موکد۔ و از اشرف مقتضیات محبت جانی و اکمل موجبات مودت
روحانی تألف صوری و تأنس ظاہری ست چون بواسطۂ موانع عظیمہ او بواعث کبرے
احراز مشاہدۂ جسمانی در پردۂ توقف ست مانند امرے کہ خلعت آن شرف تواند شد ارسال
رسل و رسائل است کہ ارباب فطنت و ذکا آن را قائم مقام مکالمہ و نائب مناب
محاورہ میدانند۔ امید کہ علی التواتر و التوالی ابواب رسل و رسائل از جانبین مفتوح
باشد و سوانح احوال و لطائف آمال از طرفین مبیّن و منشرح گردد۔ بر ضمیر منیر
واضح خواہد بود کہ باتفاق جمیع ارباب ملل و نحل و اصحاب دین و دول نشأتین یعنی
و دنیوی و عالم صوری و معنوی مشخص و معین و مدلل و مبرہن است کہ نشأۂ
صوری دنیوی در برابر نشأۂ معنوی اُخروی چہ قدر دارد و عقلائے روزگار
و اکابر ہر دیار در تکمیل این حالت فانیۂ ظاہری چہ قدر مساعی جمیلہ و دواعی جزیلہ
باقدام سعی رسانند۔ و خلاصۂ اعمار و زبدۂ اوقات را در استحصال مقاصد
صوری بہ ہیچ طریق صرف مے رسانند و در مستلذات سریع الزوال و مشتہیات
قریب الانتقال چگونہ مضمحل و منہمک اند اللہ تعالیٰ مارا بہ محض عنایت ازلی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

وہدایت لم یزلی خود با چندین مشاغل وعوائق ور وابط وعلائق ظاہری درد طلب
خود کرامت فرموده و با آنکه ممالک چندین سلاطین عالی مقدار را در حوزۂ تصرف مادر
آورده و بمقتضائے عقل در انتظام والتیام این ممالک بر نہجے کہ جمیع رعایا وکافۂ برایا
مرفہ الحال و منشرح البال باشند سعی باید نمود و توجہ برین باید داشت ۔ اما الحمد للہ
کہ استرضائے آلہی وشوق ماہوالحق سرِ ہمہ مطالب و فاتحہ ہمہ مآرب ست ۔ چون
اکثر ابنائے روزگار اسیر ربقۂ تقلید اند ہر کہ طریقہ آبا واجداد و اقارب و معارف مشاہدہ
مے نمایند بے آنکہ تامل در دلائل و براہین نمایند آن کیش کہ در اہل آن نشو و نما یافتہ
اختیار میکنند واز شرف تحقیق کہ علت غائی ایجاد عقل است محروم مے مانند ۔ بنا بران
در اوقات طیبہ با دانایان جمیع ادیان صحبت داشتہ از کلمات نفیسہ و مقاصد
عالیۂ ہر کدام مستفید و مستفیض مے شویم چون تباین السنہ و تغائر لغات
درمیان ست لائق آنکہ بارسال این طور کسے کہ آن مطالب عالیہ را باحسن عبارات
خاطر نشان کند مسرور سازند ۔ و بسمع ہمایون رسیده کہ کتب سماوی مثل
توریت و انجیل و زبور بزبان عربی و فارسی در آورده اند اگر آن کتب مترجم یا غیر آن
کہ نفع آن عام و فائده آن تام باشد در آن ولایت بوده باشد فرستند درین ولا
بجہت تاکید مراسم وداد و تشیید مبانی اتحاد سیادت مآب فضائل اکتساب
صادق العقیدت والاخلاق سید مظفر را کہ بمزید التفات و عنایات سرافراز و مخصوص
بوده فرستادیم سخنے چند بالمشافہہ خواہد گفت اعتماد نمائند و ہموارہ ابواب مکاتبات
و مراسلات را مفتوح دارند والسلام علی من اتبع الہدی ۔ ۲۰ ۔ شہر ربیع الاول
سنہ نہصد و نود نگاشتہ شد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بحضرت شاہنشاہی عرضداشت کمترین بندہا ابوالفضل

بتوجہ شاہنشاہی عنایت ایزدی شامل حال اولیاے دولتست و دکنیان بیدولت بحال تباہ گرفتار امید کہ جمیع سرکشان و نخوت فروشان بپاداِفراہ خود گرفتار آیند صاحب من روز خور یازدہم خرداد ماہ الٰہی بسواس رائے سوریا رائے و نانا بھائی کہ قولنامہ طلبیدہ بودند آمدند اینہا تا حال بملازمت شاہزادہ نیامدہ بودند و برہان را نیز ندیدہ در حوالی تلنم و پٹیالہ و انتور میباشند خلعت دادہ مستمال گردانید و ز گوش قاصدان چاندبی بی آمدند از شنیدن سانحہ ناگزیر شاہزادہ ملول شد چون آمدن مرا شنید استکشاف احوال نمود۔ اگرچہ بر حرف و حکایت دکنیان اعتماد نیست اما کار برہان و بندرے دشوار است از غلامان حبش در آزار۔ ہرچند بہ عادل خان و قطب الملک کس فرستاد اتفاقے بہم نرسید اگر مرزا شاہ رُخ برسند و یک سردار دیگر کہ بجز نغارہ و بر نغارہ شایستہ باشند مثل شاہباز خان نزدیک است کہ کشایش احمدنگر بمجرد برآمدن ستارہ سہیل میشود و جزوے خزینہ ناگزیر آنچہ من فہمیدہ‌ام کار دکن بسے آسانست اگر از ہمراہان دلے و حوصلۂ یافت احتیاج این ہمہ نبود کہ کارہاے این دولت جاوید طراز را ہمیشہ ایزد تعالیٰ بہ خوبترین وجہے کردہ است شادمانی و دادگری و دولت روز افزون باد ۔

بشیخ ابوالخیر

اللّٰہ تعالیٰ آن گرامی برادر را در حمایت الطاف بیکران خود داشتہ بگوناگون

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مرادات رسانادامروز متوجہ منزل پیش شد شمارا بخدائے کریم کارساز مے سپاردو اندوہ وملال بخاطر راہ ندہید بدوام خدمت شاہنشاہی سعادت اندوزید و در نیایش ایزدی و تحصیل ملکات فاضلہ و آبادئے وقت لحظۂ غفلت نرود و در خیرو ارئے فقرائے باب اللہ و لجئے ایشان دریوزۂ دلہا بیشتر توجہ کنید اگر از دل گرفتگی من چیزے نتوانم نوشت و در دل نیاورند و بہ نیکان بدان اہ خیر اندیشی بسر برند کہ موجودات طراز خیر غالبے دارند آدمی از خود بینی شناسائے آید زیادہ چہ نویسد +

بخانخانان

عزیمت سفر و رخصت پادشاہی و منزل نوچون فتح قندہار و ٹھٹھہ و غیر آن خجستہ و مبارک باد خیال نکنند کہ دل دوستدار شمارا لحظۂ از احوال خیر مآل ذہول واقع شود اللہ تعالٰے از عمر و آبرو و بردباری و فراخئی حوصلہ برخوردار گرداناد و از دوسئے دوستان زن طبیعت کہ نظر بر مقصود خود انداختہ از جدائی آزردہ باشند متألم نشوند و بہ خرسندئے دوستان دربین مردانہ کہ آبروئے دست و برآمد مہم صاحب را مرہم جراحت طبیعت بحران زدہ ساختہ متوسل درگاہ ایزدی اند نفس ناطقۂ گرامی را رہنمائی کنند و الوشے بہ طبیعت موم کہ نیک اندیدند اند فرستند۔ اگرچہ میدانم کہ با بخت بیدار خرد پیش بین ارند اما دل محبت گزین بے تابانہ مینویسد کہ درین یورش بہ کار دارند اوّل آنکہ زارئے دل و دامن شب را چون غذائے ہر روزہ دانستہ تخلف نورزند۔ دوم در تخیل صحیح فتح آیندہ و تعقل آزادگئے حال پاسبانئے دل نمودہ نگذارند کہ بہ شادی درآید کہ دولت و نصرت در کنار خاطر اندوہگین

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

مے نہند۔ سوم عطوفت را بر غضب والی ساختہ باندک چیز در شورش نیایند چہارم جمیع ہمراہان را بفنون شناسے سرگرم دارند من کہ سر حرف زدن کو نبین نداشتم

محبت بگفتگو در آورد والعاقبة بالخیر

بخانخانان

چارۂ اندوہ از بیرون مے طلبی و علاج آن در دل تست و اروے رو در پیش تست و تو از دیگران طمع داری نصیحت گر تو خرد دور بین تست و تو بدریوزہ گرد بگرد مردم مے تنی این سنگ ضلالت بپاے طلب آمدہ نبز روان عرصہ ارادت البسر در آوردہ شیخ عراقی میفرمائید

قطعه

آفتاب اندرون خانہ و ما	دربدر مے رویم ذرہ مثال
گنج در آستین و مے گردیم	گرد ہر کوے بہر یک مثقال

این نہ تنہا رہروان عرصۂ صحراے دلکشاے معنی را پیش آمدہ بلکہ کوہ نوردان گروہ صورت را نیز پیش آمدہ کہ از حال خود غافل ماندہ چشم طمع در مال دیگران دوختہ اند خانۂ خود را جاروب نکردہ خیال نقاشے کاروان سرا دارند بموجود قناعت نکردہ حریص معدوم اند۔ اندوختۂ خود را اندیدہ در گرد آوردۂ مردم دل بستہ اند نفس امّارہ را کہ راہزن دائمی و کیسہ بر قدیمی و دشمن جانی است دوست وقت انگاشتہ غیر را کہ سعی او در نیک و بد اثر ندارد دشمن قوی دانستہ با خود بزم صلح و با جہانیان ہنگامۂ رزم آراستہ اند کج روشی و سرگردانی خود را اگر نیک کار این شعب خانۂ دنیا ست بر اجرام فلکی و اجسام علوی مے نہد برادران بنی نوع خود را معذور میدارد و الا چون سباع و بہائم در ہم آویختہ در ریختن آبروے دیگر است تا بخون چہ رسد حاشا کہ سباع و بہائم از ہزاران یکے در ہم جنسان خود این ناخوشی کہ آدمی از

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

تیرہ رائی و سیہ روئی مے کند بر خود مے پسندد و اگر بر جہانیان این حقیقت ظاہر شدے
ہر آئینہ بہ حقد دشمنان معاملہ نافہم (انسے کہ از بیعقلی در گرد انتقام اند) براحت افتادہ
کوشش بے اثر نکردندے و تہمت فاعلی بر خود ننہادندے چون دل رخصت این
مکنون تعیینی داد کہ از خلوت سرائے خاطر بمعرکۂ قلم و سیاہی کاغذ در آرد برائے اہدائے
عالمیان از نوکر و آقا و فقیر و غنی دو سہ کلمہ مینویسد۔ اوّل سموم خطائے کہ بر کشت زار
نوکر وزید آنکہ سررشتۂ مسکینی و معاملہ فہمی و پیش بینی و خاطرداری و غمخواری کہ در زمان
کم تعلقی داشت ہنگام ہجوم دنیا و رجوع ابنائے روزگار نمیدارد و یکبارگی ورق گردانیدہ
(چون گویم آن نامۂ اعمال حسنہ راشستہ) شروع در مستی کردہ توقع دیگر بر کونین تواضع و
نیازمندی از جہان چشم میدارد تا کار از تبہ رائی بجائے میرسد کہ حبل المتین اخلاص گسستہ
میگردد و با ولی نعمت و صاحب خود تغیر روش میکند چہ در اطوار خدمت چہ در اوضاع چہ در
ملا و چہ در خلا تا رفتہ رفتہ بجائے میرسد کہ بدست خود در گرداب ہلاکت مختفی میشود
و ہر گاہ نوکر کہ خمار احتیاج ہمیشہ در سر دارد برشحۂ بادۂ خود کامی و شیخی از آن
بدمست گشتہ چہ عربدہ ہا مے نماید اگر صاحب با چندین اسباب مستی سر شورش
داشتہ باشد چہ دور باشد لہذا اگر صاحبان برکشیدہ ہائے خود را بہمان نظر خوردی
کہ در مبادئ احوال دیدہ اند منظور داشتہ نگاہداشت اعتبار خود نمے فرمایند
آن تنگ حوصلہا کہ در بند سود و زیان خود و در معنی سوداگری حرف اخلاص بر زبان
صورت بکار دارند از دید این حالت کور باطن گشتہ سود خود را در زیان خود مے
انگارند و در اندیشہ ہائے تباہ افتادہ پائمال حوادث مے گردند و این کم
خوردان بدمست توقع تواضعات بیحسابی از صاحب خود داشتہ در گوے خسران فرد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بیمانند تاریخ سوم شہر ذیحجہ درسال ہزار نگارش یافت ۔

برظہر کتاب کیمیا نوشتہ اند

فرد

کیمیا خواہی زراعت کن کہ خوش گفت آنکہ گفت | زرع ثلثانش زرست و ثلث باقی ہم زرست

اے برادر این چہ ژاژ است کہ میخائی آنکہ معدۂ آزرا پر گرداند و مس وجود اطلائی دہی کند در مرتبۂ قناعت و در رتبۂ صلح کل و در حالت محبت کائنات است و در مذہب تحقیق بالغ نظران مکون را راہ نیست تا بمکونات آلودۂ امکان چہ رسد درین درگاہ صلح کفراست و محبت کائنات زندقہ ازین جا است کہ گفتہ اند حسنات الابرار سیأت المقربین بخاطر مرحوے نرسد کہ عدم توجہ بمکون چہ معنی داشتہ باشد و ازین جا بہاویۂ بطلان افتد اے برادر بیچارہ ممکن را دریافت حضرت وجوب از قسم محال ست و طلب محال امرے است عبث لیکن مکین را ممکن کہ بمصاحبت نفس ناطقہ مشرف شدہ است و علمک رسمی واجب دانستہ اولاً تخلیہ رذائل و ثانیاً تحلیۂ فضائل نمودہ بر مراتب علمی مے رسد و از انجا از حسن و قبح (کہ اعتبارے بیش نیست) گذشتہ حسن صورت و سیرت را (کہ دام تزویر است) کہ نظر انداختہ بخلو خاطر مستنسعیہ گردد و در نزہت گاہ خاطر تکون مکون را ہم آنجا راہ نیست سبحان اللہ تعالےٰ العظیم نمیقہ ابوالفضل بن مبارک بہ بلدۂ لاہور ۹۹۶ سنہ ست و تسعین و تسعمائۃ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

انتخاب اختتام تحفۃ العراقین خاقانی

مُبدعِ سخن و مخترعِ معنی حرف سرائے خودستائی در ستائش آبادجہان مزوّر نوش را بانیش و جراحتِ ابا مرہم ترکیب دادہ تحفۃ العراقین نام نہادہ است - اگر عراقیان شادوست آن را دریافتہ بہ تحفگی بر داشتہ پرستش نمایند کہ سالار میزبان و کوجویائے تمیز تادرین باب حرفے چند بمذاق نفس الامری گوید کہ شورش جہان آسودہ بار نیاردہمان بہتر کہ من ہم چون ہمہ مردم کمند عشق این در گردن خاطر انداختہ زلہ بردار باشم و ازین جوارشِ ناگوارش کہ پیشانی فطرت را داغ و ناصیہ طبیعت را نور چراغ است پارہ در مطاوئے کجکول خود (کہ در موطن خاص بہ زبان مخصوص آن را ابوالحرص مے خوانند) دارد شاید کہ معدۂ آزاین سیاہ کنندۂ کاغذ و تباہ کنندۂ دل را از سیہ کاری سیری پدید آید و از کتاب بہ مکتوب پرداختہ از نقش بہ نقاش گراید بارے بہر حال بہ مقتضائے خواہش فطرت خود کہ آن در معنے از مطالب طبیعت ست یا بموجب جویائے طبیعت (کہ در لباس فطرت تلبیس سادہ دلان میکند) یا بملا خطۂ دیگر ازین مدحتان آنچہ خوش مے آید یا برائے ضیافت طبائع معاشران زمانہ درخور باشد برداشتہ ضمیمہ برداشتہائے دیگر ساخت الٰہی او را بخود مشغول داشتہ از مکونات کہ چہار سوئے آشوب است باز دار اللہ بس وما بقے ہوس

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کلیات نثر غالب

خط بہ شیخ امام بخش ناسخ

قبلہ و کعبہ درین ہنگام کہ فرو ماندگی از اندازہ گذشتہ و دل بہ افسردگی خوئے گرفتہ است ندانم چہ مے نگارم و چہ مے نگرم کہ درین نگریستن نگہ از ناز بدیدہ در نمے گنجد و درین نگارش خامہ از شادی در بنان میر قصد بخت را برسائی ستایم و پندارم کہ بطور معنے رسیدہ ام خود را بگمان مانگی آفرین گویم و انگارم کہ موسٰے را باید بیضا دیدہ ام۔ اگر مخدومم را بگرفتن عیار این دعوئے حیرتے روبدہد و این مایۂ بالاخوانی و خود نمائی از من عجب آید گویم ہان انصاف سخن بکتا بہ میرانم نہ بگزاف۔ موسٰے اشارہ بہ سیدی مکرمی میر موسٰے چا نستُ ید بیضا عبارت از دیوان فروغائی عنوان زہے دیوان کہ مدادش از دودۂ چراغ طور است و غلافش از دیبائے حلۂ حور قلزم معنے را سفینہ است و جواہر مضمون را گنجینہ۔ چون نکوئی خواہ نامہ گرد آورد و ہوادار نگارندۂ این پیکرم شادم کہ این نامہ دومین نقش است از آن خامہ اگر آن نخستین نامہ دلپذیر نبودے مرا این را بہ گیتی نظیر نبودے آرے ہر متاعے را کہ بہ یکتائی نام برآید گزند چشم زخمش از ہمہ بیشتر آید سبحان اللہ سخن بہ روزگار مخدوم بہ پایۂ بلند رسید و از دور او رونق دیگر پدید آمد این کہ نارسیدن نامۂ من بہ خاطر عاطر جائے گرفت و شکوۂ آن بہ زبان

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

قلم رقت مرا آبرو افزود وارزشم را در نظرم جلوه گر ساخت خوشا من که در آن چشم و دلم جاے باشد چون نامۂ من نه رسد به آرزو ارزد گرد سر این نوازش گردم برین پرسش جان برافشانم خاطر نشان باد که بہجوم غمہاے دہر سراسیمه سرم دارد ورنه دل را از یاد فراموشی ولب را از سپاس خاموشی نیست با اینهمه در عرض این مدت دو بار ناصیۂ قلم را سجده ریز کرده ام لیکن چون در آن هر دو بار نامه در ڈاک هندوستانی فرستادستم و این سررشتۂ را آنمایه استواری نیست که دل بدان توان بست لاجرم در رسیدن و نارسیدن آن عرائض دودل بودم اکنون که کار یک روئی شد و پرده از پیش نظر برخاست و به نارسیدن وارسیده آمد عهد کردم که ازین بعد نامه جز در ڈاک انگریزی نه فرستم و درین نوبت خود این عریضه را به آورندۂ دیوان یعنی حضرت میر موسے جان سپرده ام تا اگر رسد مرا در گیر و دار شکوے گریزگاہے بر دعوے خویش گواہے بوده باشد غزلے که درین روزها به تازگی در روش تازه گفته ام بعد عذرخواهی تقصیر کوته قلمی بر حاشیۂ مکتوب می نگارم و چشم آن دارم که داغ محرومی قبول نه بیند و از دیده بدل جا گزیند

غزل

رفتم که کهنگی ز تماشا برافگنم — در بزم رنگ و بو نمطے دیگر افگنم

در وجد اہل صومعه ذوق نظاره نیست — ناهید را بزمزمه از منظر افگنم

معشوقه را ز نالۂ انسان کنم حزین — کز لاغری ساعد او زیور افگنم

هنگامه را جحیم جنون بر جگر زنم — اندیشه را هواے فسون در سر افگنم

نخلم که هم بجاے رطب طوطی آورم — ابرم که هم بروے زمین گوهر افگنم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

باغازیان زشرح غم کارزار نفس | شمشیر را برعشہ زتن جوہر افگنم
بادہریان زشکوۂ بیداد اہل دین | مہرے زخویشتن بدل کافر افگنم
ضعفم بکعبہ مرتبۂ قرب خاص داد | سجادہ گستری تو و من بستر افگنم
تا بادہ تلخ تر شود و سینہ ریش تر | بگدازم آبگینہ و در ساغر افگنم
راہے زگنج دیر بہ مینو کشودہ ام | از خم کشم پیالہ و در کوثر افگنم

عرضداشت در تہنیت گورنری اکبرآباد بہ جیمس طامسن صاحب بہادر نوشتہ شدہ است

بحضور وافر السرور نواب عالیجناب اور فریدون فر سلطان شوکت شاہ نشان عطارد
پیشگاہ کیوان پاسبان دام اقبالہ و زاد جلالہ۔ آداب بندگی کہ سرمایۂ نازندگی ست بعنوان
تہنیت بجامے آرد و والائی پایۂ فرمانروائی خداوند ہنر پسند را اوج کوکب بخت خویشتن
مے شمارد بندہ را دلنشین است و شگفت کہ خداوند را نیز خاطر نشان باشد کہ در آن روز دلفروز
کہ بسراپردۂ قرب بارہ راہ یافتہ بود بہمدمی طالع خجستہ و سازگاری اختر مسعود توفیق
گذارش این گفتار یافتہ بود کہ سطرے چند بہ توقیع خوشنودی از رگ کلک گہربار
فرو ریزند و آن حرز کامیابی را بگردن بخت عریضہ نگار فرو آویزند تا چون نقش
جہان آوری و گورنری بکرسی نشیند بندہ فرمان پذیر نقش تمنا بے قبول در آئینہ
آن نگارش کرسی نشین بیند ہمانا از فرط عطوفت و رافت بدین فرخ پاسخ سائل
را آبرو و دل را نیرو بخشیدہ بودند کہ ہرگاہ آرزوے بندہ توقیع جوے روائی خواہد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

گرفت درروائے آرزوئے توقیع خوشنودی نقد دریغ نخواہد رفت خدا آگاہ ست و بندہ خود گواہ کہ آن وعدہ بگزین ادا ہا وفا پذیرفت و مکرمتے بظہور آمدہ کہ سپاس آن بہزار زبان نتوان گفت از آنجا کہ در آن ہنگام کہ تازہ بزمین بوسی رسیدہ بود و حق بندگی بر آن آستان سپہر نشان نداشت آن ہمہ نوازش مشاہدہ کرد اکنون کہ دیرین بندہ آن درگاہ و خاک نشین آن سرراہ است ہر آئینہ بدان آرزو کہ ہر روز بہ تشریفے امیدوار و ہر دم بخششے راخواستار باشد آرایش یافتن و سادہ گورنرئے اکبر آباد بوجود ہمایون از آن رو کہ نشان قبول دعاے سحر گاہئے من است رخ آرزو در دولت کشود و از ان راہ کہ آن دیار مسقط الراس منست و مرزبانئے من نیز ہمدران سرزمین بود امیدواری افزود بندۂ خالص الاخلاص بودم رعیت خاص الخاص شدم در بندگی بغایت استظہار داشتم در رعیت گری بہ غایت سزاوار آمدم بشادی آوازہ این نوید کہ بر زبانہا افتادہ اگر صد ہزار گنج گہر داشتمے برفرق خلق افشاندمے و بستۂ خوشی بادہ این نشاط کہ دل را روے دادہ اگر از خردہ گیران نترسیدمے خود را جم و پرویز خواندمے زہیبان دعوے این شادی آن وقت پذیرند و سپہریان عیار این شادمانی آنساعت گیرند کہ نہال تمنائے ہواخواہان گلفشان گردد و اکبر آباد بہ وزیدن نسیم بہاری یعنی رسیدن موکب شہریاری گلستان گردد و من کہ سیہ مست مے شوقم بعندلیبئ بہارستان اقبال بے خود از جاے برخیزم و بگذارشش حرف تہنیت ہزار رنگ زمزمہ از ساز نطق فرو ریزم ◆

قطعہ

ہوا عبیر فشانست و ابر گوہر بار
جلوس گل بسریر چمن مبارک باد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

رباب نغمہ نواز ست و ترانہ فروش	خروش زمزمہ در انجمن مبارکباد
بہ بزم نغمۂ جنگ و رباب ارزانی	بباغ جلوہ سرو وسمن مبارکباد
زشمعہا کہ بکاشانہ کمال برند	فروغ طالع ارباب فن مبارکباد
زبادہ ہا کہ بہ میخانۂ خیال کشند	طلوع نشئۂ اہل سخن مبارکباد
فضائے آگرہ جولانگہ مسیح دمیست	زمن بہمنفسان وطن مبارکباد
چہ حرف ہمنفسان فرخی زبخت منست	زبخت فرخ من ہم بہ من مبارک باد
بمن کہ خستہ و رنجور بودہ ام عمرے	نشاط خاطر و نیروئے دل مبارکباد
ہزار بار فزون گفتم و کم است ہنوز	گورنری بہ جمیس طامسن مبارکباد

باعتماد کرم خداوندی کہ ذریعہ ارجمندی ست درعرض این مدعا مبادرت میرود کہ از شرف پاسخ این تہنیت نامہ ناکام تمام تا برسیدن عرضداشت فرارسیدہ اندازۂ ارزش خود باز دانم نیر دولت و اقبال سرچشمۂ فروغ بے زوال باد

نامہ بنام نامی منشی نول کشور صاحب مالک مطبع اودھ اخبار

بنام ایزد امروز سخن میگویم باکسے کہ دیدہ رویش نادیدہ است و دل بمہرش گرویدہ دیدہ دیدار جوے اوست و روئے دل بسوئے او۔ بر سر سواد این نامہ کہ از دوست بہ من رسید میان مردم چشم و سویدائے دل ستیزہ روے داد آن ہمے خواست کہ ہمہ ورا باشد و این مے جست تا ہمہ بر باید من درمیان آمدم و از پرخاش باز داشتم تا ہر یکے بہرہ گرفت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

واشتی پدید آمد دیدہ را فروغ مبارک و دل را فروغ ارزانی - در پارسی زبان
بسا سخن گفتہ ام و سیمر نامہ ہا نگاشتہ اکنون کہ دل از ناتوانی سگالش برنمے تابد کار بر
خود آسان کردہ ام و ہرچہ مے باید نبشت در اردو مے نویسم گوئی گفتار در نامہ فرو
مے پیچم و بہ دوست مے فرستم حاشا کہ در اردو زبان نیز سخن آرائی و خودنمائی
آئین باشد آنچہ با نزدیکان توان گفت بہ دوران نوشتہ میشود مدعا ہمان گزارش
مدعاست و دیگر ہیچ اینک فرمان شما پذیرفتم و در نامہ بپارسی آمیختہ بہ تازی سخن
گفتم سہ نسخہ در نثر دارم پنج آہنگ و مہر نیم روز و دستنبو شگفت کہ در لکھنؤ
نیز مردم این نامہ ہاے نامی داشتہ باشند اگر ذوق نگریستن نگارش پارسی
دارند چرا این سواد ہا را فراہم نیارند مرا خود ہنگام آن است کہ با کافور و کفن کار افتد
شصت و پنج سال زیستم و پنجاہ سال سخن گفتم آخر ہر آغاز را انجامے
ہست رسیدن اودھ اخبار از ان سو در ہر ماہ چہار بار و رسیدن زر
ازین سو در ہر سال دو بار اگر منظور دارند منظور است بہ اقبال نشان میان
داد خان سیّاح دعا میفرستم و بدوستے گفتہ ام تا پارسی غزلے چند نوشتہ
دہد ہمین کہ ہمے آرد بسوے شما روان میدارم نگاشتہ و روان داشتہ

چہارشنبہ ۱۸ ماہ جولائی سنہ ۱۸۶۰ ع

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

تاریخ ملکم

تذکرۂ طرز حکومت و معاشرت و آب و ہوائے ایران و دیگر متعلقہ آن

بادشاہ ایران گفتہ شدہ است کہ از جمیعِ سلاطین عالم بر عایا مطلق العنان تر و مقتدر تر است و ہمچنین چنانکہ مسطور شد دلیل است برانیکہ ہم از زمان قدیم بہمین نہج بودہ حکم پادشاہ ہمیشہ قانون ملک بودہ است و احتمال دارد کہ ہیچ چیز مانع اجرائے حکم او نہ شدہ است مگر مراعات وے شریعت را و ملاحظۂ قوانین مقررہ ملکی یا میل بہ شہرت یا بیم مخالفتے کہ در آن بویہ مخاطرۂ حیات یا حکومت او میرفتہ است - مجلسے معیّن بجہت اصلاح امور ملک یا ادارۂ مہام از امرائے مملکت یا وکلائے رعیّت یا رؤسائے ملّت در ایران نیست - قاعدہ ایست در مردم این ملک کہ بادشاہ ہرچہ بخواہد میتواند بکند و ہرچہ بکند بر او بحثے نیست - در عزل و نصب وزرا و قضات

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

وصاحب منصبان از ہر قبیل وضبطِ اموال وسلبِ ارواح رعایا از ہر صنف علےالاطلاق مختار است مگر وقتیکہ رعایتِ حزم و احتیاط و ملاحظۂ حکمت و تدبیر یا رجوع بہ ضمیرِ خود نماید حقیقۃً حدے کہ احکام پادشاہ ایران بآن محدود است نمے توان بہ آسانی معیّن کرد بعلّت این کہ این قسم تحدید بوضع خود پادشاہ وحالت رعایا خصوصاً کسانیکہ قوت محافظت خود دارند موقوف است لہذا توسع واقتدار وے بتغیر ازمنہ واسباب تغیر پذیر است علمائے ملت کہ عبارت از قضات و مجتہدین است ہمیشہ مرجع رعایائے بے دست وپا وحامئے فقرا وضعفائے بیچارہ اند اعاظم این طائفہ بحدے محترم اند کہ از سلاطین کمتر بیم دارند و ہر وقت کہ واقعۂ مخالف شریعت وعدالت است حادث شود رجوع خلق بہ ایشان عادتاً جاری است تا وقتے کہ وضع مملکت اقتضائے استعمال آلات حرب کند۔ تجارِ ایران بسیار متموّل اند ہیچ صنفے از مردم در اغتشاش مملکت و در تحت بدترین پادشاہان بیش ازین طبقہ از حیثیت جان و مال ایمن نہ بودہ اند وسبب ظاہر است زیرا کہ تجارت ممد مداخل ملکی بلکہ مادۂ مالیہ است وظلم بہ بعضے دون بعضے ممکن نیست از آن روکہ نہب اموال یکے موجب وحشت جمیع است اعتماد منتفی وتجارت مقطوع خواہد شد علاوہ اینکہ تجار ایران با بلاد اطراف معاملت دارند لہذا ہر پادشاہے کہ باین طبقہ درافتاد خود را رسوائے جمیع اطراف مے سازد لاکن با این حال توزیعات بسیار بہ عنوان قرض بہ ایشان شدہ است وباسمہائے دیگر نیز بعضے از اوقات ایشانرا عرضۂ اخذ وجلب ساختہ اند رفاہ وامنیت سکنۂ بلدانِ معظمۂ این ملک موقوف است بر اینکہ تا چہ قدر پادشاہ پاس مذہب وہیئت رعا قوانین

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

واحترام علمائے شریعت را داشته باشد بنابرین اہالی بلدان بیش از قبائل صحرا نشین که جزو عسکری ایرانند در معرض ظلم و طغیان حکومت اند زیرا که وضع زندگیٔ ایلات بیابان گرد غالباً ایشانرا از تعرض ظلمه مصئون دارد- احشامات ایران در حقیقت اردوئے ہستند از لشکر که فقط در معرض زحمات و صدماتے ہستند که لازمۂ زندگی مردم سپاہی افتاده است چون نوع اتفاقے خاص دارند عداوت و ارادت شان مورث بیم و امید است اقتدار سلطان برین طائفه مثل اقتدار اوست برامرائے خراجگذار مملکت که طاعت و فرمانبری شان موقوف به ضعف و قوت حکومت اوست سلاطین ایران در ہرچه کنند بر خاندان خود علے الاطلاق مختار اند مے توانند که فرزندان خود را منتخب بدارند یا در حرم پرورش بدہند یا چشم شان را بکنند یا جان شان را بگیرند یا بہر قسم که میل یا مصلحت ایشان اقتضا کند معمول دارند چنانچه سلاطین صفویه بعد از زمان شاہ عباس بزرگ شاہزادگان را مقید میداشتند و ہر کدام را که نمے خواستند دعوائے تاج و تخت کنند غالباً از دیده مایوس مے ساختند و ہر شاہزاده را نیز که وارث تاج و تخت میکردند اگرچه معیّن بود لیکن تا حین جلوس او بر تخت کم بود که اظہارے ازین مطلب بشود و ہمچنین در سلسلۂ صفویه ملاحظه طرف مادر را در ینباب نمیکردند اگر خاطر پدر متعلق بود پسر کنیزے مے توانست صاحب داعیه شود چنانچه سائر فرزندان که از جانب مادر نیز صاحب داعیه بودند- خانواده که حال در ایران سلطنت دارند برخلاف این وضع اختیار کرده است جمعے از فرزندان پادشاه در معظم بلاد ایران فرمانروا ہستند و یکے از فرزندانش اگرچه بزرگ تر نیست لاکن به سبب این که مادرش از اکابر خاندان قاجار است به ولیعہدی موسوم شده و سالہاست

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

که از حکومت و احترامانیکه شائستهٔ این مکانت جلیل و منصب نبیل است برخوردار است
ازین معلوم مے شود که قاعده مخصوصے درباب شاهزادگان ایران نیست لاکن در جمیع ازمنه
همیشه خانوادهٔ سلطنت علے الاطلاق دست خوش بادشاه بوده اند و هر نوع که میل یا
مصلحت او اقتضا کرده است با ایشان معمول داشته است حتے این که رعایا
اختیار پادشاه را برامالئے سرائے سلطنت بیش از اختیار روے بر خدام و اهالئے
دربار میدانند. در حقیقت فرزندان سلاطین ایران در تحت هیچ قاعده و قانون نیستند
باین معنی که اگر رائے بادشاه بالنسبة بایشان وضعے اقتضا کند کسے را یارائے مداخلت
نیست و چون پیدائش ایشان بر شفا جرف هار است هر لحظه در معرض فنا و هلاک
اند و میتواند بود که هلاک ایشان چنانچه بسبب خطا واقع بیشود بسبب صلاحیت
ایشان نیز اتفاق افتد زیرا که غالب این است که کسانیکه به تخت سلطنت نزدیک
تر اند صلاحیت ایشان موجب حرکت عرق حسد صاحب تاج و تخت است
و از آنچه مرقوم شد معلوم مے شود که علے حسب القانون حکم پادشاه بر جان و
مال دشمنان مقهور و رعایاے طاغی که از آن جمله اند قطاع طرق و جمیع خانوادهٔ
پادشاهی و وزراء و رؤسائے کشور و قواد لشکر و جمیع خدم و حشم خود علے الاطلاق
جاری ست و میتواند که سیاست کند هر یک از طبقات مذکوره را بدون رعایت و
تمهید مقدمه از هر قبیل باشد لاکن در سائر طبقات اگر امرے قابل ملاحظهٔ سلطان
روے دهد ملاحظهٔ شریعت و قوانین ملکی باید بشود بعد از اقامت شهود و فتواے
شرع سلطان حکم باجراے آن مے دهد بلے شک نیست که بعضے اوقات مخالفت
شرع و قانون نیز مے شود لاکن این گونه امثال از روے ندرت اتفاق مے افتد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دچون واقع شود غالباً بہانہ این است کہ حفظ سلطنت یا سلطان داعی بران امر
بوده - ظاہر است کہ اگر شفاہاً استخفاف و استخفارے بالنسبة بشرع وقانون شود
علمای ملت کہ آلات و ادوات اجرای احکام مذہب اند نمیتوانند بود کہ محترم باشند
لاکن وضع اقتدار پادشاہ بدون رجوع بوضوع مملکت درست معلوم نمیشود ایران رعایت
کمال آرامی مردمے خراج گذار دارد کہ باکراه سر باطاعت نہاده اند - مثل ایلاتے کہ
در کوہستان ہستند و زندگیئے ایشان بہ تاخت و تاراج اطراف میگذرد امرای مقتدر
کہ ہمیشہ در خیال استقلال اند و درین اواخر چنان بود کہ حتے مردمے کہ کمتر میل
بجنگ و جدال داشتند چنان بہ تغیر و تبدیل عادت کرده بودند کہ مضائقہ نداشتند
کہ ہر کس را کہ بحسب اتفاق وقت و دولت روے دہد بہ پادشاہی بردارند بنابرین پادشاہ
چنین ملکے بدون رعب استیلائے تمام کارے از پیش نتواند برد این است سبب
اینکہ مے بینیم سلاطینے را کہ بہ ظلم و تعدی ستوده اند ایران در تحت حکومت ایشان زیاده
آباد و معمور بوده است اخبار مبالغہ آمیزے کہ از بیداد ایشان منقول است ناشی
است ازینکہ پادشاہ خود حکم بسیاست مے کند و خونہا غالب در دربار سلطنت ریختہ
مے شود کارہائے کہ مورث ضجرت اہالئ فرنگستان است خود ایرانیان مایۂ قوام
دولت و مایۂ صلاح ملت میدانند بسبب اینکہ این قسم کارہا است کہ سبب سکون و
آرامئے مردم طاغی و سرکش میشود در ہیچ مملکت پادشاہ بشخصہ بیش از پادشاہ ایران مواظب
امور نیست بلے بعضے از سلاطین صفویہ غالباً در حرم نشستہ و کار بتوسط خواجہ سرایان می
گذاشتند لاکن این قسم مستثنیات فقط دال بر قواعد کلیہ است کہ امور سلطنت باید بدان
نہج بگذرد و این بشخصہ مواظب امور بودن پادشاه و وضع مراتب بودن وے چنین

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

می نماید کہ ہم از قدیم چنین بودہ و اختلاف قلیلے کردہ بامداد پگاہ وزرا و مستوفیان بحضور رفتہ اخبار لازمہ را بعرض رسانیدہ. بموجب یک فرمان میبایند بعد ازان پادشاہ بدربار عام میرود و غالب این است کہ ہر روزہ سلام عام میشود و قریب یکساعت و نیم طول میکشد و درین سلام شاہزادگان و وزرا و اعیان ملک حاضر میشوند و امورے کہ باید شفاہاً صورت بگیرد انجام میدہند جائزہ ہا و صلات و انعامات دادہ میشود و اگر کسے مورد مواخذہ و سیاست باشد بعقوبت وے فرمان میرود و پادشاہ از ہر کس خوشنود یا ناراض باشد و بخواہد کہ بر مردم معلوم شود باقتضاے حالت تحسین و سرزنش مے کند بعد از شکستن سلام بخلوت خاص رفتہ یک دو ساعت با خواص وزراے خود مصروف میدارد بعد ازان کہ صبح باین نوع گذشت بحرم میرود بعد از ظہر نیز دربار خاص میکند و بامعاونت وزرا و امرا برتق و فتق امورے پردازد و اوقات او ہمیشہ برہمین رویت مصروف است مگر در اوقات بیماری یا در ایّام سواری یا شکار حتی اینکہ در ارد و نیز مانند اوقاتے کہ در سراے سلطنت است طریقۂ کارگذاری معمول است چنانچہ میتوان گفت کہ ہر روز از طلوع آفتاب تا غروب آفتاب از ہر طبقہ میتوانند پادشاہ را بہ بینند بنابرین محال است کہ بادشاہے کہ باقتضاے عادت این ہمہ درمیان رعیت باشد از حالات رعایا مستحضر نباشد و اطلاع سلطان از احوال رعایا لابد مورث ازدیاد رفاہ و آسائش خلق است مگر اینکہ بالطبع بدخوی و کینہ جوے باشد اما از امور متعلقہ بوزیر اعظم ممکن نیست کہ تعریفے چنانکہ باید بشود در حقیقت کارہاے وزیر موقوف است بر اعتماد و عنایت و کاربینی یا تنبلی یا عجز بادشاہ عادتاً کارہاے کہ بستہ بانتظام امور مملکت و رفاہ رعیت است کلیتہً بواسطۂ وزیر میگذرد و سفراے دول خارجہ را او بحضور مے برد و باحکام مملکت مکاتبت و مراسلت میکند و اگر او را اختصاص و امتیاز کلی در حضرت پادشاہ باشد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

غالباً در جمیع امور تصرف میکند حاجی ابراہیم در عہد وزارت آقا محمد خان در جمیع امور ملکیہ
مداخلت میکرد و ہمہ کارہاے معظم باستحضار او میگذشت بعضے اوقات نیز وزیرے
دیگر معین امور محاسبات مالیہ را ید و محول میکنند چنانچہ درین اوقات میرزا شفیع صدر اعظم است
و حاجی محمد حسین مباشر امور مالیہ پیش ازین صاحب این منصب را امین الدولہ میخواندند
و حال حاجی محمد حسین را نظام الدولہ لقب داده اند تعیین این مناصب مطلقاً باختیار
بادشاه است و او را چهار وزیر است کہ نہ تنہا منصب بلکہ جان و مال ایشان بستہ بعنایت
بادشاه است و لہذا ہمیشہ در خطر - و ہر قدر منصب جلیل تر است خطر عظیم تر است و غالباً
در حضور بادشاه یا بحیلہ بازیہاے شخصی یا بندوبست امور ملکی اوقات میگذرانند مردم بسیار
کاردان و کارگذار باید باشد تا باینگونہ مناصب ترقی کنند عادتاً کسانے را انتخاب میکنند کہ
در کارہاے پست تر شہرتے بحذاقت و کاربینی یافتہ باشند و از تدابیر ملکیہ است کہ امیرے
کہ بشرافت نسب و جلالت شان و منصب متصف باشد مسند وزارت بدہند احتمال دارد کہ
در ایران کم است امیرے کہ قابل این منصب باشد لاکن اگر ہم یافت شود خلاف تدبیر و عقل
میدانند کہ نام و مہر بادشاه را بکسے بسپارند کہ احتمال آن میرود کہ دست آویز بزرگئ خود
کند و عزل او نیز بسبب کثرت معاون و ہواخواہان مشکل باشد بر خلاف عزل و نصب وزیریکہ
حال رسم است کہ بر سر کارے آورند و رسوائی و کشتن ایشان نیز موجب حرکتے یا اشکالے
نخواہد بود اگرچہ اتفاق ہم افتاده است کہ بعضے اوقات امیرے بزرگ بر مسند نشستہ است
ہستند
لاکن این از قبیل استثناے قاعدہ کلیہ است بغیر از وزراے بزرگ نیشان و مستوفیان نیز
کہ بمعاونت ایشان کارہاے بسیار میگذرد و دفاتر جمع و خرج ممالک محوّل بایشان است منزلے
کہ مستوفیان در آن جمع میشوند دفترخانہ گویند و در آنجا جمع مالیہ و خرج مملکت از قبیل وظائف

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و ادرارات و اطلاقات مستمریات علما و مشائخ و سادات و فقرا و مواجب و مشاہرۂ صاحب منصبان
ملکی و لشکری و تعینات سپاہیان به تنقیح و ارسی و رسیدگی میکنند۔ اگرچہ مکرر وزرای ملک را ازین
طبقه انتخاب میکنند ولی در ایامی که مباشر این امور اند کم است که اعتباری کلی داشته باشند
اوضاع درخانۂ ایران در زمان بالنسبة بزمان سلسله صفویه تغیر کلی یافته است بعضی از سلاطین
صفویه عادی بودند باینکه بیشتر اوقات را در حرم میگذراندند و بدین سبب زنان و خواجه سرایان را
رسوخی در مزاج پادشه میشد بسا بود که خواجه سرایان به مناصب ارجمند ترقی کرده مداخله
کلی در امور معظمۂ ملک میکردند ولی بعد از استیصال این سلسله امرای قاجار که بر تخت آمدند
ہنوز عادات مردانۂ آباو اجداد خود را تغیر نداده اند و بسیار کم است که خواجه سرای بیرون
از دیوار سرای سلطنت بعہدۂ منصوب باشد۔ امنای خانوادہ شاہی کسانی که بند و بست
رسوم اوقات و ایام مخصوصه مثل اعیاد و ضیافتها وغیره محول بایشان ست و خدمۂ مخصوص پادشاه
را از روی لزوم دخل و تصرفی در حکومت نیست لاکن چون ایشان و خصوصاً خدام حضور
غالباً منظور نظر پادشاہی واقع میشوند نوع اعتمادی پیدا میکنند بیش از وزرا که اگرچه
در صورت لباس حکومت نپوشیده اند ولی در معنی رسوخ کلی در مملکت دارند۔ بنیان قواعد
اہالی ایران مانند سائر بلاد اسلام بر قرآن و حدیث است و ازین سبب است که فقہای
شریعت و قضات ملت یک طائفه اند و چون سر رشته قوانین الہیه در دست ملاہای
ملت است و بہمین سبب سپر بلای ضعفا و مساکین اند در مقابل تیر باران صدمات ظلمه لاجرم
این طبقه را احترامی تمام ہست۔ قواعد عدلیه درین مملکت بر دو نوع است یکی از روی
کتب که در جمیع ممالک اسلام جاری است و آن را شرع گویند و بنای آن بر قرآن و
سنت است لاکن از وقتیکه مذہب شیعه در ایران شیوع و استقرار یافت فقہای ملت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

اخباریکه از خلفاے ثلاثه وکسانے راکه دشمن علی و آل رسول میدانستند مردود ساختند بنابر آئین مسلمین محکمه عدالت جز محکمۀ شرع نتواند بود لاکن در ایران محکمۀ دیگر است که آنرا عرف گویند که فیصله امور در انجا برفق رسم و عادت کنند اموریکه در محکمۀ عرف فیصله میابند نه ازروے قانون مدون است زیراکه در مسلمین جز قوانینے که از قرآن و حدیث مستفاد و مستنبط میشود کتابے مدون نیست و نمیتواند بود بنابرین احکام عرفیه باقتضاے مکان و زمان و اشخاص تغیر پذیر است پادشاه حاکم عرف است و درحقیقت عرف همان اجراے احکام پادشاهی است الا اینکه علی الظاهر در آن ملاحظه رسوم و عادات مردم را نیز میکنند ماخذ این رسم بلاشک ازانجاست که چون سلاطین ایران دین اسلام اختیار کردند نه مے توانستند و نه مائل بودند که جمیع اختیار حکومت و رسوم آبا و اجداد خود را نیاز محراب شریعت کنند لهذا آنچه لازم دانستند از قوانین شرع اختیار کردند و مابقے را با رسوم حکومت خود مطابقت داده آنرا عرف نامیدند لاکن اداره امور عرفیه همیشه باقتضاے ضعف و قوت و میل و طبیعت سلاطین اختلاف یافته است چنانچه در عهد شاه سلطان حسین صفوی منقول است که جمیع امور در محکمۀ شرع میگذشت و در زمان نادرشاه جمیع کارها بحکام عرف رجوع مے شد اما علماے شرع مدعی آن اند که چون شریعت از جانب خداست پس باید که جمیع امور عباد بتوسط حکام شرع فیصل شود و لے حکام عرف به شهادت امارت و بینه حکومت ثابت کرده اند جمیع نزاعیکه متعلق باحکام عبادات و فرائض نکاح و طلاق و معاملات بیع و شرا و امثال آن است باید بمحکمه شرع رجوع شود از قبیل قتل و سرقت و سائر امور معظمه که موجب اغتشاش ملت و اختلال حال رعیت است باید که با استحضار حکام عرف انجام یابد اما بعضے اوقات که مصلحت مقتضی شود امر قتل را بشرع رجوع کرده بعد از اداے شهادت فتوی شیخ الاسلام

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

را گرفته حکم را جاری میکنند قبل از سلطنت نادرشاه امنای شرع همه صاحب دولت و
اقتدار بودند و رئیس ایشان صدر الصدور که نائب امام میدانستند حکومتی تمام داشت۔ جمیع
ملاهای ملت تابع وی بودند او خود در پای تخت سکونت داشت و باستحضار و استرضای
پادشاه قضات باطراف ممالک معموره مامور میساخت از املاکی که در آن مساجد و عمارات که
بجهت خیرات و میرات بنا کرده بودند مالیه عظیم حاصل میشد و اداره این مالیه از قبیل اخذ
و صرف همه موقوف و موکول برای صدر الصدور بوده۔ شاه عباس بزرگ خواست این منصب
را موقوف کند بنابرین چون صدر الصدور مرد کسی را بر جای وی مقرر نکرد شاه صفی نبیرهٔ او
چون بر تخت بر آمد بیم کرد که مبادا از برداشتن این منصب فتنه حادث شود مصلحت در آن دید
که منصب مذبور را تقسیم کند میان دو نفر و باین واسطه تضعیف قوت ایشان کند بنابرین دو نفر معین
کرده یکی را صدر الصدور خاص یعنی مخصوص پادشاه و دیگری را صدر الصدور عام یعنی بجهت خلق
نامیدند نادرشاه این منصب را موقوف کرد و چنانچه مذکور شد جمیع املاکی که بجهت مخارج
این طائفه معین بود ضبط کرده جزء مدد معاش عساکر خود ساخت و زمینهای که نادرشاه
گرفت ازان بعد بنوعی که باید دوباره در عهد هیچ پادشاه باز داده نشد و غالباً دیگر امید
اینکه این طبقه صاحب دولت و اقتداری که وقتی داشتند بشوند نیست چون نادرشاه این منصب
را موقوف کرد وظیفهٔ مختصری بجهت کسی که این منصب را داشت معین نمود و لقب
نواب هنوز در نسل او باقی است و تا هنوز اگرچه کار و مداخلی ندارند احترام زیاده دارند۔
طبقهٔ علما که ایشان را مجتهد گویند همیشه در ایران بوده اما از زمانیکه منصب صدر الصدوری
از میان برداشته شد مجتهدین را آب دیگر بر روی کار آمد تعریف حال این طبقه خالی
از اشکال نیست زیرا که مردمی هستند که نه منصبی دارند و نه منصب قبول میکنند و نه کار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مخصوص معینے دارند امابجہت فرط فضیلت وزہد وصلاحیتیکہ درایشان است اہالی ہرشہر کہ مجتہدے درآن سکنے دارد بالطبع والاتفاق بایشان رجوع کردہ مجتہدین را ہادی راہ نجات وحامی از ظلم بغات و طغات دانند وچنان در تعظیم و تبجیل ایشان مبالغت نمایند کہ جبارترین سلطان نیز مجبور است کہ درین امر متابعت خلق نمودہ از روے اعتقاد یا تکلف مجتہد را رعایت و احترام نماید و کم است کہ در ایران بیش از سہ یا چہار مجتہد باشد و از جملہ لوازم حرکات ایشان آنست کہ اظہار تعلق باسباب دنیوی نکنند و مراودت باسلطان و امنائے حکومت نداشتہ باشند و بسیار کم است کہ ازین حد تجاوز کنند و سبب نیز ظاہر است زیرا کہ تغیر درینحالت موجب نقصان اعتقاد مردم و تفرقۂ ناس و مورث بے اعتنائے سلطان است دیگر امید اینکہ سلطان بملاقات ایشان رود یا اگر ایشان بمجلس پادشاہ روند صدر مجلس بایشان رسیدن نخواہد بود و چون مجتہدے بمیرد دیگرے باید تا در زہد و ورع و فضیلت چون او معروف باشد تا جاے او گیرد۔ حکومت مجتہدین در محکمہ ہاے شرع بسیار است قضات ہموارہ صورت مسائل را بر ایشان عرضہ دارند و فتوے مجتہد مردود نخواہد شد مگر بفتوے مجتہد دیگر کہ از روے بفضیلت و تقوے مشہور تر باشد لاکن فائدہ اہالئے ایران ازین طائفہ ہمیں نیست کہ گاہ گاہے در احکام عدالت از ایشان استعانت جویند بلکہ شریعت را اعتبار است بسبب صلاحیتیکہ در نفس امنائے شرع است پادشاہ را یاراے آن نیست کہ رد احکام ایشان کند و بسیار است کہ مصلحت سلطنت را درین داند کہ فیصلۂ امور را بمجتہدین رجوع دارند و در فتنیکہ ہیچکس را جرأت آن نیست کہ بپادشاہ نزدیک شود و پادشاہ را جرأت آن نیست کہ توسط مجتہدے را رد کند خانۂ ایشان پناہ گاہ مظلومان است و بعضے اوقات شہر را بواسطۂ وجود شخصے ازین طبقہ بخشیدہ و معاف داشتہ اند و قتیکہ مؤلف اوراق در

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ایران بود چهار نفر از مشاهیر این طبقه بودند یکے آقا محمد علی کرمان شاهی دیگر میرزا ابو القاسم قمی و حاجی میر محمد حسین اصفهانی - حاجی سید حسین قزوینی اگرچه پنج سال قبل فوت شده بود لاکن هنوز ذکر او در افواه با احترام مذکور میشد بعد از مجتهد در احترام و اعتبار شیخ الاسلام است و در هر یک از شهر هاے معتبر یک شیخ الاسلام میباشد این منصب از پادشاه میرسد و وظیفه فراخور شان و لایق مکانت نیز براے او از دیوان مقرر است لاکن در تعیین شیخ الاسلام استشارهٔ بآراے مردم ضرورست و غالباً شخصے باین منصب رسد که بدانش و تقوے از دیگران امتیازے داشته باشد و مکرر اتفاق افتاده است که احترام ایشان کمتر از مجتهدان نبوده است و مانند ایشان اظهار بے تعلقی باسباب دنیوی و بے علاقگی با رباب ریاست بجهت دوام حرمت خود داشته اند در هر شهر بزرگ قاضی هست که در تحت شیخ الاسلام کار میکند و جمعے از ملاهاے دیگر نیز بدون مواجب یا بامید ازدیاد شهرت یا بهوس سفارش قضات و یا شغل و عملے دیگر همیشه اجزاے مجلس شیخ الاسلام اند در شهر هاے کوچک فقط یک قاضی است و در دهات غالباً یک ملاے که چند کلمهٔ عربی میداند بامور نکاح و طلاق پرداخته دخل و تصرفے در اموال و اموات ایشان مینماید و حجت یا تمسکے اگر ضرورت شود مینویسد و فیصله امور جزئیهٔ روزمره میکند چون امرے مشکل روے دهد رجوع بقاضئے شهرے که نزدیک است کنند و قاضی نیز غالباً رجوع بمحکمهٔ شیخ الاسلام میکند و همچنین یکے از صاحب منصبان محکمهٔ عدالت ایران مفتی است لاکن اعتبار و اقتدارے که مفتی در بلاد عثمانی دارد هیچ یک از آن در ایران نیست فقط کار مفتی در ایران این است که مطالب را بنظر صاحب عدالت میرساند و راے خود را نیز میگوید و غالباً چون مردے با فضیلت مباشر این امر است راے او را وقعے مے نهند و در فیصلهٔ امر رسوخے دارد سائر طبقات ملاها چندان قابل تعریف نیستند و چون مداخل

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

معینے و کار مقررے ندارند و مردم را نیز اعتنائے بایشان نیست غالب در معرض رشوت خواری و بعض حرکات دیگر بر مے آیند - لہذا دور نیست حقیقت داشتہ باشد سخنانیکہ در باب جہالت و فساد و تعصب این طائفہ گفتہ شدہ است رشوت خوری و حیلہ بازیہائے قضات و ملاہائے ایران را اکثر محررین این ملک نوشتہ اند و مسافران فرنگستان نیز خیلے بد از بعضے ازین طبقہ صحبت میدارند چنانچہ یکے از تجار معتبر عیسوی کہ سالہا در ایران اقامت داشت مینویسد کہ اگر وضع محکمۂ عرف نبودے ہیچکس از خارج مذہب نے توانست در ایران کار تجارتی کند بسبب اینکہ تعصب ملاہائے محکمۂ شرع نمے گزارد کہ اینگونہ مردم را حق خود سازند چنانچہ یکے از تجار مسلم در شکست و طلبگاران وے کہ مسلم نبودند رجوع بشرع کردند شرع حکم کرد کہ بہیچ وجہ چیزے بہ طلبگاران نمیرسد بعد ازان لابد بعرف رجوع شد پس از ثبوت مدعا حکم شد کہ اموال شخص مزبور را ضبط کردہ بفروش رسانند و ادائے دین مردم کنند حاکم عرف پادشاہ است و نواب وے حکام ممالک و بلاد و عمال قریے و قصبات و ضباط محال و کدخدایان دہات صاحب منصبان از ہر قبیل کہ در تحت فرمان ایشان کار میکنند و حکم عرف در ایران ہمیشہ بر جائیکہ ستند حکومت دارند لہذا بعوض اینکہ قانون ملکی مانع حرکات ایشان شود ایشان حاکم بر قانون اند و اجرائے ہر حکم بقوت حکومت است فیصلۂ امر بتعجیل و تحکم میشود و چون بسیار کم است کہ کما ینبغی اوقاتے صرف ملاحظہ بینہ و شہود کنند غالباً ظلم واقع میشود اگرچہ ارادہ آنرا نداشتہ باشند فقط خوفے کہ ہست از کسانیست کہ بالادست ایشان واقع اند کہ مبادا مظلوم رجوع و عرض حال خود بوے کند اما حرکات حکام عرف بستہ بہ طبیعت پادشاہ عصر است و رصلاحیت و کار بینی و ظلم و تعدی حرکات پادشاہ سرمشق سائرین است پس تعریف کار این قسم مردم آسان است از تعریف حرکات شان کا رسیت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ترین حکام عرف این است که چون قضیه بدو رجوع شود مطلب مدعی را مے شنود و شہود را مے طلبد
واگر قضیه جزوی است حتے کدخدائی دہی ہم میتواند که سیاست کمے کند و جریمهٔ جزئی بگیرد
واگر گناه بزرگتر باشد صورت واقع نزد ضابط محال فرستاده خواہد شد و اگر بجہت مثلا خطاء عظیم امر
یا ثبوت طرفین یا بزرگئ گناه از حیز ادارهٔ ضابط نیز خارج باشد او نیز بحاکم مملکت رجوع
میکند و حکام ممالک میتوانند در جمیع امور اجراے احکام کنند مگر در باب کشتن زیرا که کشتن
فقط حق پادشاه است مگر در صورتیکه اہالے ملکے باغی شده یا یورش کرده باشند یا اینکه حکومت
مملکت مفوض به یکے از شہزادگان باشد و در سائر اوقات که کشتن کسے لزوم میباشد محضر
شرعی در باب اثبات خطاے شخصے که قتل وے منظور است بپاے تخت در آورده فرمان
پادشاہی بقتل وے صادر خواہد شد حدے باین کارہاے عرف و شرع معین نیست بجہت اینکه
حدے بر کارہاے عرف معین نیست و این عدم تحدید مناسب مصلحت پادشاه و ارکان دولت
است و اگرچه امور واقعه در ملک غالبا از شرع بعرف و از عرف به شرع رجوع میشود لاکن تمسکات
و قبالجات در معاملات نکاح و طلاق باید باستحضار علماے شرع نوشته شود و در محضر امناے
عرف بطور بینه بکار میرود و حاکم عرف نیز ہر وقت مصلحت شخصی یا ملکی اقتضا کند مثل اینکه
فیصلهٔ امر بسبب نزاع با شخصے متشخص تر از خود شود یا اگر یکے از ایلات را سیاست کند سبب
دشمنئ جمیع قبیله میشود در ینصورت مقدمه را بطرف اولیاے شرع رجوع میکند و در امورے
که سیاست طلب است حاکم شرع بعد از ملاحظهٔ شہود و بینه باجراے حدود شرعیه فتوے میدہد
فیصله مقدمات در ایران اعم از اینکه در محکمهٔ شرع باشد یا عرف بزودی میشود و علی الظاہر نیز
خرچے ندارد اگرچه در خفیه مبالغ خطیر بطور رشوت بکار میرود چنانچه مرقوم شد پادشاه ایران
خود را فوق قاعده و قانون مے پندارد و بحکم شئونات پادشاہی خویش را قادر بر سلب

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

اشیاء و ضبط اموال هر یک از رعایا میدانند و همچنین نیز صورت تقسیم یافت که اگرچه پادشاه
خود را دارای علی الاطلاق میدانند لاکن اجرای احکام او را حدی معین است در جمیع
اموریکه حدود شرعیه بآن تعلق میگیرد و پادشاه خود بنفسه یا یکی از نواب وی بفیصله آن چه سر زد وا
رجوع بعلمای شریعت شده بنا بر نص قرآن انجام میباید سارق و قاتل معاف میتوانند
شد اگر صاحب مال یا صاحب خون مائل بمساهلت و مصالحت باشند عفو سارق و قاتل
شرع و مستنبط از جزو اخیر و آیه قرآنی است که درین و باب وارد شده است قطع ید
سارق اگرچه در قرآن وارد است لاکن بندرت اجرای این حکم میکنند مگر در صورتیکه مال
مسروقه خطیر باشد و زد بحکم پادشاهی رد عقوبت سخت میشود اگر زنی یا مردی بعد کشته شود
چون قاتل معلوم شد وارث مقتول طلب قصاص میکند اگر پس از اقامت شهود و بینه گناه وی
ثابت شود قاتل را بوارث مقتول میسپارند تا هر نوع که خواهد با وی سلوک کنند وارث مقتول
مختار است که از قاتل عفو کند یا دیت بستاند یا او را بقتل رساند این قاعده هنوز در ایران
جاری است چند سالی پیش نیست که سفیر انگریز مقیم ابوشهر حکایت میکند که دید سه نفر را بدست
ورثه کسانیکه کشته شده بودند دادند و ایشان اشخاص مزبور را بر سر قبر مقتولین بمعرض قصاص
کردند لاکن چیزیکه قابل ملاحظه است این است که کارد بدست اطفال صغیر مقتولین
داده ایشان قاتلین را کشتند و دستهای کوچک شان را بخون آلوده کردند و همچنین وقتیکه
قتله آقا محمد خان را میخواستند بسیاست رسانند خوردترین شهزادگان که میتوانست
خنجر بدست بگیرد اول خنجر بر ایشان زد و در احوال نادر شاه نیز مذکور شد که برادر زاده اش که
بر جای وی نشست یکی از قتله او را بزنان حرم فرستاد و ایشان او را ریز ریز کردند در ایام صفویه
دیوان عدالت دیگر داشتند و کسی که بر آن مقرر بود دیوان بیگی نامیده و هر قتل و سرقت که در پایتخت و جمیع

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ممالک محروسه واقع می شد باستحضار وی انجام می یافت منقول است که فیصله و حکم
چهار امر مخصوص باین دیوان بود یکی شکستن دندان کسی دیگر نقصان چشم و زنای محصنه
و قتل و بنابر مؤلفی که این قول از وی منقول است سائر امور عرفیه در هر جا واقع میشد
در دیوان حاکم ملک فیصله می یافت و امور شرعیه رجوع با امنای شرع می شد مگر اینکه جهت
امتیازی بجهت ارکان مملکت و کسانیکه مهتمان دولت بودند و سفرای دول خارجیه مقرر بود
که مقدمات ایشان از هر قبیل باید در دیوان دیوان بیگی بگذرد و هم او گوید که مدار دیوان عرف
باستعمالات و رسوم مکانی بود که این دیوان تعلق بدان داشت این عادت هنوز جاری است
لاکن محکمهٔ دیوان بیگی موقوف شده است و این دیوان حال مخصوص پادشاه است هر جا که یکی
از فرزندان وی حاکم است از جانب پادشاه مامور است که هر مقدمه که سابقاً در دیوان
عرف و دیوان بیگی سیاست میشده است بر همان نهج سیاست کنند و هم اگر شخصی موافق
قانون واجب القتل باشد بسزا رساند یکی دیگر از صاحب منصبان دیوان عدالت که
در سابق بوده هنوز هم است شخصی است که او را وکیل الرعایا گویند اگرچه حالا ازین منصب
نامی بیش نیست لاکن معلوم میشود که مقصود از تعیین چنین شخصی اشتهار بعدل و انصاف است
قاعدهٔ سیاست خطا و گناه برحسب احکام شرع در ایران و در سائر بلاد اسلام یکی است
لاکن احکام عرفیه بحسب اوضاع و طباع حکام مختلف میشود و جریمه کردن و تازیانه زدن و
چوب زدن در خطاهای جزئی معمول است بسیار کم است که کسی را شکنجه کنند مگر وقتی
که نخواهند که مال مخفی خود را بروز دهند کندن چشم مدتهاست که سبب روای ایران است و عادتاً
کسانی در معرض این عقوبت اند که گمان میرود که هوای تخت و تاج دارند و امرای
قبایل که مقصود استیصال ایشان است بدون اینکه خون شان را بریزند و چنانچه سمت نگارش

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

یا نت گاہے اتفاق مے افتد کہ شہرے انا بیتا مے کنند تا موجب عبرت دیگران شود علی العادة
قتل گنہگار در ایران بطناب انداختن است یا بگردن زدن یا بخنجر کارش را ساختن لاکن
بعضے اوقات نیز یا بجہت عبرت سائرین یا بسبب تشدید انتقام طورہائے غریب اختراع
میکنند چنانچہ از یکے محرران انگریز منقول است کہ در سنہ ہزار و ہشتصد دوہ عیسوی در
طہران غلامے اہل خانہ را کہ خدمت میکرد زہر داد اگرچہ جمیع جان بدر بردند بسبب این
کہ زود خبر شدند و فی الفور معالجہ کردند اما چون گناہ بر غلام ثابت شد شاہ حکم کرد تا او را در
بازار نقارہ زدہ زندہ زندہ بطوریکہ قصابان با گوسفند کنند اعضائے او را قطعہ قطعہ کردند
بالجملہ بعضے را در شکنجہ دارند تا بمیرد و بعضے را بردار زنند و بعضے اوقات شاخہائے دو درخت
را سر بہم آوردہ ساقہائے گنہگار را بہر یک از شاخہا بستہ رہا کنند و چون شاخہا بقوت
طبیعی میل بجائے خود از دو طرف مختلف نمایند شخص از ہم دریدہ شود و در کیفیت باغچہ
ساختن زکیخان از مروم درد امغان مسطور گشت زنان بسیار کم علی رؤس الاشہاد
بسیاست میرسند مگر وقتیکہ ضرورت وقت خیلے اقتضا داشتہ باشد چنانچہ قبل
ازین در تبریز زنے شوہر خود را مسموم ساخت حکم شد میر غضب او را از بالائے برج
بلندے بزیر انداخت و فی الحقیقت وضعیکہ نسوان در ایران دارند غالباً خطاہائے
شان مقتضے سیاست زیاد نیست لاکن بہمہ جہت در معرض ظلم و تعدئے خانگی ہستند
و مکرر شدہ است کہ زنان بیگناہ در عقوبت شوہران و پدران گرفتار گشتہ اند و این بیشتر مخصوص
است بزنان بزرگان مکرر اتفاق افتادہ است - کہ بخیال اینکہ از پول مخفی خبر دارند
زنان را شکنجہ و عقوبت کردہ اند و بسیار است کہ اگر امیرے یا وزیرے را کشتہ اند
زنان و دختران او را مانند کنیزان بدیگران بخشیدہ اند و بعضے اوقات بہ پست ترین مردم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

چنانچه متعدد زن بزرگانرا به فاطرچیان داده اند لاکن این قسم نادر اتفاق می افتد دلیل
شان برین عمل این است که هیچ عقوبتی بجهت مردم بزرگ بدتر ازین نیست لهذا سیاست
یک خانوادهٔ موجب عبرت و آرامئی دیگران است لاکن هیچ دلیل نمیتواند طبیعت را
مائل بانیگونه اعمال کند که هم خلاف مروت هم خلاف مردی هم خلاف عدل و انصاف است
و بیش از همه چیز دلالت به خرابی های حکومت مطلق میکند بیگلربیگیان و حکام بلاد
از جانب بادشاه معیّن می شوند و میتواند بود که بیگلربیگی و حاکم و داروغه از اهل ملک
بلد نباشد لاکن کلانتر و کدخدای محلات در هر شهری باید از اهل همان بلد باشند بلکه
بحکم لزوم باید از معتبرین محترمین همان شهر باشند اگرچه علی الرسم مردم در اختیار کلانتر و
کدخدا اتفاق نمی کنند لاکن رضای ایشان در تعیین این دو دخیل است چنانچه اگر بادشاه
کلانتری تعیین کند که مردم او را نخواهند نمیتواند از عهدهٔ خدمات این شغل بر آید که آن وقع و
عظم شخصی در نظر مردم را که لازمهٔ این کار است ندارد و در قریه و دهات نیز در تعیین کدخدا
همین قسم است اگر کسی معین شود که اهل ده باو راضی نباشند علی الاتصال این قدر
منازعه و منافقه میشود تا اینکه سبب عزل یا استعفای او شود ملاحظهٔ این امور از
لوازم است زیرا که هیچ چیز بیشتر موجب رفاه رعیت نیست از اینکه رؤسا و ریش سفیدان
را یا خود انتخاب کنند یا برضای ایشان انتخاب شود بلی راست است که رؤسای که باختیار
رعایا انتخاب شوند نمیتوانند که مردم را از ظلم ظلمه حفظ و حمایت کنند بلکه بسیار میشود که خود مجبورند
که آلت ظلم سفاکی بیباک شوند لاکن باز همان احترامی که خلق بجهت ایشان دارند و سبب
انتخاب شان شده است نقصان پذیر نخواهد بود و بدین سبب در اجرای لوازم عادیهٔ عهدهٔ خود
غالباً رفاه و آسائش و فائده و آرامش مردم را ملاحظه خواهند نمود و همچنین درین مقام لازم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

است ذکر شود که در هر شهرے و قریهٔ معتبرے تجار و پیشه دران و کسبه و اهل حرفت و عملجات از هر قسم
رئیس و مقدمے دارند که ویرا واسطهٔ اصناف خوانند و بتوسط وے امور صنف متعلق بادیاحاکم
بلد و کارگذاران حاکم انجام میباید این شخص را صنف اختیار میکنند و پادشاه منصب مے
دهد و بسیار کم است که از عهدهٔ که دارد معزول شود مگر هم اهل صنف از وے شکایت کنند
و شکایت صنف هم بهر حرف بے پا و بے جاے معتبر و مسموع نخواهد بود مگر اینکه خطاے بزرگ
کرده باشد یا امور متعلقه بصنف را عمداً مهمل گزاشته باشد بالجمله باید ظاهر باشد که تعریف
کلی از ادارهٔ امور عدلیه که شامل حال جمیع مردم مختلفے که در مملکتے مثل ایران یافت میشوند مے
نوانکرد و قبل ازین سمت نگارش یافت که جز لشکرے از سکنهٔ این ملک منقسم باقسام
قبائل عدیده مے شود که اصل و منشاء هر یک با قبائل دیگر اختلاف دارد اتراک از ترکستان
و اعراب از عربستان و ایلات خود ایران که عبارت از کرد و لک و زند و سائر قبائل باشد ازین
مملکت و جمیع طوائف مذکوره اگرچه اختلاف السنه دارند لکن عادات و رسوم شان همه قریب
بهم است غالباً در چادر زندگی میکنند و مدار معیشت شان بر گله و رمه و شکار است و با
تغیر اهویه تبدیل امکنه مے نمایند - قواعد حکومتے که درمیان خود دارند همه بهم نزدیک است
مذهب اسلام دارند لاجرم بر قوانین مقرره در قرآن و مستنبط از حدیث گردن مے نهند در
ایام صفویه صدر الصدور بهر ایل معتبرے یک قاضی معین میکرد و امیر قبیله غالب بدون حکم
قاضی کارے نمیکرد نادرشاه چون منصب صدر الصدور را برداشت این قاعده را تغیر
داد و درین اوقات فقط در هر ایلے ملائے است که بامور نکاح و طلاق مے پردازد و اطفال
را نام مے نهد و تلقین و تکفین میت مے کند اگر امر مهمے روے دهد که احتیاج بمحکمهٔ شرع شود
بقاضی یا شیخ الاسلام هر شهرے که نزدیک تر باشد رجوع میکنند قاعدهٔ عرفیه ایلات

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

باسائر مردم ایران اختلاف کلی دارد چنانکه میتوان گفت در حقیقت قواعدے جداگانه
دارند بغیر از امراے ایل اشخاصے هستند که بر سر هر طائفه مقرر اند و ایشانرا ریش سفید خوانند
و این اشخاص غالباً نزدیک یا دور با امیر قبیله قرابت دارند و مانندے منصب بطور ارث دارند
در ایام آرامشے مملکت بمنزله کدخدا و کلانتر قوم اند و در اوقات جنگ بمنزله سلطان و
سرهنگ سپاه چون سرگروه ایل در ایل نباشد یکے از این اشخاص را به نیابت خود معین
کند و یکے را که به نیابت خود بر سر قوم میگذارد بقدر حاکم شهرے که بر رعیت تسلط داشته
باشد در میان قوم صاحب اختیار است اگرچه بیک جهت ایلیاتی است و این شکوه
حشمت حکومت اندارد و اما بجهت دیگر مقتدرتر است زیراکه اجراے احکام بر وضع سپهگری
است لاکن کلیه امراے قبائل و ریش سفیدان طوائف همیشه ملاحظه و رعایت مردم ایلات
را میکنند اگرچه باین قاعده نیز استثناے هست زیراکه بعضے امرا هم هستند که در عین اقتدار
ظالم و هتاک اند تعریف احکام عدالت عرفیه این طبقه خالی از اشکالی نیست امور عادیه را
این طائفه یا نائب او مثل حکام عرف شهر فیصله میکنند و اگر شخصے معتنی به در یکے از طرفین
باشد ریش سفیدان مجلسے کرده بعد از بحث و فحص تمام امر را انجام میدهند هر کس
که از خانواده باشد میتواند که هر وقت امرے اقتضا کند این مجلس را بخواهد قبول نکردن
آنرا ظلم دانند ادنی مردم قبیله این حق را ندارند لاکن در بسیارے از اوقات امیر قوم یا نائب
او بجهت خوش آمد مردم حکم بجمع این مجلس میدهند زیراکه هر حکمے که ازین مجلس صدور یابد قبیله آنرا
عین عدل و مروت دانند اجزاے مجلس مزبوره اشخاص معین نیستند اگر نزاع در باب زمین باشد
زمینداران معتبر جمع میشوند و اگر در باب قرض باشد امیر و ریش سفیدان و دوستان طرفین یعنی
داین و مدیون اجتماع میکنند در صورت قتل اقارب قاتل و مقتول بحضور مجلس میروند و اگر هر دو

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

طرف از همان قبیله باشند داخل مجلس می شوند وملائے طائفه عادتاً یکے از اجزاے مجلس است و هر گاه وقت اقتضاے کند بیان مسئله شرعی میکند و مقصود از انعقاد این مجلس تعدیل منازعه مابین طرفین است و چنین مینمایند که وضع آن بجهت اصلاح مابین قبیله شده است چنانچه تقریباً هشت سال قبل یکے از امراے بزرگ قاجار بخیانتے منسوب شده پادشاه بقاعده ایلیاتی خانجه یعنی مجلس کرده بدلائل گناه وے ثابت کرده و مجلس حکم بعقوبت وے نمود ولاکن اگر امرے در مجلس اصلاح پذیر نباشد بقوانین معموله رجوع کنند و در میان ایلیات چنانچه مابین اهالی شهرستان رسم است که اگر شخصے مدیون از اداے قروض خود اباکند پس از فتواے قاضی یا وقتے معین مے نمایند که بعد از انقضاے آن از عهدهٔ قروض مزبور بر آید والا جمیع اموال او را گرفته درمیان طلبگاران بالسویه قسمت کنند و قاتل را چون گناه وے ثابت شود بورثه مقتول سپارند تا چنانچه خواهد از کشتن و بخشیدن و دیت گرفتن با وے معمول دارد مگر اینکه وارث مقتول هنوز بسن دوازده نرسیده باشد که درینصورت حکم را بتاخیر مے اندازند تا اینکه وارث بدین سن برسد و بهمین بهانه بود که شاه عباس بزرگ متمسک شده شخصے را که بکشتن پسر بزرگ خود صفی میرزا اغوا کرده بود از کشته شدن نجات داد - دیت خون چنانچه در قرآن وارد است صد شتر و تحریر رقبه مومنه است لاکن این آیه نیز مثل سائر آیات قرآنی بانحاے مختلفه معنی کرده اند و بقدرے که از قواعد معموله در ایران میتوان فهمید این است که قاعده مقرر بجهت تعیین و اخذ دیت نیست بلکه موقوف است بقدرت یکے از طرفین در دادن و دیگرے را در گرفتن همچنین شان و مکانت قاتل یا مقتول را نیز دران مداخلت تمام است چنانچه بعضے مبالغ گرانمند بجهت خون یکے از امراے قبائل داده شده است فقط براے این که نائرهٔ عداوت قبیله انطفا یابد غالب مطمح نظر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

مجلس وقتی که منعقد میشود اصلاح مابین ورثه مقتول با قاتل هست علی الخصوص وقتیکه طرفین
هرکدام از قبیله علیحده باشند بجهت اینکه اگر به سببے از اسباب امر درین مجلس انجام نیابد و قاتل
در معرض انصاف نیاید ورثه و اقارب مقتول تا از وے انتقام نکشیده اند خود را شرمنده
و ننگین میشمارند در موارد دیگر ورثه مقتول اگر قادر بر اجراے حکم عدل نیستند متصل مترصد وقت
و منتظر فرصت اند تا اتفاقا بو یافته انتقام خویش بگیرند درینصورت همیشه منجر بکشت و کشتار بیشتر
و عداوت زیاده تر شده است چنانچه سالها میگذرد و قطع آن نمی شود این قسم نزاع بیشتر در ایام
اغتشاش مملکت است چنانچه یکے از امرا که در سر هواے سلطنت دارد بجهت تقویت کار
خود قبیله را که با قبیله دیگر عداوتے دارد آلت دست خود میسازد و ازین قبیل نزاعها
بسیار است در یکے از کتب فارسی که نزد نگارندهٔ اوراق موجود است مذکور است که
در زمان شاه سلطان حسین قاسم خان شفتی آقا کمال حاکم رشت را که دار الملک گیلان
است کشت آقا جمال پسر آقا کمال کریم خان پسر قاسم خان را انجوق بکشت آقا رفیع برادر قاسم خان
آقا جمال را انجون برادرزاده کشت هدایت خان پسر آقا جمال آقا رفیع را با پنج نفر از برادر
زاده کشت از خانواده شفتی فقط آقا علی نام طفل کوچکے از قاسم خان باقیمانده هدایت خان
بجهت اینکه میخواست شفتی ها را بخدمت بدارد ایشان نیز اطاعت دیگرے نمے کردند لابد شد
که آقا علی را هم در خوردی بزرگئے ایشان مقرر کند آقا علی بدین وسیله از چنگ هدایت خان
بدر رفت و چون بشانزده سالگی رسید از آقا محمد خان استمداد جسته باعانت وے هدایت خان را گرفته
هلاک ساخت و دو پسرانش حسین قلی خان و فتح علی خان را نزد آقا محمد خان فرستاد چون نوبت سلطنت
به فتح علی شاه رسید فوجے به حسین قلی خان داد که رفته گیلان را که ملک موروث او بود بچنگ آرد حسین
قلیخان دو نفر از مردم خود را حکم کرد تا در جنگلے که گزرگاه آقا علی بود مخفی شده در وقتیکه وے از راه

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نزدیک آن جنگل بود میگذشت او را کشتند اقارب او ازین صورت مستشعر گشته بجزیره
لنکران گریخته خود را بحمایت مصطفی خان طالش کشیدند فتحعلی شاه فرمان داد تا ایشان دوباره
بر سر املاک خود در شفت رفته در مهد امن و امان زندگی کنند و مصدق این معنی
فرمانی نیز مهر کرده فرستاد لهذا ایشان بشفت رفته شب و روز در پی فرصت بودند تا انتقام
از حسین قلی خان بکشند تا بالآخر یکی از برادران آقا علی او را در راه بضرب گلوله
تفنگ از پای درآورد انتهی در وقتیکه این تاریخ نوشته شده است که مقارن هزار و هشتصد
و ده عیسوی است بقدر هفتاد سال است که این نزاع در دو قبیله شفتی و رشتی قایم است
مع الحدیث بسیار است که وارث مقتول جمیع ما یملک قاتل را از اسباب و دواب متصرف
میشود بلکه یکی یا زیاده از زنان منسوب نزدیک وی را بشرط زنی برای خود و اقارب خود میگیرد
بدون اینکه شیر بها یا کابین بدهد و این قسم اصلاح را از سائر اقسام بهتر دانند زیراکه رشته
قرابت پیدا شده بعد از آن دشمنی از میانه برداشته خواهد شد قبائل ایران در معاف کردن
خون وضع های مختلف دارند بعض مطلقاً راضی بگذشتن نمی شوند و فخر را درین میدانند که خون
را با خون بشویند لاکن این عمومی ندارد اگر شخصی قاتل کسی باشد و بخواهد که ورثهٔ مقتول
از وی بگذرند رسم است که شمشیری با طناب سیاهی بگردن انداخته نزد وارث مقتول می رود
و از وی طلب قصاص می کند اگرچه قواعد مردی و مردمی همیشه اقتضا می کند که از چنین شخصی بگذرند
لاکن بسیار نادرست که کسی باین امر اقدام کند حتی اینکه درین باب فرمان امرا و ریش سفیدان
خود را نیز نمی شنوند زیراکه اینگونه حرکت را ذلت و علامت بیجگری و نامردی میدانند و چون
شخصی از ایلیات صحرانشین یا از فقرای سکنهٔ شهر و بلد خونی کند و دیت برای او لازم آید و از
عهده نتواند بر آید رسم این است که غل آهنی سنگی بر گردن وی میگذارند و او را باین قسم بگدائی وا میدارند

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مبلغ مامور به جمع واداشود واین قسم از جمیع اقسام گداها بیشتر زحمت مے دهند زناے محصنه
یا زناے مطلق در ایلیات ایران بسیار کم اتفاق مے افتد و اگر هم اتفاق افتد غالب این
است که اقارب زن شخص زانی را بقتل میرسانند نوع مخالطتے که در وضع زندگی ایلیات است
قبول اینگونه حرکت نمے کند زیرا که رواج آن منجر بفساد کلی خواهد شد لاجرم بنابر عادت
بدون جزاے سخت در عفت زنان رخنه نخواهد شد و اغلب این است که هر گاه کشف ذنب
شود که این عمل صدور یافته است طرفین در معرض هلاک و بوار اند و کشنده که حفظ آبروے
خود کرده است مورد تحسین و آفرین است چنانچه نگارندهٔ اوراق وقتے از یکے از امراے قبائل را
سوال کرده در باب زنے که زناے او ثابت شود گفت پدر شوهر یا پسران زن او را خواهند
کشت اگر یکے از امراے قبائل وقتے بالنسبة بسلطان یا حکومت خیانتے اندیشد و بدست پادشاه
افتد پادشاه بلا تامل او را نابینا سازد یا بقتل رساند و جز این هر گناهے از وے سر زند او را
رجوع بدربار شرع کنند تا بمقتضاے حکم شریعت با وے عمل شود و بسا است که اگر شخصے از
ایلیات در خدمت پادشاه باشد و بجهتے قتلش لازم شود پادشاه او را بسردار قبیله میفرستد و آن
شخص را بقتل میرساند بالجمله جمیع وقائع مذکوره کاشف ازین است که مبناے احکام عدالت
ایلیات بر عادات و رسوے است که من حیث المأخذ ورائے عادات و رسوم اهالی و سکنه بلدان
وقرا است و بسبب وضع زندگی واتفاقے که دارند بقدر طبقات دیگر رعایا در معرض ظلم و عدوان
نیستند مداخله سلطان بالنسبة به امور داخله ایلیات اعتبارے ندارد و میتوان گفت که علی الاتصال در
تغیر و تزلزل است بر ایلیاتے که بحکم حوادث اقتدارے دارد آنچه بخواهد میکند و در همان قبیله اگر بوضع
دیگر اتفاق افتاده باشد اندک خلاف خواهش و عادت سبب طغیان میشود بنابر قواعد و رسوم اصلیه قبائل
هر ایل باید در تحت ادارهٔ امیر خود باشد مقصود اولیاے دولت نیز همیشه این است که او را آلت دست خود کنند

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

لکن با این همه رسوخ سردار قبیله در جمیع حالات در امزجهٔ مردم خود بحدیست که بجز کسانی که دیده اند و در تأمل درین گونه امور عادی بوده اند دیگرے اعتقاد نمیتواند کرد قبائل بختیاری و فیلی در کوهستانی که از اصفهان گرفته تا شوشتر و از شوشتر تا قریب کرمانشاهان میرود سکنے دارند بختیاری و بعضے قبائل دیگر را میتوان گفت که هرگز بکلی در تحت اطاعت سلاطین ایران نبوده اند - در معاقل جبال منیعه تا هنوز بر عادات و رسوم خود روزگار مے گزارند و در ادارهٔ امور داخلیه چندان اعتناے به حکام و اعوان حکومت ندارند بلے بجهت اینکه از اراضی خصبه که در دامنه کوهستان ایشان واقع است بهره داشته باشند قدرے سرباز و قلیلے مالیه میدهند و امنائے دولت نیز آنچه توانسته اند ترغیب این طائفه در سکنائے در آن اراضی کرده اند یکے بجهت اینکه ایشان را در قبضه و قاعده و قانون ملکی داشته باشند و بیشتر برائے اینکه چون درآن اراضی سکنے گزیدند بمرور ایام لابد با بلاد اطراف که همیشه در معرض تاخت و تاز شان بود بمعاشرت بر آیند و از معاشرت بتدریج بمعاملت و مساهمت گرایند و این صورت مانع تعدی و تطاول ایشان خواهد شد قبائل اعراب که در سواحل و جزائر خلیج فارس مقام دارند هم بر رسوم آبا و اجداد خود باقی اند و اطاعت ایشان موقوف بضعف و قوتِ حکومت است در آن صفحات قبائلے که در اراضئ ایران سکنی دارند وقتیکه ملک آرام است میتوان گفت که رعیت ایران اند لکن کم وقتے است که احکام کارگذاران دولت بر جزائر بحر عجم جاری باشد چنانچه حال میتوان گفت که جمیع جزائر این بحر از تحتِ حکومت ایران خارج اند جزیره خارک فقط جائیست که قدرے از عساکر ایرانی در آن هستند اگرچه سلطان خود را پادشاه علی الاستحقاق همه جزائر میداند در ایران رسم است که اعیان مملکت و امرائے قبائل که از پائے تخت دور اند بعضے از خانوادهٔ خود را در دربار شاهی میگذارند که علامت صداقت و دولت خواهی است و ایشان را گروی گویند اگرچه همیشه مراقب این هستند که گرویها نگریزند

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

لکن قید و حبسی از برای ایشان نیست مگر دو وقتیکه گمان خیانت در حق شخصی که گروی
داده است برود و اگرچه در بعضی اوقات که بی پرده طغیان و سرکشی کنند گرویها را بقتل
رسانند لکن بندرت این گونه اتفاقات می‌افتد و بدین سبب بسیاری بر جادهٔ اطاعت مستقیم
اند و بهمین سبب اگر امیری قدرت داشته باشد حتی المقدور تن باین امور نمیدهد و چون ماضی شود
که پسر بزرگ یا یکی از خانوادهٔ خود را بدربار شاهی بگزارد علامت کلی اطاعت و انقیاد وی
میدانند امرای خراجگزار ایران اگرچه هر کس را که بمساعدت تخت بر مسند برتری نشانید گردن
مینهند اما اگر بخواهد که مداخله در امور داخلیه ملک ایشان نماید سر باز میزنند والی گرجستان که
درین اواخر ملکش جزو ممالک روسیه گشت سالهای بسیار از بزرگان خراجگذاران ایران بود و امرای
کردستان تا هنوز بر رسوم آبا و اجداد خود زندگی میکنند و در حدود ممالک محروسهٔ خود سلطنتی مستقل علی التمام
والاستقلال دارد قاعدهٔ حکومت او کلیةً مثل قواعد حکومت است در سائر بلاد ایران الا اینکه
احکام شخصیه او بسبب بیم از سلطان محدود است و مصلحت نیز اقتضای آن دارد که بسبب
استحکام قواعد امارت خود بعلائق وداد و دولتخواهی پادشاه متوسل و متمسک شود شهرهای
بسیار در کردستان هست ولی بسیار کم است که ایلات کرد در شهری یا قریهٔ معتبری
مقام گیرند یا اینکه در حقیقت جمعیتی کنند مگر برای جنگ غالب این است که بتنهائی روزگار
میگزارند و اعم ازینکه در خانه یا در چادر خیمه باشند گاهی بیش از چند خانواده جمع نمیشوند
لزکیه نیز بر همین نهج زندگی کنند این عادت در کردستان یا بسبب وضع ملکی یا بجهت تعصبی
که در حفظ رسوم قدیمه خود دارند در هر حال مانع جمیع جهات ترقی و اصلاح حال ایشان
است سکنهٔ این ملک از دو هزار سال بیش تا بحال بر یک قرار مانده اند و تغییری بحال ایشان راه
نیافته با اینکه در عهد نوشیروان در ایران آفتاب دانش را طلوعی و در تحت خلفای عرب درم کسب علوم و

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بودو این طائفه بمداین و بغداد که درین دو عصر اُم البلاد عالم بودند قرب و جوارے تمام داشتند
با اینهمه اقبالے نه کردند و عبرتے نگرفتند حقیقت این است که کرد نفسے را که موذی بتن
پروری و ناز و نعمت شود حقیر میشمرد زیرا که چنین دانش یا آمال مرد را بیش از بیش دست خویش
ظلم و زبون ظلمه میسازد و لهذا آزادی با جهالت را درمیان کوه هاے بے آب و گیاه ترجیح مے
دهد و بر متاعب و مشاقے که لازمه اینگونه حالت و آزادی خویش میداند صابر بل مفتخر بود
پس جاے تعجب نیست اگر درینگونه مردم هرگز شریعت را نیز رسوخے زیاده نبوده است دلیلے
نیست بر اینکه هرگز در دین زردشت ثباتے داشته اند و اگرچه حال متدین بدین اسلام
اند ولے نه چندان خبرے از اصول و نه چندان اعتبارے بفروع این مذهب دارند در صحنه که
شهر حاکم نشین اردلان ست و بعضے شهرهاے دیگر مساجد و ملاها هستند و قواعد شرعیه غالباً مانند
سائر بلاد ایران ملحوظ میشود اختلاف اصلی که با سائر اطراف این مملکت دارند این ست که بیشتر سکنه
کردستان مذهب اهل سنت دارند و بنا بر این در اصول و فروع متابعت این طبقه میکنند در قبائل
صحرانشین و اهالیئے دهات و قرے چندان اعتناے باین چیزها نیست هنوز بر رسوم و عاداتیکه
از پدران دنیاگان خویش دیده اند باقی و امراے خویش را بنوعے تابع اند و امرا نیز در حمایت
و رعایت حالات ایشان حتے الامکان سعی موفور دارند در سنه ۱۸۱۰ء هزار و هشتصد و ده عیسوی
مؤلف کتاب در دهے که آن را ناغه مے گفتند و بیست و پنج میل از صحنه مسافت داشت
وارد شد مهماندارے که از جانب والی معین شده بود در ضمن صحبت گفت که جوانے از اهل
سرکوه دیروز پدر خود را کشت من گفتم یقین کم او را خواهند کشت مهماندار گفت گمان نمی کنم
این طور باشد بعلت اینکه پسر خود وارث است کسے دیگر نیست که دعوے خون کند گفتم البته والئے
مملکت مداخله خواهد کرد گفت والی نمیتواند درینگونه امور دخل و تصرف کند مگر اینکه بعضے دیگر از ورثه

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مقتول باد داوری برند و بعد از همه اگر این طور هم شود امر باصلاح خواهد گذشت بسبب
اینکه مابین اکراد که همیشه در جنگ و جدل اند عمر جوان مرد زنده خیلے بیش از جان پیر مرد
مرده قدر و ارزش دارد و دیگر از اضلاع کردستان بسیارے هستند که سکنه آنجا یا اینکه دم از
اطاعت پادشاه ایران میزنند بجهت جبال منیعه و معاقل منیعه که دارند آزادی ایشان از اهالی
پرگنه اردلان بیش است از معارف این قبایل قبیله هکاری اند که در کوهستانے که از مغرب دریا
چه ارومیه گرفته تا بحوالئے شهر سلماس میرود سکنے دارند و این طائفه اگر بقول کسانے که از ایشان
حکایت می کنند بتوان اعتماد کرد از قرون عدیده بیش از جمیع قبائل و ملل آسیا از نعمت
آزادی بهره ور بوده اند امیر ایشان از نسل امیر قرا عثمان است که در وقتے که امیر تیمور بلاد
عثمانی را عرضه تاخت و تاز ساخت حاکم وان بود گویند که این طائفه همیشه در اطاعت
امرائے خود راسخ و ثابت بوده مگر در وقتے که امرے عظیم از امیر ایشان صدور یافته شکایتے
واقع بر آن مترتب شده است منقول است که چون چنین صورتے وقوع یافت آقایان
طوائف مختلفه که هم ریاست ایشان بحکم وراثت خلفاً عن سلف است مجمعے ساختہ امیر را
بدان مجلس احضار می کنند پس از تحقیق و استکشاف عمل وے اگر اغلب حکم بر آن کردند
که لیاقت امارت ندارد یکے از آقایان که باین شغل معین است کفش پیش پاے او میگذارد
نیز بدون تامل آن کفش را پوشیده از مجلس بیرون میرود و وارث دیگر بر جاے او بر آید
اما جان و مال و خانوادهٔ حاکم سابق بموجب قانون محفوظ است و همچنین بتحقیق پیوسته
است که آداب معاشرت و زندگئے این طائفه جمیع بر یک سیاق است و امر با نسبت
ترین رعایا با احترام و رعایت سلوک مے کنند در تاریخ کردستان ذکرے از این طائفه هست یکے
از صاحب منصبانے که از تبریز با مؤلف اوراق مراجعت کرده مردے بود محسن کیانست موصوف

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و مدتے دراز در آن حوالی بسر بردہ بود میگفت در میان ایشان کم جنگ واقع میشود مگر
درین اواخر کہ پس از آنکہ اغلب اہل شورے حکم بعزل حاکم کردند شخصے کہ کاروے کفش گذاری
بود از فدائے خدمت ابا کردہ این صورت سبب اختلاف شد شاہزادہ عباس میرزا
کوشش کرد کہ حاکم معزول را دوبارہ بر سرِ کار آرد فائدہ مترتب نشد بسیارے
از امراے خراسان کہ دم از اطاعت و انقیاد سلاطین ایران میزنند در امور داخلیہ
حکومت خود مانند والئے اردلان باستقلال حرکت مے کنند ولے فرقے کہ ہست این است
کہ والئے اردلان ہم از قرون بسیار بر مسند حکومت مالک مملکت خود بودہ و امراے خراسان
ہمہ جدید اند و غاصب حکومت اند و لہذا اگر سلطان باستیصال ایشان بپردازد و ممالک ایشان را
ضمیمۂ ممالک محروسہ خویش سازد فقط نتیجہ طبیعی عمل ایشان بود و اثبات حقوق بادشاہی بقلم
خواہد رفت برخلاف اگر بخیال استخلاص کردستان قصدے اندیشد خلاف تدبیر میدانند
زیرا کہ قبل ازین مقتدر ترین سلاطین ایران ہمیشہ رعایت حقوق امراء والئے این مملکت
نمودہ اند و دلیل برآن مطلب میتوان ذکر کرد این صورت را کہ اگرچہ بعضے از حکام ایشان
دعوئے نسب سیادت میکنند ہرگز بطور قوام و دوام حکومت اعراب سلطنت انتزاک
دریں پرگنہ وسیع پا نگرفت مالیہ معین ایران کہ حال معادل سہ ملین استرلینگ است کلیۃً از
محصولِ املاک خالصہ و اربابی و مال التجارۃ از ہر قبیل حاصل مے شود قبل از زمانِ نادرشاہ
زمین بسیار بجہت مدد معاش علماے ملت مقرر بود و ہمچنیں در امتداد ایام دولت صفویہ کہ
ایران آرامئے تمام داشت زمین و املاک شخصی نیز ازدیاد یافت لکن نادرشاہ چنانچہ
سمت گزارش یافت موقوفات و زمینہائیکہ بجہت مدد معاش علما بود ضبط کردہ و در
تغیراتے کہ بعد از وے روئے داد خانوادہائے معتبر ایران غالباً در معرض بوار و ہلاک در آمدہ املاک و

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

احوال ایشان در تصرف کارگذاران سلطنت آمد قدر قلیلے از اراضی متعلقه به علمای ملت را رد
کردند درین اوقات اغلب ارباب عمایم وظائف دارند و بدین سبب در هر قلیلے از اضلاع
مملکت مبلغے بجهت وظائف تقنات محکمه شرع و تعمیر مساجد و مدارس و اصلاح آثار و شعائر مذهبیه
از برای وضع میکنند مجتهدین غالباً یا از زمینے که دارند یا از جهات دیگر بخود روزگار مے گذارند-
بلے اگر ملک وقفی در جائیکه ایشان هستند باشد با ایشان محول میشود - پیش نمازان بیشتر
مواجب دارند لاکن بسیار مردم محترم نیز هستند که بدون وظیفه و مقررے این کار می کنند-
شیخ الاسلام و قاضی وغیره هر یک مواجب و مشاهره معین دارند در اصفهان خرچ این گونه اشخاص
سالانه ده هزار تومان قلمداد شده است مواجب شیخ الاسلام شیراز سالے دو هزار تومان است
املاک خالصه را در هر جا هست دهاقین به اجاره زراعت می کنند بطورے که مناسب بحال
زارع است گویند که این قرار از زمان نوشیروان عادل است و شک نیست که خیلے
قدیم است اوّل حاصل را که هنوز ایستاده است تخمین مے کنند و شخصے مخصوص بجهت این
کار معیّن است پس از تخمین و تعیین تخم اگر از طرف دیوان است برمیدارند و ردّ مے کنند
و بعد ده یک آن را وضع میکنند بجهت کسانیکه درو و خرمن مے کنند و اشخاصے که خرمن را
کوبیده کاه را از دانه جدا میسازند و آنچه باقی ماند ما بین زارع و پادشاه بالسّویّه قسمت شود
بعضے نوشته اند که در بعضے جاها زارع دو ثلث حاصل را به پادشاه مے دهند زمینهاے
اربابی از روے آب مالیه میدهند مثل اینکه اگر آب معین از رودے داشته باشد بعد از
وضع تخم و حصّه معیّن بجهت درونده و کوبنده از ده دو و اگر از قنات کاریز باشد از ده یک
و نیم و اگر از چاه و نالاب آب دهند از ده نیم حاصل را به حکومت دهند زمینهاے خالصه را
که زراعت آنها فقط بسته به آب باران است بزارع مے دهند و آنچه لازمه ترغیب

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

است معمول میدارند اگر تخم از زارع باشد ده یک از حاصل بدیوان میدهد در یکی از
رسائل ده وو نوشته است در بعضی صورت احتمال دارد که تخم از دیوان باشد این قسم
زراعت بعضی اوقات خوب حاصل میدهد لاکن بسیار هم اتفاق می افتد که هیچ بدست نیاید
در این قسم زمین اگر اربابی باشد بسیار کم است که زراعت شود و اگر زراعت شود و حاصل
بدست بیاید مالک ده نیم بدیوان باید بدهد - آنچه مذکور شد در باب محصولات صیفی است
امّا در محصول شتوی فقط برنج بر قواعد مزبوره زراعت می شود هر چیز دیگر که درین موسم
کاشته می شود تخم از رعیّت است و چون حاصل بدست آید ثلث آن حق دیوان است و در
زمینهای اربابی ده نیم از حاصل شتوی بدیوان می دهند اختلاف اوقات زراعت نیز هست
بسبب اختلاف اهویه ممالک چنانچه در عراق و آذربائجان و بعضی از صفحات فارس حاصل
صیفی را از اواخر جوزا ابتدای درو میگذارند و تا آخر سرطان تمام می شود امّا در اطراف
گرمسیر مثل شوشتر و خوزستان و دشتستان خیلی زودتر میکارند - قواعد مزبوره فوق را
میتوان گفت قواعد کلیه ایست که مالیه اراضی در بسیاری از ممالک ایران بدان نیز جمع میشود
و در بعضی از اطراف شاید که رسوم ملکی و وقایع مخصوصه موجب اختلاف مال دیوان شود لکن
نه چندان که قابل ذکر باشد قرار دهند و بسته باین حساب ملک و زارعین اراضی و گماشتگان
دیوان معین است و بهر طرف معلوم زرّاع و ارباب املاک غالباً دیوان مال را جنس می دهند
درین باب نیز رعایت استعمالات و رسوم و رفاه و قدرت زراع می شود و در بعضی
از دهات که مردمش فقیر اند بیشتر بلکه همه مالیه را جنس میدهند و چون مقدور رعیت زیاده
باشد غالباً دادن وجه نقد را ترجیح می دهند زیرا که در اوائل آن زحمت محصلان مالیه
کمتر است امّا بنا بر قاعده مقرّره رعیّت باید مال دیوان را نصف نقد و نصف جنس بدهد و در بعضی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

از کتب مسطوره هست که بمقابل هر یکتومان نقد معادل یکخروار جنس است ازین معلوم میشود که
قیمت یک خروار غله یکتومان هست لکن دریں ایام دیوان هر خروارے یکتومان و نیم تا دو تومان هم
از رعیت گرفته است و واضح است که قواعد مذکوره که بجهت اراضی است مطلقاً شامل زمینهاے
که خیلے حاصل خیز است و باغات اطراف شهرها نخواهد بود۔ زیرا که مملکت ایران اغتشاش و اختلافی
نبوده است۔ تحقیق پیوسته که بعضے از اراضی اطراف اصفهان از هر جریبے بیش از سی کران
عاید میشده است لاکن این قسم زمین یا باید زمین باغ باشد یا زمینهائیکه بجهت زراعت خربوزه
بوده است زیراکه خربوزه در اطراف اصفهان بآدمی کارند۔ زمینهاے لم یزرع و بایر را
هر کس از دیوان بخواهد بجهت اینکه باغے بسازد یا عمارتے در آن بنا کند بدون مضایقت میدهند و
کاغذ قرارنامه میدهند که پشت در پشت بر آن عمل شود بایں طور که مالیه جزئی بابت زمین
بدهند و بر اشجار میوه دار نیز اگر در آن زمین دیده و برآید بر حسب سن درخت تفاوت نیز مالیه مقرر است
اما مال دیوان بر میوه نباید نیست بلکه خیلے کم است و ابدا بار بر رعیت نمے شود والا باین وفور و
ارزانی نمے شد در سنه هزار و هشتصد عیسوی که مؤلف اوراق در شیراز بود یکے از اهالی آن ملک که
مردے زکی و با خبر بود تفصیل مال دیوان اشجار میوه دار را بدین نوع نقل کرد که تاک اگر غاریاب باشد
یعنی آب مقرر داشته باشد درختے شش دینار و اگر بخس باشد یعنی اگر آب معین نداشته باشد
پنج دینار میگیرند سیب و گلابی و شفتالو و امثال آن را درختے صد دینار میگیرند طرز و تدبیر حکومت
ایران همیشه اقتضاے این کرده است که زمینهاے قابل زراعت را بنو عملے خیلے مناسب بایلات
و احشامات بدهند و این طائفه نیز مافوق آنچه ضروریات مصارف شان اقتضا میکنند زراعت نمیکنند
صحراهاے وسیع و چمنهاے خصیب که براے ییلاق و قشلاق ایشان مقرره شده است اگرچه بیک
جهت عوض حقوق خدمات لشکریه ایشان ملحوظ میشود لیکن جزئے مال دیوانی از هر خانواده بر حسب مکنت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

میگیرند و این مالیه با ستصواب کدخدایان یا گماشتگان وی جمع میشود - مالیه‌ها همیشه بر یک
قرار نیست و مبلغ هرگز هم زیاد نیست هم شخصیکه در فوق بوی اشارت رفت تفصیل این مالیه
را در شیراز و اطراف آن بدین نوع ذکر میکند - گاو شیرده سیصد دینار، خر دویست
دینار، مادیانی که برای کره گرفتن است هزار دینار، شتر سیصد دینار، گوسفند هفتصد دینار
سالیانه بدیوان میدهند - یک جزء مالیات معین ایران حاصل میشود از کرایه زمین خانها و حمامها
و کاروانسراها و دکاکین و آسیاها و کارخانها اعم از اینکه قماش باشد یا کارخانه شیشه
گری و دباغی و آهنگری و کوزه گری و امثال آن و گمرک مال التجاره خارجیه و داخلیه
بعضی ازین مالیه از انقضای خاندان صفویه و زندیه تا بحال خیلی زیاده شده است زیرا که
در اختلالی که بعد از زوال هر یک ازین دو خانواده روی داد بسیار املاک که متعلق باشخاص
بود به تصرف دیوان آمده و در شهرهای معتبر جمیع کوچها که در ایام سابق مال مردم بود حالا در قبضه
حکومت است و برعایا بکرایه میدهند مالیه که از دکاکین مبلغی خطیر میشود اگر دکاکین
ملک دیوان باشد کرایه نسبت بفائده که از آن حاصل میشود مقرر است و اگر از رعیت است مالیات
آمد آنرا تخمین کرده ده دو ده دیوان میگیرد و این قسم مالیه که از کرایه زمین دوکاکین در شهرها و
از ایلات و احشامات میگیرند سر شماری و خانه شماری میگویند و در اخذ آن رعایت حال اشخاص
نمیشود بلکه بهر نوع قاعده که برایه مقرره شده است باید بدهند بالجمله قواعدیکه مبنای مالیه معین ایران
بر آن است همه موافق عدل و انصاف است و نوعی بر رعیت و دیوان معلوم است که در اخذ آن
نه ظلم و نه اشکالی مترتب میشود لکن سلاطین ایران هرگز باین قدر مالیه قناعت نکرده اند و
بانواع و انحای دیگر رعیت را در معرض ظلم و تعدی آورده بهر اسمی از ایشان گرفته اند از آنجمله
است پیشکشی و پیشکش را هم بتوان بر دو قسمت کرد عادیه و اتفاقیه - پیشکشهای عادیه تعارفاتی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

است که هر ساله در عید نوروز حکام بلاد و اطراف و امرای قبائل و وزرا و سائر صاحب منصبان بزرگ به پادشاه میکنند و این پیشکشها بالنسبه بمنصب و مکنت اشخاص مختلف میشود و آنچه از بهترین امتعهٔ نفیسه که در مملکت یافت میشود برسم پیشکش میفرستند بعضی وقت مبلغی خطیر وجه نقد پیشکش میکنند و این قسم پیشکش از سائر اقسام بمزاج پادشاه سازگارتر است هر صاحب منصب بزرگی از روی لزوم باید هر ساله این پیشکش را بدهد که فی الحقیقه جزء مالیه محسوب است و بنابرین بالآخر حمل بر زراع و ارباب حرف و صنائع میشود مقدار مبالغ در بین موارد موقوف برسم است کمتر دادن سبب زوال منصب و زیاد کردن آن موجب ازدیاد جاه و عزت است خراج امرای خراجگذار نیز در همین موسم یعنی در ایام نوروز بدربار پادشاه میرسد میتوان گفت که این نیز از قسم پیشکشهای اول سال است گویند که مبلغ این پیشکشها تقریباً دو خمس جمیع مالیه تمام مملکت میشود و چون میدانیم که یکی از حکام هم از چند سال هرگز در سالی از صد هزار تومان کمتر پیشکش نکرده است باید اینصورت حقیقت داشته باشد یکی از صاحبان انگریز مور یر صاحب که در ایام نوروز هزار و هشتصد و هشت عیسوی حضور داشته پیشکشها را دیده است میگوید که پیشکش حاجی محمد حسین خان پنجاه و پنج قاطر بود که بار هر یک هزار تومان نقد و بر هر یک شال کشمیری در غایت نفاست بود حاجی محمد حسین خان مردی بغایت محترم و معتبر الممالک و حاکم اصفهان و مضافات آن شهر است این دولت را از آبادی اصفهان که خود سبب آنست تحصیل میکند بالجمله بغیر از خراج امرای خراجگذار و پیشکشهای که ارباب مناصب هر ساله در نوروز میدهند پیشکشهای دیگر هست که میتوان گفت اتفاقیست اگرچه تحدید آن خالی از اشکال نیست ولی این قسم پیشکش هم مبالغ خطیر میشود مثل اینکه در اردو مالیه از کسی نمیگیرند لکن سنجابے که همراه اردو میخواهند باشند باید من حیث المجموع مبلغی گزاف بسلطان

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

پیشکش کنند و از آنجمله است کسانیکه میخواهند منصبی بزرگ بگیرند باید مبلغی برسم پیشکش قبل
ازانکه بمنصب ماموّل معیّن شوند بدهند میتوان گفت آن منصب را بدان مبلغ میخرند - اختصاص
تجارت بعضی از چیزها در ایران هست ولی با اینکه خوب قاعده ایست و باعث ازدیاد
مالیه است عموم و شیوع ندارد و جریمهائیکه در محکمهٔ عرف میگیرند و اموالی که از کسانی که از
منصب عزل شده اند به بهانهٔ خطاکاری بطور اجبار اخذ میکنند هم مبالغ بسیار میشود
پس جای تعجب نیست وقتیکه میشنویم که اموال مزبوره با مبالغی که بطورهای دیگر بهمین
قسم با ظلم و تعدی میگیرند سر به پنجصد هزار تومان که خمس مالیه مملکت است میزند اما
چون اخذ و جمع این گونه اموال مطلقاً موقوف بوضع و طبیعت پادشاه وقت است ممکن
نیست که تحدیدی از روی تحقیق توان کرد - یکی از جمله تحمیلات شاقه بر رعیت ایران یولی است
که آنرا صادر مینامند یعنی بجهت حدوث امور اتفاقیه از رعیت میگیرند اگر لشکری تازه
بخواهند راه بیندازند یا اگر پادشاه بخواهد قناتی بسازد یا عمارتی بنا کند یا لشکر در حین
مرور در مملکت سیورساتی ضرور داشته باشد یا سفارتی از دول خارجه در ایران وارد یا
عروسی در خانوادهٔ شاهی واقع شود مختصر در جمیع وقائع غیر عادیه تحمیلاتی بر رعیّت میشود -
بعضی اوقات در جمیع ممالک محروسه و بعضی اوقات در مملکت مخصوصی چنانچه عظم واقعه و
مصلحت وقت اقتضا کند بر جمیع طبقات حمل میشود الا اینکه بر ایلات و احشامات صحرانشین کمتر نه
بجهت اینکه فقیرتر اند بلکه به سبب اینکه تحمل اینگونه چیزها را کمتر میکنند بناءً علیه صاحبان
املاک و اهالی شهر بار زیادتر تحمیل میشود از برای اخذ و جمع صادر نیز قاعدهٔ مقرری نیست بدین
معنی که هر کس باید بالنسبه بمالیه که میدهد وجه صادر بدهد اما حکام ممالک غالباً درین باب باختیار
خود حرکت میکنند ولهذا بیشتر سبب ظلم میشود مکرر بر فقرای زراع و دهاقین سختگیری کرده اند

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چنانچہ دہقان بیچارہ مجبور شدہ است کہ حاصل درو نکردہ را بقیمت نازلی فروختہ ادا
وجہ صادر کند بسیار دیدہ می شود کہ غلہ کہ رعیت خرواری یک تومان فروختہ است
بدو تومان یا یک تومان و نیم فروش میرسد زیرا کہ حکام تعیین مبلغ میکنند کہ ہر دہی باید چہ
قدر بدہد و ہمیں امر باعث طرفداری و بی انصافی می شود و مبلغ ماخوذ ازیں ممر نیز معادل
دو خمس مالیہ مملکت تخمین شدہ است و بنا بر مقدمات مسطور مداخل پادشاہ ایران از وجوہ
پیشکش و جرائم و صادرات مداول مالیہ مملکت قلم دادہ شدہ است کہ من حیث المجموع یعنی
منضماً بمالیہ قدری کمتر از شش ملین استرلینگ است لیکن ازیں مبلغ فقط قدری داخل خزانہ میشود
مبلغی کثیر بجہت خرج اخذ و جمع آں و ضبع و بسیار ہم جنس است کہ صرف مصالح مملکت
می شود. و ہمچنیں رسمی شائع است کہ علمای ملت و قضات عدالت و امرای مملکت
و خاندان سلطنت و عساکر دولت را سیورغالات و تیولات در اضلاع مختلف دادہ
مالیات آنجا را بجہت مدد معاش و وظائف و مشاہرہ و مواجب ایشان مقرر می نمایند
بالجملہ دلیل بقدر کفایت است کہ بگوئیم آنچہ در باب مالیات ایران مذکور شد قریب
بصحت است زیرا کہ بنای تقریرات مذکورہ بر اخبار کسانیست از اہالی ایران
کہ ازیں گونہ امور اطلاع و استحضار کلی داشتہ اند احتمال دارد کہ در جمع مالیہ من
حیث المجموع اندکی مبالغہ رفتہ باشد مصارف حکومت را بسہولت نمیتوان
تعیین کرد لیکن محقق است کہ مخارج خیلی کمتر از مداخل است ٭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ناسخ التواریخ

جنگ اسکندر با دارا و غلبه با ایران پنج هزار و دویست و هشتاد و یک سال بعد از هبوط آدم علیه السلام بود

چون اسکندر در شهر طرسس تجهیز لشکر و اعداد سپاه فرموده بعزم رزم دارا کوچ داده از دجله و فرات عبور نموده وارد طابکس گشت و چون معلوم کرد که دارا در ارض اربلا لشکرگاه ساخته و یک ملیان مرد سپاهی که عبارت از ده کرور شد ملتزم رکاب اوست حکم داد تا چهار روز لشکر در طابکس توقف نموده کار خود را انتظام کرده و از آنجا کوچ داده قریب به ارض اربلا فرود شدند و در آنجا لشکرگاهی بقانون بر آورده گرد آن را سنگری به نهایت متین کردند - آنگاه مردم پیر و ناتوان و مریض را در لشکرگاه بجای گذاشته خود نیمه شبی با چهل هزار تن پیاده و هفت هزار تن سواره بعزم جنگ دارا از آن جایگه بیرون شد و حکم داد که لشکریان زیاده بر آذوغه اندک و آلات حرب چیزی با خود حمل نکنند و چون یک نیمه از آن مسافت که با دارا در میان داشت در نوردید تلی بزرگ پدیدار گشت اسکندر از اسب بزیر آمده بر سر آن تل بر آمده لشکرگاه دارا را از آن سوی مشاهده نمود که چندانکه نظر بصر را گذر بود

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بر سر دو مرکب مے گذشت اسکندر زمانے دیر ہمے با خود مے اندیشید کہ بآن سپاه
اندک اگر بدیشان تاختن کند از قانون خرد بیرون است پس لشکریان را فرمود تا در آنجا
فرود شدند و صنادید سپاه را از برائے مشاوره حاضر ساختہ انجمنے بہ آراست و ہر
کس سخنے گفت عاقبت پارمینا کہ سردار بزرگ بود بر پائے خاستہ عرض کرد
کہ صواب آن است کہ چند تن دلاور از لشکر بیرون شده بجانب ایشان
نزدیکی کنند کہ رسم و روش آن جماعت را باز دانند و باز آیند تا در میدان جنگ کار
بہ بصیرت بود این سخن در حضرت اسکندر پسندیده افتاد و خود کہ از دیگر مردم
بہ مردمی و دلاوری برتری داشت با چند تن از گزیدگان سپاه اسپ برجہاند و بنزدیکئے
لشکر دارا رسیده از رسوم و نظام ایشان وقوف حاصل کرد و باز آمده مردم را
نوید ظفر داد و سرہنگان سپاه را با لطاف و اشفاق خسروانی امیدوار ساخت و فرمود
آن شب را در فراز آن کوه بیاسائید و فردا پگاه جنگ در اندازند و از آن سوے چون
دارا از ورود لشکر دشمن آگاہی یافت صبحگاه صف برکشید و چون سپاه ایران از آن زیاده
بود کہ در آن عرصہ بر یک صف شوند بفرمود گروه گروه از پس یکدیگر بایستادند و جملگی را بر
دو بہره ساخت و خود با پانزده ہزار سوار جرار و شہزادگان و غلامان خاصہ در قلب
صف اول جائے گرفت و چندانکہ از لشکر یونان در میان سپاه ایران بود فرمود تا
در میمنہ و میسره لشکر جائے گرفتند و از اعیان ایران سرداران بزرگ بر میمنہ و
میسره بگماشت و با این ہمہ بسبب کثرت مردم و فزونی لشکر بدان نظام کہ لایق بود
موافق و موفق نیامد سواره و پیاده با ہم مختلط شدند و عرادہائے جنگی را پیش روے
سپاه بداشتند و فیلہائے کوه توان را از دنبال جائے دادند و لشکر ترکمان کہ مردم انگریز

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سیتھیا گویند و اہل عراق را کہ بختطریا نامند با قبائل کپی دوسیا بہ فرمان دارا در مقدمۃ الجیش
ایستادند و حکم شد کہ چون سپاہ اسکندر نزدیک شوند مجال ندہند کہ بہ لشکرگاہ در در آیند
و از دنبال ایشان بہ آمدہ آن جماعت را محصور دارند و از میان برگیرند و لشکر دارا
بر چہار بہرہ بود بعضے را از آلت حرب شمشیر بود و برخے را نیزہ و گروہے با
تبرزین بودند و جماعتے چوب ہائے گران در دست داشتند و آمادہ قتال بودند۔
اما سپاہ دارا را سنگرے در اطراف نبود۔ و از لشکر اسکندر بغایت ہراسناک بودند
خاصہ آن جماعت کہ در جنگ غرانکس و اسس حاضر بودند۔ علی الجملہ اسکندر
نیز سی و دو ہزار تن از لشکریان خود را بہ دو بہرہ کرد و ہر بہرہ را بقانون نظام فالنکس
کہ از این پیش مذکور شد بداشت و جمعے را کہ آلات جنگ ایشان گران بود از
قفائے آن گروہ جائے داد تا در حفظ و حراست ایشان قیام نمایند و سوارگان سپاہ را
در میمنہ و میسرہ بگماشت و حکم داد کہ با تیر غبار اشکاف سبہائے عرادہ را با خاک راندند
و چون اسکندر دانست کہ گزیدہ سپاہ دارا در قلب جائے دارند لشکر خود را فرمود
تا بسوئے میسرہ حملہ برند۔ چون لشکر اسکندر بجانب میسرہ روئے آورد دارا حسن
تدبیر او را دانست کہ از جنگ روبرو سر برتافت میسرۂ سپاہ خود را حکم داد
تا قریب بقلب شوند و جنگ اسکندر را بہ قلب اندازند مع القصہ نائرۂ حرب
بالا گرفت و ترکمانان کہ مقدمۃ الجیش لشکر دارا بودند اسپ برانگیختند و با سوارہ
سپاہ اسکندر جنگ در انداختند زمانے بر نیامد کہ ترکمانان شکستہ شدند و راہ فرار
پیش گرفتند دارا چون چنان دید حکم داد کہ عرادہ ہائے جنگی را بتازند و لشکر دشمن
را در ہم نوردند چون عرادہ ہا بجنبش آمد کمانداران یونان با خدنگ خارا دوز

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و راسپہا سے عرادہ بخاک در ہم اختند چنانکہ عرادہا از رفتن بماند۔ دارا چون چنان
دید از قلب سپاہ بجنبید و چون سوارہ و پیادہ ایرانیان مختلط بودند کار
لشکر از ان تاختن پریشان گشت و اسکندر با مقدمۃ الجیش پریشان تاختہ
از دنبال او پیادگان با نظام فالنکس نیز در رسیدند و جنگ در پیوستند
چنانکہ کار بر ایرانیان تنگ شدہ راہ ہزیمت پیش گرفتند۔ دارا نیز مجال درنگ
ندیدہ از پیش بگریخت و ہنوز پارمینا کہ در میسرہ سپاہ اسکندر بود با ایرانیان
جنگ درمیان داشت و سپاہ ایران گرد او را فرو گرفتہ عظیم کوشش
مے نمودند اسکندر چون حال ایشان را بدانست جمعے را از قلب لشکر
باعانت پارمینا فرستاد و در این وقت دارا کہ از میدان باز پس گریختہ
بود چون حال اسکندر را معلوم کرد و دانست کہ در قلب لشکر مردمے
اندک باقی ماندہ اند گروہے از سوارہ ہند و ایران را بجانب قلب مامور
داشت و ایشان اسپ انگیختہ با اسکندر در آویختند و پادشاہ یونان جمعے
از جنگجویان را کہ از آلات جنگ گرانبار بودند حکم داد کہ با سوار ہند و ایران
جنگ در انداختند و مردانہ کوشیدند و ایشان را بشکستند آن گاہ اسکندر
خود بجانب میسرہ باعانت پارمینا تاختن کرد و با لشکر ہندیان و بکطریا و پارس
کہ بدان جانب بودند جنگ بپیوست۔ و درین کارزار شصت تن از سرداران
بزرگ یونان مقتول گشتند اما با این ہمہ مردم یونان ظفر جستند و ایرانیان را
یکبارہ ہزیمت کردند و درین مصاف چہل ہزار تن از لشکر ایران و پانصد تن از
سپاہ اسکندر عرضۂ ہلاک گشتند و مبلغ چہل ملیان نقد و سیم و آلات و اوانی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

زر و سیم و جواہر شاہوار و اشیائے نفیسہ غنیمت مردم یونان گشت کہ آن را بر بیست ہزار سر استر و پنج ہزار نفر شتر حمل کردند و بعد ازین فتح ممالک بابلونیا و سوزیانا و پرسپس کہ بعراق عرب و خوزستان و فارس مشہور است مسخر اسکندر گشت و دار الملک این ممالک کہ بابلان و سوزا و پرسپس کہ عبارت از تخت جمشید است بہ تحت فرمان آمد و کار ایرانیان چنان بے سامان گشت کہ دیگر نیروے مقابلۂ اسکندر نداشتند ؛

غلبۂ اسکندر بدارا پنج ہزار و بیست و ہشتاد و یک سال بعد از ہبوط آدم بود

چون اسکندر یکپارہ سپاہ ایرانیان را ہزیمت کرد بشہر بابل در آمد و مردم آن بلدہ کہ از اعمال دار الصعوبت لختے می بردند از ورود اسکندر بنہایت شاد و مسرور شدند و پس از یک ماہ از بابل بشہر سوزا کہ اکنون بشوشتر مشہور است در آمد و دران بلدہ دفینۂ از دارا بدست اسکندر افتاد کہ پنجاہ ہزار طالینت زر خاص عاید گشت کہ ہر طالینت عبارت از دویست دینار باشد و در ایام توقف اسکندر در شوشتر شش ہزار تن پیادہ و پانصد تن سوار از ماکادونیہ در رسیدہ ملحق سپاہ وے گشت و درین وقت بعرض اسکندر رسید کہ دارا باراضی میدیا کہ عبارت از آذربائجان است گریختہ و بعضے از ممالک عراق عجم نیز بزیر فرمان او ست۔ اسکندر متعرض او نشدہ نخست بسوے اصطخر و پرسپس عبور فرمود و بعضے از لشکریان ایران کہ در حضرت او نافرمانی کردہ بجبال شامخہ گریختہ بودند در حین عبور ہمگی را کیفر دادہ مطیع و منقاد فرمود و در ایام توقف در اصطخر و پرسپس ضجیع اسکندر کہ او را طیس نام بود و بہ بوسنہ کین ایرانیان در دل میداشت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

شبی شهر را مست طافح یافته بخدمت او شتافت و معروض داشت که مردم ایران
ممالک یونان را خراب و ویران داشتند و هیچ دقیقه از نهب و قتل باقی نمیگذاشتند
هرگاه پادشاه را سر مکافات باشد من چنان خواهم که یک شب آن کیفر بدیشان
دهم و آن چنان است که فرمان دهی تا در همین شب لشکریان شهر اصطخر را خراب کنند
و آتش در زنند مع القصه در مستی حکم از اسکندر برسید و سپاه را فرمود تا در آن
شب اموال مردم را که یکصد و بیست هزار طالینت بقلم آمد بغارت برگرفتند و
بر استر و شتر حمل کرده از شهر بدر بردند آنگاه تمامت اصطخر را که سالها دار الملک ملوک
ایران بود خراب کردند و آتش در زدند و تخت جمشید را بسوختند و ویران ساختند چنانکه
هنوز آثار آن حرق و تخریب باقی است بالجمله روز دیگر خبر رسید که دارا در اکباطانا که
اکنون به قلمرو همدان مشهور است سکون دارد اسکندر ساز سپاه کرده بدان جانب
کوچ داد و مدت پانزده روز هر روزی ده فرسنگ را قطع مسافت نموده و در آن اراضی
فرود شد معلوم شد که دارا خبر تاختن اسکندر را اصغا فرموده پنج روز قبل از ورود
او فرار نموده پس اسکندر روزی چند در آن جا توقف فرمود و از حال لشکریان باز پرسی
بسزا فرمود و سواره طسالیا را که در سفر با دو زحمت فراوان دیده بودند با ایصال رسوم
بذل عطا خوشدل ساخته بعلاوه و هزار طالینت زر بانعام ایشان مقرر داشت و آن
جماعت را شادکام رخصت انصراف داد تا یکچند مدت در خانهای خویش آسوده و غنوده باشند
آنگاه امرای درگاه و سران سپاه و عموم لشکریان را حاضر ساخته فرمود که ما را در
حق هیچکس حکومتی بشایستگان نباشد هر که را دل بسوی ماست و ملازمت حضرت
ما را طالب است نام و را در دفتر چاکران برنگارند و رسوم او را مقرر و معین فرمایند

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و هر کرا میل آن باشد که از ملازمت خدمت استعفا جوید و با خانهٔ خویش شود هم باو سخنے نخواهد بود۔ عموم لشکریان پیشانی بر خاک نهادند و ملازمت رکاب را اختیار کردند و قلیلے از مردم که عزیمت وطن نمودند هم ایشان را مطلق العنان ساخته با انعام و افضال خسروانی رخصت انصراف داد۔ آنگاه مردے از بزرگان ایران که آفنۓ داطیس نام داشت در روزگارے دراز بحکم دارا در قلعهٔ شوشتر محبوس بود و بفرمودهٔ اسکندر از حبس نجات یافته بایالت و حکومت آذربائیجان مفتخر گشت و از پس این واقعه پادشاه یونان با مردان میارز بطلب دارا کوچ داده وارد شهرے گشت و دارا از انجا در تنگی کسبیان که عبارت از کنار دریاے خزر است گریخت و از انجا عبور کرده از اراضی گرگان بسوے خراسان در رفت چنانکه مذکور مے شود ؂

جلوسِ اسکندر در مملکت ایرانیان پنجهزار و دویست و هشتاد و یکسال بعد از هبوط آدم علیه السلام بود

ازان گاه که لشکر ایران در ارض اربلا شکسته شد هرگز آن اجماع که در خور جنگ اسکندر باشد فراهم نگشت۔ اما چون دارا به طرف خراسان گریخت و از جانب او بسس که یکے از بزرگان درگاه بود و حکومت اراضی خراسان و بلخ داشت بخدمت شتافت و سی هزار تن از مردم یونان و چهار هزار تن از لشکریان فلاخن افگن و سه هزار سواره که بیشتر از ایشان از مردم عراق بودند بر سر دارا گرد گشتند۔ و دارا عزم کرد که با آن لشکر بجانبِ عراق آمده دیگر باره سپاهے در خور جنگ فراهم کند و چند منزل کوچ داده هم از نیمه براه پشیمان گشت و مراجعت کرد۔ و گفت که در همین اراضی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

نشیمن کنم و چون اسکندر بدین جانب شود با این سپاہ قلیل مصاف دہم و ہمدرین ہنگام
لبّس با انبرزانس که ہم یکے از بزرگان حضرت دارا بود بنہانی ساز شورے
طراز داد و گفت مردم ایران از دارا رنجیده خاطر اند و ہرگز در راہِ او کوشش
نکنند بہتر آن ست که او را از میان برگیریم و خود بکار سلطنت پرداخته با اسکندر
مصاف دہیم و جمعے از صنادید سپاہ را بدین سخن ہمداستان ساختند۔
مردمِ یونان در حق لبّس بدگمان شدند و از بدسگالئے او باخدمتِ دارا شکایت
بردند و عرض کردند که صواب آن ست که درین مدتِ فترت حافظ و حارس پادشاہ
ایران لشکرِ یونان باشد۔ دارا سخن ایشان را الصواب نشمرد چه اندیشید که مردم
یونان زمین دور نباشد که ہوائے اسکندر جویند و چون فرصتے بدست کنند بجہت تقرب
با وے مرا گزندے رسانند۔ لاجرم بعد از سه روز لبّس و انبرزانس و جمعے دیگر از
بزرگان ہمدست و ہمداستان شده بر دارا بشوریدند و او را گرفته باز نجیر زرین بر بستند
و در تختے نہاده بر پشتِ استران حمل کردند و پوششِ آن تخت را از پوست
جانوران نموده تا مردم ندانند که آن نشیمن داراست۔ آنگاه بجانب عراق
کوچ دادند و لشکریان جملگی لبّس را بسپہسالاری و سلطنت سلام گفتند
جز سپاہ یونان که سر از اطاعت او برتافته با راضی پاژطیا فرار کردند۔ امّا از آن
سوے چون اسکندر وارد باطاناگشت کس به پیش کلیطس که بواسطهٔ ناتندرستی
او را در شوشتر گذاشته بود فرستاد و شش ہزار تن پیاده و سواره که از اہلِ
ماکادونیه در نزد او بود طلب فرمود۔ پس از ورود ایشان از باطانه کوچ داده یازده
روزه بزمینِ رَے آمد و جمعے از مردم او بسبب استعجال در راه باز ماندند و برخے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

پائمال و ہلاک شدند۔ علی الجملہ اسکندر نخستین با شصت تن از خاصگان خود وارد دری
گردیده پنج روز در آنجا توقف فرمود تا لشکریان برسیدند و کار ایشان را بہ نظم
و نسق کرده از رے کوچ داده و از راه کسپیان عبور کرده وارد پارتیا گشت۔ در آن
مقام از اعیان و بزرگان ایران نامہ رسید کہ ایرانیان عزم گرفتن دارا کرده اند
اسکندر بعد از اصغاے این خبر لشکر را بقراطرس کہ یکے از سرداران
بزرگ بود سپرد و خود با جمعے از سواران جرار بجانب بسس تاختن برد و سہ روز و
سہ شب بتاخت روز سیم بہ دیہے فرود شد کہ شب پیش لشکرگاہ بسس بوده و معلوم کرد کہ
بسس دارا را گرفتہ مجبوساً بجانب بکطریا برده و مردم ایران او را بہ سلطنت برداشتہ اند
اسکندر بے توانی از آنجا کوچ داده با جمعے از سواران گزیده از دنبال بسس
تاختن کرده روز دیگر با لشکر او دوچار شد۔ و سپاه بسس چون مردم اسکندر را
بدیدند بے آنکہ معلوم کنند کہ ایشان چہ کس اند روے بہ ہزیمت نهادند۔ بسس
چون این حال بدید از کرده پشیمان شد و با جمعے از بزرگان سپاه بخدمت دارا
آمده زبان بمعذرت برکشود و عرض کرد اے ملک ایران ما از برائے حراست مملکت
این چاره اندیشیدیم و ترا گرفتار ساختیم اکنون کہ مفید نہ بود اینک اسپ جنیبت
حاضر ست بر نشین تا راه فرار پیش گیریم دارا گفت ہرگز از این تخت بیرون نشوم و
اینگونہ زندگی را نخواہم بسس چندانکہ ابرام و الحاح نمود دارا از تخت بدر نشد۔ عاقبت الامر
غضب بر بسس و دیگر بزرگان غلبہ کرد و تیغ برکشیدند و دارا را زخمہاے کاری
رسانده بینداختند و بر اسپہاے خود سوار شده فرار کردند۔ از قفاے ایشان
سپاه اسکندر در رسید و از دنبال آن جماعت ہمے بتاخت و درین ترکتاز

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

جمعے از آن خیانت کاران مقتول گشتند و درین وقت اسپ ہاے کہ تخت
دارا را مے کشیدند از جادہ بیرون شدہ ہشت ذرع از راہ بہ یک سو شدند
و در نزدیکئ دیہے بکنار چشمہ ایستادند از قضا پولسطاطیس کہ یکے از بزرگان
ماکادونیہ بود بکنار آن چشمہ عبور فرمود و از غایت عطش فرود شد تا لبے آب بنوشد
و چون خود از سر برگرفت کہ پر آب ساختہ بیاشامد ناگاہ نالہ حزین بگوشش در رسید
بے توانی برخاستہ بسوے آن بانگ شتافت و دارا را درمیان تخت
قریب بسکرات موت یافت چون چشم دارا بر او فتاد نخست ازوے جرعہ
آب طلبیدہ بیاشامید- آن گاہ گفت کہ من در طلب شخصے بودم کہ وصایاے خود را
با او بگذارم واکنون تو حاضر شدۂ معلوم باد کہ من اکنون با دست تہی ازین جہان
بیرون مے روم- از من با سکندر سلام برسان و بگو من از تو راضی و شاکرم
چہ ازان زمان کہ زنان و فرزندان من اسیر و دستگیر تو شدہ جز نیکوئی با ایشان
روا نداشتۂ در نفس یا زپسین از خداے خواہم کہ ترا پادشاہ روے زمین کند
و از تو خواستارم کہ بعد از من دختر من روشنک را بحبالۂ نکاح درآوری و بر
مملکت من بیگانہ را مسلط نہ کنی و قاتلان مرا مکافات عمل در کنار نہی - این بگفت
و دست پولسطاطیس گرفتہ فرمود کہ چون بخدمت اسکندر شوی دست خود را بجاے
دست من با او دہ و بر دست او بوسہ زن کہ من الحال جز دست تہی چیزے
با خود نمے برم- بعد از گفتن این کلمات حال دارا دیگرگون شد و پولسطاطیس
او را در بر کشید کہ باشد بحال خود آید ہمچنان در بر او جان بداد و زمانے بر نیامد کہ
اسکندر کہ در طلب دارا بود بدانجا عبور کرد و چون دید کہ پادشاہ ایران رخت بدیگر سراے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بردہ جامہ بر تن بدرید و بانگ نالہ و شیون بر داشت و از پس سوگواری جسد دارا را بآئین پادشاہان با خاک سپرد و کار مملکت پارطیا را بنظم و نسق کردہ لشکریان را بکفایت فراطرپس سردار گذاشت و خود با گزیدگان سپاہ عزیمت ہرکانیا کہ عبارت از مملکت مازندران ست فرمود و از شعب کوہستان راہ سپردن گرفت و حکم داد کہ فراطرپس با لشکر از راہ راست بدانسوے شود و چون خبر ورود اسکندر بمازندران سید صغار و کبار آن مملکت باستقبال بیرون شدہ پیشانی بر خاک نہادند و از دل و جان مطیع و منقاد گشتند و چون خبر تسخیر مازندران در آریا کہ عبارت از ہرات است شائع گشت ساطی بازرانیس کہ از جانب دارا حکومت ہرات داشت باتفاق بزرگان آن مملکت نامہ از در ضراعت بحضرت اسکندر فرستادند و اظہار عقیدت و چاکری نمودہ از ورطۂ بیم و بلا رستند و اسکندر از مازندران بجانب ہرات شد پس از ورود بدان اراضی ساطی بازرانیس را بحکومت آن مملکت سرفراز ساخت و خود بر تمامت ایران پادشاہی یافت و درین وقت کہ بلدۂ ہرات لشکرگاہ اسکندر بود در حضرت وے معروض افتاد کہ مردم بارووے کہ بلدہ ایست بر یک سوے ہرات بامید استواری قلعہ و صعوبت عبور از طرق و شوارع آن شہر سر از فرمان تافتہ اند و طریق عصیان و طغیان پیش گرفتہ اند اسکندر ساز سپاہ کردہ بدانجانب کوچ داد و چون خبر لشکر کشی پادشاہ یونان در بارووے مشتہر شد مجال خودداری در مردم آن بلدہ نماند لاجرم بقدم ضراعت بحضرت اسکندر شتافتہ استرحام نمودند و پادشاہ یونان از جرائم ایشان را معفو داشت امّا از ان سوئے چون بسس اراضی ایران را از وجود اسکندر تہی یافت با ساطی بازرانیس حاکم ہرات پیمان محکم کردہ سر بسلطنت بر آورد و نام خود را

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

از نام زرکسس نهاده و حکم داد هر کس از سپاه یونان بفرموده اسکندر در بلاد و امصار
ایران بحفظ و حراست مشغول بود مقتول سازند چون این خبر باسکندر رسید بجرودار
هزبر غضبان از باروی هرات کوچ داد. ساطی بارزانیس چون این خبر بدانست از
هرات گریخته بنزدیک بسس آمد و اسکندر درین کرّت چون وارد هرات گشت از
سناتیس را که یکی از بزرگان آن بلده بود بایالت برگزید و حکومت هرات را با وی
تفویض نمود و خود با گروهی از لشکریان برای قلع و قمع قبائل زرنگی که با ساطی باز
زانیس همدست و همداستان بودند بیرون شد این خبر چون بایشان رسید از میان آن قبائل
بیرون گریخته از رودخانه اندس که عبارت از رود اٹک است بگذشت و از آن سوی
رودخانه آرامگاهی اختیار کرد. مردم پنجاب گفتند ساطی بارزانیس را گناه فراوان
نخست آن که در قتل پادشاه ایران شریک بوده و دیگر آن که با آنکه سکندر
که او را ایالت هرات داد خیانت ورزیده بنزدیک بسس شده بفرموده او بمیان
قبائل زرنگی آمد و ما اگر این همه را ندیده انگاریم و با او از در مدارا شویم بی گمان
اسکندر از دنبال او بشتابد و خاک ما را بباد دهد پس همگی همدست شده او را گرفتند
و بحضرت اسکندر فرستادند و پادشاه یونان حکم داد تا سر از تنش برگرفتند درین
وقت سپاه یونان که ملتزم رکاب اسکندر بودند همگی مالی فراوان حاصل داشتند
که از غنیمت و غارت بلاد ایران بدست کرده بودند و روزگار بلهو و لعب می بردند
و در تبذیر اموال و مخارج ناستوده جدّی تمام داشتند چندانکه اسکندر بزبان نصح ایشان را
منع فرمود مفید نیفتاد و عاقبة الامر زبان بشکایت باز کردند و گفتند اکنون که اسکندر
ممالک ایران را بتحت فرمان آورد از چپ و راست ما را رخصت دهد تا روزی چند بخانه خویش شویم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دیدارِ زن و فرزند تازه کنیم چون این سخنان گوش زدِ اسکندر گشت جمعے از قواد سپاه را گوشمالی بسزا داد و گروہے را با تیغ بگذرانید تا دیگر آن چنین سخن نکنند و از پس این واقعہ آن وثوق که با سپاه یونان داشت سلب گشت و مردم ایران که بتازگی کمرِ خدمت بستہ بودند در حضرت او معتبر شدند و طرف شور و مصلحت افتادند و فرمان داد که در میان مردم ایران و یونان بینونت نباشد و در کارہا برادرانه روند و ہر کس با آئین و شریعتے که از پیش بدست داشتہ کار کند و کسے را با او سخن نباشد امّا کارِ سپاه بنظم و نسق یونان باشد خاصه در میان حرب بنظام فالنکس کار کنند و سی ہزار تن از جوانان نامدار ایران برگزید و حکم داد که زبان مردم یونان را فرا گیرند و بنظام فالنکس وقوف حاصل کنند مردمان یونان که از حضرت او بار جائے فراوان بودند چون وثوق پادشاه نسبت باہالی ایران مشاہده کردند رنجیده و مایوس گشتند و این معنی را اسکندر بفراست بدانست و یکباره دل با ایشان بد کرد و در حقِ آن جماعت بدگمان شد فیلوطس را که یکے از محرمانِ اسرار او بود بخیال خیانتے که از او ظاہر نه شده بود در معرض باز خواست بداشت و فرمود که تا سر از تنِ او برگرفتند و ہمچنان پارمینا را که سپه سالار بزرگ بود بے گناہے بتیغ قتل آوردند مردم یونان سخت ہراسناک شدند و جمعے صورت بد روزی و بد حالئے خود را نامه کرده انفاذ ناکرده نہاده داشتند تا خویشان از حال ایشان آگاه باشند از قضا نوشتہ ہائے آن جماعت بدست گماشتگان حضرت افتاد و جملہ را بنظر اسکندر رسانیدند پادشاه یونان آن مردم را طائفه انشته با گروہے که در حق ایشان نیز بدگمان بود فوجے کرد و آن ہمه را فوج مفسدان نام نہاد تا در میان سپاه شناختہ باشند و کسے فتنه

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ایشان نشود آنگاه سواره یونان را که همیشه یک سپهسالار داشت فرمود تا دو بهره باشند وکلیطس وهفسیون را که از بزرگانِ درگاه بودند بر ایشان سپهسالار ساخت تا اگر یک تن خیال خیانتے اندیشد آن دیگر بعرض رساند چون ازین کارها پرداخت برائے آنکه لشکریان از کار جنگ بیگانه نیفتند عزم تسخیر مملکت بوقطی و بخارا و سمرقند و خجند و تمامی اراضی هیاطله فرمود و با سپاه ساز کرده بدان سوے کوچ داد- و مردم آن ممالک بے آنکه تیغے از میان برکشند یا تیرے از کمان کشاده دهند بحضرت او شتافته جبین عبودیت بر خاک نهادند و بلدهٔ آراخشور یا را به تحت تصرف آورده زمستان آن سال را در آنجا توقف فرمود- درین وقت مردم هرات چون عرصه را از لشکر اسکندر تهی یافتند دیگر باره سازِ مخالفت طراز دادند و سر از فرمان برتافتند- چون این خبر بعرض اسکندر رسید جمعے از سپاهیان را به تنبیه ایشان مامور داشت و آن جماعت قدم جلادت پیش گذاشته با سپاهِ اسکندر مصاف دادند و عاقبت شکسته شده همچنان مملکت هرات به تحت فرمان آمده و اسکندر در همان زمستان از شهر آراخشوریا کوچ داده به بلدهٔ پاراپائیسس فرود شد و بعد از شانزده روز از آنجا کوچ داده از بیابان بسیر عبور کرده از تنگ باب الابواب سر بدر کرده و بارض آذربائجان آمد و در آن حدود بنیان شهر متین فرمود از بیوت و قصور و کوے و بازار و گرمابه و معبد پرداخته کرد و حکومت آن شهر را به پراکسس که یکے از بزرگانِ ایران بود تفویض فرمود و هفت هزار تن از لشکریان که از زحمت سفر خسته خاطر بودند در خدمت او باز داشت تا امر و نهی او را مطیع و منقاد باشند و نام آن شهر را اسکندریه گذاشت- اسکندر در ممالک سیزده شهر بنیان کرد- جمله را

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

اسکندریہ نام نہاد از ہمہ بزرگتر اسکندریہ مصر ست کہ تا کنون باقی ست۔ و اسکندریہ دیگر در نواحی یمامہ بود کہ بعد بہ محصنہ خواندہ شد و دیگر در رامہرمز و ارض خوزستان بود و دیگر در بلاد ہند و دیگر در آذربائجان و دیگر در کنار نہر فرات و دیگر در ارض بابل و دیگر در ماوراء النہر در مرو و خراسان و دیگر در میانِ حلب و حماۃ و دیگر در پنج فرسخی واسط و دیگر در میان مکہ و مدینہ بالجملہ بعضے از ان بلاد اکنون بنام دیگر شدہ بعضے درین زمان خراب و ویران افتادہ

جلوسِ بہرام گور در مملکت ایران پنجہزار و نہ صد و ہشتاد و نہ سال بعد از ہبوط آدم بود

یزدجرد الاثیم را ہر فرزند بوجود آمدے روزے چند بر نگذشتہ نابود گشتے و ملک الملوک ایران ازین در نژند حال و غمگین بودے تا اینکہ بہرام از مادر متولد شد یزدجرد بفرمود تا اختر نگران و ستارہ شمران زائچہ طالع او نگریستند موبد موبدان کہ سروش نام داشت و یکتن دیگر از دانایان و منجمان کہ ہشیار نامیدہ مے شد بحضرت پادشاہ آمدہ مژدہ دادند کہ این مولود فراوان روزگار بود و اندرین جہان پادشاہی کند اما نیکوتر آن باشد کہ بیرون از دار الملک مدائن پیش ترین کند و تربیت او در اراضی دیگر باشد۔ یزدجرد نیک شاد شد و بفرمود تا نعمان بن امراء القیس را کہ شرح حالش مذکور شد از حیرہ طلب داشتند و نعمان بحضرت شتافت و یزدجرد بہرام را بدو سپرد تا بہ حیرہ بُردہ تربیت فرماید و از پسِ بہرام فرزندان یزدجرد بپائیدند و زندگانی یافتند جز بہرام دو پسر دیگر آورد کہ یکے نرسی و آن دیگر شاپور نام داشت و دو دختر آورد کہ یکے اورک و آن دیگر را آویدہ مے نامیدند بالجملہ نعمان

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بهرام را بر داشته به حیره شتافت و از بهر او سه تن دایه اختیار کرد یکے از زنان عرب و دیگرا از مردم فارس و سیم نسب بزرگان مے برد برائے آنکہ پسر یزدجرد بهر سه زبان سخندان شود و از صنادید عجم نیز جمعے ملازم حضرت بهرام مے بودند - درینوقت نعمان خواست تا از بهر پادشاه ایران کوشکے رفیع برآرد و آن کودک را در کوشک بپرورد تا آب و هوائے حیره با او موافق تر افتد - پس در طلب دیوار گرد مهندسے دانا بر آمد تا آن کار بکام کند با او گفتند مردے از رومیان در بلاد شام سکون دارد که او را سنّمار نام است تا اکنون استادے بدان حصافت ها دیده نشده اگر فرمان رود او را بحضرت آوریم و این مهم بپایان بریم - نعمان از بهر او شاد شد و فرمان داد تا برفتند و او را بیاوردند و با او گفت از بهر فرزند یزدجرد قصرے رفیع خواهم کردن بدان سان که هیچ ملکے را آماده نباشد اگر ترا این نیرو و بازو است دست آور و انجام کار کن - سنّمار این فرمان را پذیرفتار گشت و در حیره مکانے بدست کرد که مشرف بر کثرت انهار و میاه و خضرت اسپرغم و گیاه بود و در آنجا بنیان دو قصر رفیع و صرح منیع نهاد و همے سنگ و صاروج بکار بست و گچ با شیر خمیر کرد - بنیاد یکے را بر سه گنبد نهاد که متداخل با یکدیگر بودند و فارسیان آن را سه دیر نامیدند چه گنبد را دیر خوانند و مردم عرب معرب نموده سدیر گفتند و قصر دیگر را از بهر خوردن و آشامیدن کرد و فارسیان آن را خورنگاه نامیدند که مخفف خوردنگاه باشد و بمعنے جائے خوردن باشد و مردم عرب نیز آن را معرب کرده خورنق گفتند - و این بنا روزے بچند رنگ بر مے آمد در سپیده دم سفید بودے و چاشتگاه سرخ برآمدے و هنگام زوال سبزی گرفتے و گاه فرو شدن آفتاب زرد شدے و شب برنگ ماه گشتے مردم عرب و عجم از نظارهٔ آن بعجب آمدند و نعمان از دیدار آن خیره بماند با سنّمار گفت که نیکو تر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ارزان کردی که من بفرمودم و او را عطائے فراوان بداد۔ سنمار گفت اگر من دانستمے پادشاه حیره بدین آئین حق شناس باشد و حق من ادا کند قصرے نیکوتر ازین کردمے نعمان گفت تو بنیانے ازین بهتر توانی کردن عرض کرد که بسیار ازین بهتر توانم کرد آن بنا توانم کردن که با آفتاب جنبش کند و بهر جانب آفتاب رود روے بدان جانب کند۔ نعمان از اصغائے این کلمات در خشم شد و گفت هان اے سنمار اکنون که گنج مرا بپرداختی گوئی ازین بنا بهتر توانم کرد و دیر نشود که از بهر ملوک دیگر نیکوتر ازین بنائے کنی پس حکم داد تا سنمار را از زبر سدیر برده بزیر افگندند تا استخوانش درهم شکست و جان بداد۔ بالجمله نعمان بفرمود تا بهرام را در آن کوشک بردند و تربیت کردند و همی در خدمت او روزها گذشت تا آنگاه که بهرام ده ساله شد پس با نعمان گفت چرا از بهر من آموزگار نیاری تا مرا علم و ادب و سواری آموزد۔ نعمان گفت تو هنوز کودکی و آموختن این هنرهاے صعب ترا زحمت رساند و ز بالیدن فرو مانی باش تا وقت برسد بهرام گفت این مبین که من بسال اندکم عقل من فراوان است اے بسا هنگام طلب هنر باید کرد و در هنگام بکار بست۔ نعمان از دانش او شگفت و از حکمائے روم و عرب و عجم چند تن حاضر کرد و بهرام بتحصیل علوم پرداخته از فنون حکمت و ادب بهره گرفت و در گفتن شعر عربی و عجمی طلیق اللسان گشت و اینکه گویند اوّل کس که شعر فارسی گفت بهرام بود بر خطا رفته اند زیرا که هر طبقه از مردم و هر زبان که سخن میکرده اند گروهے از ایشان را طبع موزون بوده و نظم سخن میکرده چنانکه بسیار کس را درین کتاب مبارک یاد کردیم۔ بالجمله بهرام شعر فارسی و تازی همے گفت تا در اواخر سلطنت و دولت او آذر برزین که یکے از حکمائے آن روزگار بود او را از گفتن شعر و تخیلات شاعرانه منع فرمود و گفت آن شعر که از در حکمت نبود و بنیانش بر کذب و زور باشد از سیر سلاطین پسندیده نخواهد نمود۔ بهرام گفتار او را پذیرفته گشت و از نظم چنین سخنان برکنار شد مع القصه بهرام چون پانزده ساله گشت در هنرهاے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

رزم و بزم کسے با او برابری نتوانست کرد پس با نعمان گفت مرا اسپے درخور ہنر بباید تا در پشت
آں کارِ خویش آشکار توانم کرد۔ نعمان بفرمود تا ہر اسپ کہ در حیرہ بود از شہر بدر بردند و چندانکہ
در میان عرب گمان داشتند طلب کردند و در میدانے ایں جملہ را باہم بتاختند و ہنر یک یک را
باز نمودند۔ از میانہ اسپے اشقر از جملگی سبق برد و آں را بہرِ بہرام زین بستند و ملکزادہ ایران
بصید کردن و نخچیر افگندن شادی بود چناں شد کہ یک روز از پائے نشست ہر بامداد بشکار گور آں
شتافتے و چنداں گور ہمے صید کردے کہ بہرام گور مشہور شد و روزے چناں افتاد کہ بہرام باتفاق نعمان
بشکارگاہ در آمد و ناگاہ شیرے را نظارہ کرد کہ بر پشت گورے جستہ تا او را پارہ کند بہرام خدنگے بسوے
شیر کشاد داد کہ از شیر و گور ہر دو گذر کرد و تا نیمہ بر خاک و خارہ نشست۔ نعمان از قوت بازوئے در
عجب رفت و بفرمود تا نقاشان آں صورت کردند و در خورنق نصب نمودند۔ از پس ایں وقائع بہرام آرزوے
پدر نمود و آہنگ سفر فرمود و نعمان از زر و مال چندانکہ شایستۂ ملکزادگانست ملازم خدمتِ او
داشت و او را بہ حضرتِ پدر گسیل فرمود و بہرام طے مسافت کردہ بمدائن آمد امّا یزدجرد از آں خوئے
خشن و سرشتِ درشت و طبعِ ناہموار کہ او را بود جانبِ بہرام را فرو گذاشت و او را چناں
نداشت کہ پدر ایں پسر آں را دارند یکسال بہرام بکراہتِ خاطر و کدورتِ ضمیر در حضرتِ پدر بماند تا
آنگاہ طیوس از جانب تیودسیس بزرگ کہ در ایں وقت قیصر بود از قسطنطنیہ برائے استحکامِ مودت
بمدائن آمد و چوں رخصتِ انصراف حاصل کرد بہرام او را برانگیخت تا از یزدجرد اجازت گرفت و
بہرام دیگر بارہ بحیرہ شد و در آنجا بود تا یزدجرد وداعِ جہان گفت چنانکہ مرقوم داشتیم بعد از
مرگ یزدجرد بزرگانِ عجم گرد آمدند و گفتند ہیچ پسر از ملکاتِ پدر بے بہرہ نباشد اکنوں
نژادا شتر یزدجرد را از نام مرفوع داشت نباید مملکت را با فرزندانِ او گذاشت خاصہ بہرام گور کہ
باہم خوئے زشت کہ از پدر بمیراث دارد زیستن در میان عرب نمودہ و شیوہ و شیمت آں جماعت را

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نیز طلب فرمودہ این بگفتند و دل بر آن نہادند کہ جز از اولاد یزدجرد کسے از بہر سلطنت اختیار
کنند و یکے از اقوام و سپاہ را کہ کسریٰ نام داشت و نسب بہ اردشیر بابکان مے برد آوردہ بہ تخت
ملکی جائے دادند و حمل سلطنت را بر گردن نہادند چون بہرام این خبر بشنید بر آشفت
و نعمان را با صنادیدِ عرب طلب کردہ انجمن کرد و با ایشان گفت بر شما روشن است کہ ملک
عجم بمیراث مراست و چون من از دار الملک غائب بودم و روزگار با شما مے گذاشتم مردم
عجم از من کرانہ گرفتند و مملکت را با بیگانہ سپردند پس بر شما واجب باشد مرا یاری کردن تا
بہرہ و نصیبۂ خویش را از دست دشمن بستانم و نام پست شدۂ خویش را بلند کنم. نعمان و
بزرگان عرب گفتند پادشاہ عرب و عجم امروز توئی و ما ہمہ چاکران و فرمانبرداران توایم پس
بفرمانِ بہرام نعمان سپاہ عرب را مجتمع ساخت و دہ ہزار تن سوارہ با فرزند خویش المنذر
کہ ذکر حالش در جائے خود خواہد شد سپرد و او را مقدمۂ سپاہ ساخت و با او فرمود کہ از
ترکتاز ممالک عجم دقیقہ فرو مگذار و خود با سی ہزار تن سوار در خدمت بہرام بمدائن آمد
و لشکرگاہ کرد مردم ایران یکسوے از دست المنذر زحمت مے دیدند و از جانب دیگر چون بہرام
وارث ملک بود و نسب از سلاطین داشت خاطرہا در دفع او بیکجہت نمیشد ناچار کار مملکت
آشفتہ گشت بزرگان عجم جرانوئی را کہ مردے دانشور بود بسوئے نعمان رسول فرستادند و
پیام دادند کہ ترا چہ افتادہ کہ فرزندت المنذر را بترکتاز ممالک عجم تحریک فرمودی و پشت بادولت
ایران کردی چون جرانوئی بدرگاہ نعمان رسید و این کلمات را باز راند نعمان گفت من المنذر را
بغارت ایران امر نفرمودہ ام بلکہ این حکومت بہرام است کہ میراث او را بر گرفتہ بدیگرے سپردہ اید اینک
سراپردۂ بہرام است نزدیک او بشتاب و سخن خویش را باز گوے جرانوئی بحضرت بہرام آمد و تبلیغ رسالت
کرد بہرام گفت مردم ایران مرا خوار داشتند و حقِ مرا بدیگرے گذاشتند بگمان اینکہ من خوے پدر خواہم گرفت و ایشان را

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

زحمت خواهم کرد اکنون ترا می آگاهانم تا ایشان را بگوئی که خوی یزدجرد نزد من پسندیده نبود همانا معائنه کردید که نتوانستم در حضرت او زیست کنم و باز بحیره شدم و با خدا عهد بستم که چون ملکی یابم کیش پدر را بگردانم و با مردم همه نیکوئی کنم هم اکنون صنادید عجم همه خویشان و پیوندان منند هرگز در ایشان بدسگال نشوم و اگر مرا از حق خویش باز دارند و مملکت بدیگری گذارند هرگز از پای نخواهم نشست و این کینه باز خواهم جست جرانوئی زمین خدمت بوسیده مراجعت کرد و نیز نعمان آمده گفت اگر ایرانیان مقالات و ملکات بهرام را دیده باشند هرگز جز او را بر تخت نه نشانند نعمان گفت آنچه دیدی و شنیدی بشتاب و عجمان را بگوی جرانوئی باز آمد و سخنان بهرام را گفت در میان عجم سخن بسیار شد و عاقبت موبد موبدان و حکمائے عجم از شهر بیرون شده بدرگاه بهرام آمدند تا کام او را باز جویند بهرام با ایشان گفت اگرچه با سپاه بدین اراضی شتافته ام اما نه از بهر حرب آمده ام زیرا که عجمان اعمام و خالان منند چندانکه توانم مصاف نخواهم داد و خون کس نخواهم ریخت شما دانید که پادشاهی عجم میراث من بوده است و مرا بیموجبی از حق خویش باز داشته اید اکنون صواب آنست که بزرگان عجم فراهم شوند و مرا با این مرد که مقام مرا گرفته باهم آزمایش کنند تا پادشاهی از آن هر کس شود بدست کند و هیچ ازین آزمودن بهتر نتواند بود که تاج سلطنت را در میان دو شیر درنده نصب کنیم تا هر که تواند بردارد و بر سر گذارد و اگر از آن من شد دو سال کار سلطنت کنم و مذهب یزدجرد را بگردانم و شرط است که اگر چنین نکرده باشم خود از سلطنت استعفا کنم موبدان را سخن بهرام پسندیده افتاد و روز دیگر جمیع اکابر عجم از شهر بیرون شدند و کسری نیز در صحبت ایشان بود و از آن سوی مردم عرب صف بر کشیدند و از جانبین انجمنی بزرگ فراهم گشت و آن تاج و تخت زرین را بیاوردند و در میان جماعت نهادند پس مردی که او را بسطام نام بود و شیران ملوک عجم را نگاهبانی داشتی دو شیر آشفته که هیچ با مردم آموخته نبودند حاضر ساخت و آن تاج را میان ایشان نصب کرد و شرط بود که بیجرئه

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

جنگ بداں کار آہنگ شود نخستین بہرام با کسرے گفت اگر خواہی تو پیش گراے و تاج
از چنگال شیراں برباے کسرے گفت ایں کار مرا واجب نشدہ است زیرا کہ امروز خداوند
ملکم تراکہ در طلب است تن بدیں تعب باید داد بہرام چوں ایں بشنید برخاست و آہنگ
شیراں کرد موبد موبداں گفت ہاں اے پسر یزدجرد از خدا بترس و بپاے خود بہ مہلکہ در متاز
و خود را بدر مکن بہرام گفت اگر خون من ریختہ شود ہم بر ذمت نیست و بسوے شیراں شتافت
یکے از آں دو شیر بجانب بہرام حملہ آورد و بہرام بدو درآویخت و مشتے چناں سخت
بر سرش فرو کوفت کہ مغزش از منخر بدوید و پست شد ہم اندر زماں شیر دیگر برو جست او را نیز
با صد مشت کہ از زخم گرز آہن درشت تر بود بکشت و دست فرا بردہ تاج برگرفت و بر سر
نہاد و با کس سخن نگفت و سوے کس نگریست و با کبر پلنگ و کبر بلے نہنگ ہمے شمردہ گام
گذاشت تا بر زبر تخت شدہ بنشست۔ پس پیش شمال نظارہ کردم مردم عرب و عجم بخاک
درافتادند و پیشانی برخاک سودند نخستیں کسرے بود کہ روے برخاک نہادہ و او را بہ سلطنت درود تحیت
فرستاد آنگاہ بہرام روے با اکابر عجم کرد و گفت ہر کرا در دل سخنے است ہم اکنوں بزبان آرد
حکماے عجم یگان یگان از کردارہاے یزدگرد یاد کردند و مکشوف داشتند کہ سپاہ و رعیت
در زمان او بزحمت روز بردند و مملکت خرابی پذیرفت ازیں روے مردم ایران روے از
اولاد او بگردانیدند و کسرے را اختیار کردند کہ ہم از خاندان ملوک بود بہرام گفت من سخنان
شمارا استوار داشتہ ام و دانستہ ام کہ یزدگرد بد کردہ است و ایں گناہ بر مردم نگیرم کہ دیگرے را
برگزیدند و مذہب گر در انگردانم و خدا و فرشتگان آسمان و زمین و ایں موبداں را بر خود گواہ
گرفتم کہ چوں یکسال سلطنت کنم و ایں گفتہا بکار نہ بندم ایں تاج را بدیں موبداں سپارم تا بر سر
ہر کہ خواہند بگذارند مردم از گفتار او شاد شدند و بہرام ہفت روز در آنجا جشن کرد و ہم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

روز بر تخت جاے کرده مردم را بوعدهٔ دیگر امیدوار ساختند و روز هشتم در حق نعمان و المنذر
عطائے فراوان کرد و ایشان را کامران بحیره باز فرستاد و خود بشهر در آمد و چون سلطنت بروے
محکم گشت مردے از بزرگان عجم را که راست روشن نام داشت از بهر وزارت خویش برگزید و
زمام مملکت بدست او نهاد و مردم را بطبع خویش گذاشته دست از امر و نهی ایشان باز داشت
و روز و شب کار بلهو و لعب و شمار ساز و طرب کرد و از آن سوئے راست روشن از بهر
بادشاه بدسگالیدن گرفت و بر خراج مملکت بیفزود و از مرسوم لشکریان بکاست تا حصص ملک را
ثلمهٔ بزرگ و خللے عظیم بادید آمد آنگاه بیم کرد که مبادا روزے بهرام از آن سهو و سهر و باز
آید و او را در معرض خطاب داشته باز پرس فرماید خواست تا یکباره دولت عجم را براندازد و
خویشتن را از آن اندیشه آسوده سازد پس نامهٔ از بهر ایلدی کرد که درین هنگام سلطنت چین
مے کرد چنانکه شرح حالش مذکور خواهد شد و بدو مسطور داشت که کار ایران سخت پریشان
است و بهرام هرگز از خمر و خمار با خویشتن نیست و بے لهو و قمار زیستن نتواند کرد اگر
خاقان لشکرے درخورِ جنگ بسازد و بدین جانب تاختن زد بر ذمت من است که مملکت [illegible] و سپارم
و نامش بر چرخ بر آرم چون این نامه بخاقان رسید دویست و پنجاه هزار تن سواره و پیاده ساز
داده از چین خیمه بیرون زد چون باقور و یساق بادقوی پادشاه تاتار چنانکه گفته شده
ساز مودت طراز داشت آسوده از مملکت ترکستان بگذشت و از رود جیحون عبور کرده
در ممالکِ خراسان دست بتاخت و تاراج بگشود و کار آن اراضی را آشفته کرد مقربان حضرت
همه روزه ازین اخبار بادشاه را اخبار دادند و بر تجهیز لشکر تحریص نمودند بهرام همے در جواب
ایشان گفت که گشایش امور از خدائے قاهر قادر است و کوشش بندگان بچیزے نیرزد
و اعداد هیچ کار نمیفزود قواد سپاه را بخاطر رسید که در دماغ بهرام خللے راه کرده و اگر نه از

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مصاف دشمن هیمناک میشد بالجمله چون روزے چند برگذشت ملک الملوک ایران جاے پشتگاه
بر تخت شد و اکابر عجم را انجمن کرده و با ایشان گفت هم اکنون شما را آگاهی میدهم که اگر
رفتنے من از شما غائب شوم واجب است که شما از خدمت خویشتن غائب نباشید و دست از
نظم و نسق باز ندارید و اگر نه چون آیم شما را آں عقوبت کنم که هرگز نیز دگر دنه کرده باشد
پس برادر خود نرسی را بجاے خویش نصب کرد و گفت آهنگ زیارت آتشکده تبریز دارم
هفت تن از پادشاه زادگان عجم را ملازم رکاب ساخت و سی صد تن از رجال ابطال را گزیده
کرد که هر یک در روز جنگ با صولت پلنگ و سورت نهنگ بود و از دار الملک مداین
بیرون شده راه آذربائجان پیش گرفت و از سپه سالاران هام فرمانگذار رے و فیروزان
حاکم گیلان و داد برزین حکمران ابلستان و قارن گستهم و نهر فیروز و مهر برزین فرهاد و فیروز بهرام
خرداد از ملازمت او خویشتن داری نکردند بعد از سفر کردن بهرام بزرگان عجم گفتند ما را پادشاه
با خاقان چین نیروے جنگ نبود لاجرم راه فرار پیش گرفت و اگر با خاقان طریق عقیدت
نسپریم زود باشد که این مملکت پے سپر ستور او گردد پس مردے را که همائے نام بود رسول کرده
بحضرت خاقان فرستادند و اظهار عقیدت و چاکری نمودند و مکشوف داشتند که اگر خاقان ممالک
ایران را بمعرض هلاک و دمار در نیاورد خراج ممالک را بسوے او فرستند چون خاقان این خبر
بدانست از در رفق و مدارا شد و در مرو آمده سراپردهٔ خویش برپاے کرد و بزرگان ایران را
طلب داشت تا خراج بسوے او برند و فرمانے در کار سلطنت گذارند و سخت شاد بود که
بهرام از سلطنت بگریخت و مملکت بے زحمت بدست شد اما از آں سوے بهرام طے مسافت
کرده با ذربایجان آمد و از آنجا هزار سوار دلاور تیز برگزید از راه و بیراه خود را بگرگان زمین
رسانید و از آنجا چند تن جاسوس بتاخت و لشکرگاه خاقان را شناخت آمد و در نیم شبے تاریک

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

با تیغهاے آختہ خویشتن را بداں لشکرگاه زد و مردم را بانگ ہمے کردند کہ بہرام بہرام از لشکر چین ہر کرا یافتندے کشتندے لشکرگاه خاقان آشفتہ و مردم از خواب خمار برخاستہ تیغ درہم نہادند و از یکدیگر بسے کشتند و اموال و اثقال خویش را گذاشتہ فرار ہمے کردند بہرام از میان بسرا پردهٔ خاقان درآمد و ایدی را بدست کرده سر از تن برگرفت و بزبان تازی این شعرہائے بگفت و بخواند

اقول له لما فضضت جموعه　　كانك لم تسمع بصولات بهرام
فانی حامِ ملک فارس کلها　　وما خیر ملک لا یکون له حامِ

یعنی برائے خاقان میگویم وقتیکہ او را و مردم او را ذلیل و زبون آوردم کہ گویا از حملہ ہائے بہرام بیخبر بودی و ندانستی کہ ملک عجم در پناه اوست بالجملہ چون خاقان را کشت و مردم او بگریخت از دنبال لشکریان بتاخت و سی صد تن از اشراف چین را اسیر گرفت و ہر زر و مال و خیمہ و خرگاه کہ با ایشاں بود متصرف شد روز دیگر عزم تسخیر مملکت ترکستان فرمود ناچار پادشاه ترکستان خاقان را آذوقہ و علوفہ رسانید و از مملکت خود بگذرانید و از اراضی خراسان بگرد آوری سپاه پرداخت۔ چون این خبر بہ فور و سیاق باد فوجے رسید سخت بترسید و پیش کشے درخور ساز داده با رسولانِ چرب زبان بحضرت بہرام فرستاده پوزش و نیایش آورد و خراج مملکت ترکستان را بر ذمت نہاد کہ ہمہ سالہ بدرگاه فرستد بہرام از جرم او بگذشت و رسولان او را شاد کام باز فرستاد و ہر زر و مال کہ از لشکرگاه خاقان بدست کرده بود برگرفت و بدار الملک مداین آمد و آن اموال را بر آتشکدہا موقوف داشت و بدین شکرانہ سہ سالہ خراج رعیت را کہ یک صد و چہل کرور دینار زر خالص بود از رعیت برگرفت و دست بذل و احسان گشوده خزائن اندوختہ را نیز بر مردم ہمے پراگنده ساخت چندانکہ دانایان حضرت بیم کردند کہ مبادا گنج اندوختہ پراگنده شود و دولت ایران ضعیف گردد و این معنی را بعرض

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

پادشاه رسانیدند بهرام فرمود که سلطنت را با مردم توان داشت و مردم را با مال پس آن
مال که آزادگان را گرفتار احبال مهر نکند جز مال نخواهد بود از پس این وقائع راست روشن
را از وزارت خلع کرده کیفر داد و مهر نرسی را که از اکابر فارس بود و نسب باسفندیار بن
گشتاسپ مے برد بوزارت برکشید و او مرد بزرگوار بود و صفاتے بسزا داشت و از بس که
او را بندگان بودند در میان عجمان بهزار بنده ملقب بود بالجمله مهر نرسی را وزیر خویش کرده
در خدمت برادرش نرسی باز داشت و گفت مرا آرزوئے آن ست که بمملکت هندوستان
اندر شوم و آن اراضی را نیکو بنگرم و پادشاهی ایشان را بدانم پس مملکت را با وزیر و برادر
باز گذاشت و پوشیده از دارالملک بیرون شد و با اسپ و سلاح خویش و یک دو تن از
بندگان محرم طے مسافت کرده بمملکت هندوستان در آمد و بشهر قنوج اندر شد و
روزها همے بصیدگاه در رفت و به نخچیر کردن خاطر خویشتن مشغول داشت و هندیان از
آداب تیر انداختن و اسپ تاختن او خیره بودند و چنان افتاد که در آن ایام فیلے
بزرگ جثه دیوانه گشت و گاه گاه از بیشه همے بیرون تاختے و بکنار آبادیها گرانه طرق و شوارع
آماده مردم را پایمال ساخت و این خبر مکشوف خاطر باسدیو گشت که در این هنگام سلطنت
هندوستان داشت و او چند کس بفرستاد که دفع او کنند و هیچکس بدو فیروز نگشت چون خبر به بهرام
رسید گفت من از پے دفع این فیل خواهم شتافت و یک تنه با آن رزم خواهم داد مردم هند
از این سخن در عجب شدند و صورت حال را بعرض باسدیو رسانیدند که مرد ایرانی
که تمام بالا و نیکو روی است و در فن تیر اندازی و اسپ تازی دستے تمام دارد تصمیم عزم
داده که با این فیل دیوانه رزم دهد و او را دفع کند باسدیو با یکے از خویشان خود فرمود
که با آن مرد ایرانی به بیشه فیل شو و جنگ او را با فیل معائنه کن و خبر بمن آورد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

تا اگر به مردانگی دفع او کند وی را جزای خیر کنم پس آن مرد با بهرام به بیشهٔ فیل درآمد و
بر درختی بلند بر شد و دید که بهرام بمیان بیشه شده به نزدیک پیل درآمد و بانگ برآورد فیل
دیوانه غضب کرده بجنگ درآمد و بهرام خدنگی بزه کرده بسوی او کشاد داد و آن تیر در پیشانی
فیل جای کرد پس بدوید و با هر دو دست خرطوم او گرفته فرو کشید بدانسان که فیل بزانو
درآمد آنگاه تیغ برکشید و بر گردنش فرود آورد چنانکه سر از تنش بیفتاد پس سر و خرطوم
فیل را برگرفته بر گردن نهاد و از بیشه بیرون شتافته بر خاک راه افگند هر که آن بدید
از مردی بهرام در عجب رفت و چون صورت حال بعرض باسدیو رسید بهرام را طلب کرد و
چون حاضر شد جوانی تمام خلقت و با قوت یافت چنانکه هیچگاه انباز او ندیده بود گفت چه کسی و
از کجا بدین جا شدی بهرام گفت که من از مردم ایرانم و ملازم حضرت بهرام گور بودم از من برنجید
و من بیم جان کرده بدین ملک شتافتم تا در پناه پادشاه هندوستان آسوده روزگذارم۔
باسدیو او را بزرگ داشت و خواسته فراوان بدو عطا کرد و او را بر تبهٔ منادمت برکشید و
ملازم حضرت فرمود و هر روز در کار رزم و بزم از وی هنری تازه معائنه کرد درین وقت خبر
بدو آوردند که میو بدی خاقان چین با لشکری افزون از حوصلهٔ حساب از کنار هندوستان
سر بر کرده و چشم به تسخیر این ملک انداخته باسدیو سخت بترسید بدان سر شد که از بهر مصالحه
دبیر آگهی کس نزد خاقان فرستد و از در انفاذ تحف و هدایا و اظهار فروتنی و تواضع باز گرداند
بهرام گفت هرگز بدین ضعف و انکسار رضا مده و با خاقان اعداد کار زار کن که من این جنگ را
از بهر تو بپایان برم پس باسدیو این کار بعهدهٔ کفایت بهرام گذاشت و او سپاه هند را ساز داد و
باتفاق باسدیو باستقبال جنگ میو بدی کرد و چون هر دو لشکر با یکدیگر برابر شدند و میسره
آراسته گشت نخستین بهرام اسپ جهاند و بمیدان آمد از یمین و شمال تاختن گرفت و با هر خدنگی همی پیلی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

انگیختند. و با هر شمشیرے مردے بکشت هندیاں چوں این بدیدند دل قوی کردند و بجنگ در آمده
مردانه بکوشیدند. جمعے کثیر در آں مقاتله بدست بهرام کشته شد. و سپاه چین بشکست و
خاقان بگریخت و با سپاهِ مظفر و منصور بدار الملک باز آمد و در حق بهرام وثوقے دیگر بهم بست
کرده دختر خود را که سپینود نام داشت بشرط زنی بدو داد و خواست تا او را ولیعهد خویش
کند. و بزرگان هند را بر این سخن گواه گیرد. بهرام درین وقت خویشتن را آشکار کرد و
گفت اے ملکِ هند آگاه باش که من بهرام گور ملک الملوک ایرانم و مرا با ولایت عهد
تو هیچ حاجت نیست همے خواستم تا این مملکت بدانم و این پادشاهئے ترا آزمایش کنم و
هم اکنوں بمملکت خویش میروم و طمع در پادشاهئے تو نه بسته ام جز اینکه هر شهر و بلده که
قریب باراضی مملکت من است خاص از بهر من دانی و خراج آں را همه ساله بحضرت فرستی
تا دولت ایران بلند نام شود. این جمله را ملک هند بپذیرفت و بهرام از پس دو سال
با دختر با سپاه و خواستهٔ فراوان بدار الملک خویش باز آمد و خوش بنشست و از پس
روزے چند مهر نرسی را طلب داشته مورد الطاف و اشفاق ساخت و او را سه پسر
بود که خدمت سلاطین را شایستند نخستین را نام زروانداد بود که اندر دین و دانش
آراستگی تمام داشت بهرام او را جائے موبد موبداں بداد و آں دیگر را نام جنس بود
و دبیری مے دانست بهرام او را نیز بزرگوار کرد و خراج مملکت را بنظم و نسق او
باز داشت و سیم را سمتگاں نام بود که کار لشکریاں نیک توانست کرد او را نیز رتبهٔ
سپه سالاری بر کشید آنگاه مهر نرسی از بهرِ تسخیر ممالک بر گماشت و سپاهے در خور جنگ
ملازم حضرت او ساخته آمد این بیروں تاخت و از پس او بهرام شاد بنشست و کار همه
در سور و سرود برد و دست از رعیت بداشت تا هر که خواست بعیش و طرب پرداخت چنانکه

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

رعایا از بامداد تا چاشتگاه بکسب و حرفت کار بردندے و از آں ہنگام تا بیگاہ بادہ خوار و میگسار بودند۔ امّا از آں سوئے مہرنرسی بالشکر بفرمودۂ بہرام بممالک شرقیۂ روم در آمد و در فتح بلاد و امصار مشغول گشت۔ و المنذر دریں وقت بفرمودۂ پدرش نعمان کہ سلطنت حیرہ داشت ہم لشکرے ساز دادہ بمہرنرسی پیوست و در ممالک روم فتوحات فراواں کردند تا ودُوز و خواہراو بلُشری کہ دریں وقت قیصرئے قسطنطنیہ داشتند چنانکہ مذکور خواہد شد جنگ با ایراں را در قوت بازوئے خود ندیدند و با مہرنرسی کار بمصالحہ کردند۔ و شرط نہادند کہ آں ممالک کہ لشکر بہرام از شرقیۂ روم متصرف شدہ استرداد نمایند۔ و از مملکت ارمن نیز نام نہ برند۔ پس مہرنرسی شاد کام مراجعت کردہ بحضرت بہرام آمد۔ ملک الملوک ایران او را نیک بنواخت و خواستۂ فراواں بخشید آنگاہ مہرنرسی معروض داشت کہ دریں جہاں بسیار زیستہ ام و پیر شدہ ام اگر پادشاہ جواں رخصت دہد ایں چند روزے کہ از روزگار من باقیست بعزلت و عبادت گزارم و کار آں جہانی کنم پس اجازت حاصل کردہ بفارس آمد و چہار دیہ بنیاد کرد و در ہر دیہے آتشکدہ نہاد و ہمچناں در ہر دیہ چہار باغ دلکش راست کرد و در ہر باغ ہزار بن سرو و ہزار درخت زیتون و ہزار نخل خرما غرس فرمود و ایں جملہ را بر آتشکدہ ہا موقوف داشت و بعبادت پرداخت و پسرانش ہمے در ملک بحل و عقد مشغول بودند اما بہرام گور را دو پسر بود کہ یکے یزدجرد نام داشت و آں دیگر را بنام پدر بہرام مے نامیدند و ہم او را یک دختر بود کہ صاید نام داشت بالجملہ بہرام فرزند اکبر وارشد خویش را بدبستاں نہاد تا از کسب علوم بے بہرہ نماند و او سخت کول و احمق بود چنانکہ ہیچ سخن نمے توانست آموخت و ہر روز معلم از

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بلادت او شکایت بہ بہرام مے آورد و خاطر پادشاہ نیز آزردہ میگشت روزے
معلم باز زبان بشکایت بکشود و گفت یزدگرد باآں ہمہ بلادت فطری و حماقت
طبیعی دل بدخترے باختہ و اینک بعشق ورزی و دل بازی مشغول است بہرام
ازیں سخن شاد شد. و با معلم گفت شاد باش کہ اگر یزدجرد در سخافت رائے سنگ
خارہ بود از تربیت عشق ماہ پارہ جائے بر ستارہ کند و پدر دختر را در نہانی طلب
کرد و با او گفت دختر خویشتن را بیاموز کہ یزدجرد را در عشق خویش زحمت فراواں
رساند و راہ مواصلت براہ مسدود دارد و آں دختر بدینگونہ کرد یزدجرد از بیم
پدر در خویش پوشیدہ میداشت و تبلغئے تمام روزگار مے برد تا اینکہ از برکتِ عشق
بدرجۂ کمال ارتقا جست و از ہر نکتہ و رازے آگاہ گشت و در خور سلطنت آمدہ ولی
پدر شد و بہرام از جانب او آسودہ گشت و خاطر بر رفاہ و امنیت قلوب رعیت
گماشت و حدود و ثغور ممالک محروسہ را مضبوط فرمود سدّ دربند باب الابواب را
کہ محو و مطموس گشتہ بود بفرمود از نو بنیان کردند تا مردم آذربایجان از ترکتازِ
ترکاں آسودہ باشند و ایں ہماں سدّ است کہ ذوالقرنین اکبر بنا نہاد چنانکہ مرقوم
داشتیم و ہم دریں زماں بسیار جائے از آں سدّ است کہ چوں زمین را بکاوند سنگہائے
گراں بادید آید کہ از آں سنگہا میلہائے آہن گزرانیدہ اند و بایکدیگر پیوستہ کردہ
و روئے و نحاس گداختہ در شگاف آنہا ریختہ اند. بالجملہ چوں سدّ ذوالقرنین پست
شد ہر یک از سلاطین ایراں خواستند دفع ترکاں کنند بنیان سدّ خویش را بر
زبر سدّ ذوالقرنین نہادہ اند چنانکہ بہرام گور کار بدینگونہ کرد و از پس انوشیرواں
کہ ذکرِ حالش خواہد شد چوں سدّ بہرام را مندرس یافت سدّے بر زبر آں نہاد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

وپرویز بپایان برد مع القصه چوں بیست وسه سال از سلطنت بهرام بگذشت روزے
بصیدگاه درآمده اسپ از پے گورے ہمے تاخت ناگاه اسپش به جحجمه دررفت و بهرام
باسپ در جحجمه ناپدیدش چوں ایں خبر باہل او بردند مادرش که ہنوز زندگانی داشت
از شهر بیروں شده بکنار آں جحجمه آمد وچہل روز بنشست از بہر آنکه جسد بهرام را برآورده
بخاک بسپارد بے نیل مرام بازگشت بالجمله بهرام چناں شیفته صید گوراں بود که عاقبت
جاں برسر ایں کار کرد و او در کمان داری وتیر اندازی نظیر نبود چنانکه در عنفوان شباب
گاہے که در حیره جائے داشت کنیزکے بدست آورد که او را آزاده نام بود وخاطر بهرام
باو شیفتگی داشت وبسیار وقت او را باخود بشکارگاه میبرد روزے چناں افتاد که
برشترے دو زین بسته یکے را خود بنشست وآزاده را از قفائے خود براں یک جائے
داد وبصحرا درآمده بشکار کردن پرداخت ناگاه آہوے پدیدار گشت بهرام بآزاده
گفت اگر خواہی ایں آہو را صید کنم چوں آں کنیزک را خوے ستیزه وروش ناہنجار
بود با بهرام نازیبا سخن کرد وگفت مردانِ مرد باآہواں نبرد نکنند واگر خواہی با چوب
خدنگ گوش وسم آہو را باہم بدوز بهرام را از بدسگالیدن او آتش خشم زبانه زدن
گرفت اما ہیچ سخن بزباں نیاورد وکماں کرده گرفته نخست مہره بیفگند چنانکه گوش
آں آہو را اندک رنجه ساخت پس آہو پائے برداشت تا گوش خویش را بخارد
بهرام بدیں رنگ خدنگے بسوے او کشاد داد چنانکه سم وگوش آں آہو را باہم بدوخت
آں گاه روے باکنیزک کرد وگفت ہمانا خواستی گوہر مرا بشکنی ومرا شرمسار سازی
پس دست او را بکشید واو را از شتر بزیر افگند وشتر بر پیکر او بدوانید تا جان
بداد وباخود پیمان نہاد که دیگر کنیزکان بصیدگاه نبرد +

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سفرنامۂ شاہِ ایران بارِ اوّل

روز بیست و چہارم ربیع الثانی ۱۲۹۰ھ

بایدبرویم بہ قصرِ وینڈزور کہ مقرّ اعلیٰ حضرت وکٹوریا پادشاہ انگلیس است با کالسکۂ بخار یک ساعت مسافت است خلاصہ رخت پوشیدہ با صدرِ اعظم و لارد مورلے سوارِ کالسکہ شدہ رفتیم جمعیت زیادہ از حد سرِ راہ و طرفین راہ ایستادہ بودند آن قدر کالسکہ بود کہ حساب نداشت از خیابان ہاید پارک و شہر گذشتہ رسیدیم بکار سوار کالسکہ بخار شدیم کالسکہائے بسیار اعلےٰ و طرفین کالسکہ یک پارچہ از بلور بود از جاہائے آبادو صحرا و چمن گذشتیم تا قصرِ وینڈزور از دور پیدا شد مثل قلعہ چہار برجے بہ نظر میآمد نزدیک رسیدہ پیادہ شدہ سوار کالسکۂ اسبی شدیم جمیع ملتزمین ما ہم بودند پائے پلۂ قصر پیادہ شدیم اعلےٰ حضرت پادشاہ تا پائے پلہ استقبال کردند۔ پائین آمدہ دستِ ایشان را گرفتہ بازو دادہ رفتیم بالا از اطاق ہا و دالان ہائے قشنگ کہ پردہ ہائے اشکال خوب داشت گذشتہ داخل اطاق مخصوص شدہ روئے صندلی نشستیم پادشاہ اولاد و متعلّقان و خدام خود شان را معرفی کردند ما ہم شاہزادہ ہا و صدرِ اعظم و غیرہ را معرفی کردیم لارد شامیر لاند کہ وزیرِ دربارِ پادشاہی است نشان ژارتیر Arretiere مکلل بالماس را کہ بزانو بند معروف است و از نشانہائے بسیار معتبرِ انگلیس است برائے ما آورد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

پادشاه برخاسته بدست خود شان نشان را بما زدند و حمائلش را انداختند جوراب بند
بلند را هم دادند داستان این نشان از قراریست که در ذیل[1] نوشته می شود خلاصهٔ
نشان را با احترام تمام گرفته نشستیم من هم نشان و حمایل آفتاب مکلل بالماس را
با نشان تصویر خود به پادشاه انگلیس دادم ایشان هم با کمال احترام قبول کرده بخود
زدند بعد برخاسته سر میز رفتیم سه دختر پادشاه و یک پسر کوچکی که هنوز از پیش ایشان
جائی نمیرود و اسمش لیوپولڈ است نشسته بودند این پسر امروز برای استقبال
آمده بود بسیار جوان خوش شکلی است. لباس اکوسی پوشیده بود وضع
لباس اکوسی این است که زانو ها الی ران مکشوف است یک دختر شانزده ساله
پادشاه هم همیشه در خانهٔ ایشان است هنوز شوهر ندارد و دو دختر دیگر شان شوهر دارند
شاهزادگان و صدر اعظم و لارڈ گرانویل وغیره بودند نهار خوبی خورده شد میوه های
خوب سر نهار بود بعد پادشاه دست ما را گرفته باطاق راحت گاه برده خود شان رفتند

[1] مورخین را در باب نشان موسوم به ژارتیر که ادوارد سیوم پادشاه انگلستان در سنه هزار و سیصد و
چهل و نه عیسوی در تصرفین زور اختراع نموده عقیده هست یکی آنکه بیادگار فتح کرسی که فیلیپ ششم پادشاه فرانسه را
شکست داد این نشان را اختراع کرد و دیگر اینکه در یکی از مجالس بال جوراب بند کنتس دو سالیسبوری معشوقه
او دار افتاده اسباب خندهٔ حضار شده بود پادشاه از کمال غیرت و علاقه که باو داشت جوراب بند را برداشته
این عبارت را ادا کرد مفتضح باد کسی که خیال بد کند که همین عبارت الحال در تسمهٔ نشان می نویسند و نقش است و
گفت همین بند جوراب را بقدری محترم خواهم کرد که همه برای تحصیل آن منت بکشند این شد که آن را نشان
اول دولت قرار داد و سوای پادشاه انگلیس که رئیس ادارهٔ این نشان است شاهزادگان انگلیس و سلاطین خارجه
با جنبی این نشان داده نمیشود و عدد حاملین نشان هم از داخله و خارجه زیاده از بیست و شش نفر نباید باشد.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

قدرے آنجا نشستیم سوارہ نظام زرہ پوش خاصہ با یک فوج درمیدان کوچک قصر ایستادہ بودند
بسیار سوارہ خوب و پیادہ ممتاز است قشون انگلیس اگرچہ کم است اما بسیار خوش لباس و نظم
و خوش اسلحہ و جوانہاے بسیار قوی دارند موزیکان بسیار خوب میزدند خلاصہ خیابان عریضے جلو
قصر است کہ طولش یک فرسنگ است و طرفین آن دو ردیف درخت جنگلی کہن قوی سبز
بسیار بلند است زمین ہمہ چمن است و گل و سبزہ - آمدیم پایین سوار کالسکہ شدہ با صدر اعظم
و لارڈ مہماندار از خیابان راندیم سائرین ہم بکالسکہ نشستہ عقب ما مے آمدند زن و مرد زیادہ
زنہاے خوش گل و بچہ و بزرگ از اہل خود وینزور سر راہ بودند و در خیابانہا سوار و پیادہ
با کالسکہ مے گشتند خیلے تماشا داشت تا قدرے کہ رفتیم جمعیت کم شد آہوے زیادے مثل گلہ
گوسفند قریب بہزار آہو در چمنہا و خیابانہا ول کردہ اند دستہ دستہ مے چرند و از آدم چنداں وحشت
نداشتند کسے ہم نمیتواند آنہا را اذیت کند فی الحقیقة آہوے نیست بلکہ ما بین ہمال و آہو
شوکا حیوانیست بسیار خوب خلاصہ خیابان و درخت و چمن انتہا ندارد دو فرسنگ رفتیم از
خیابانے دیگر گذشتیم مثل بہشت طرفین خیابان درختہاے انبوہ بلند ہمہ گلہاے بزرگ
آبی رنگ و قرمزہ و غیرہ دادہ بود از جنس خرزہ آن قدر با صفا بود کہ فوق آن تصور نمے شد
رسیدیم بدریاچہ آبے بزرگ زن و دختر زیادتے دور دریاچہ بودند از دریاچہ گذشتہ بعمارتے
کوچک بسیار با صفا رسیدیم کہ مال پادشاہ ہست آنجا پیادہ شدہ قدرے میوہ خوردیم
شاہزادہا و غیرہ ہمہ آمدہ رفتند سر راہ آہن با سوار قایق شدہ رفتیم آن طرف آب جمعیتے
از زن و مرد بودند قدرے توی آب ایستادہ رفتیم نمونہ کوچکے از کشتی جنگی ساختہ بودند
بیست و چہار توپ بقدر زنبورک داشت توئی آن را تماشا کردہ آمدہ بیرون با قایق باز رفتیم
بعمارت سوار کالسکہ شدہ از راہ دیگر کہ باز ہمہ چمن و خیابان و آہوے زیادہ بود

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

رفتیم بہ وینڈزور و از آنجا بکالسکۂ بخار نشستہ راندیم برائے شہر جمعیت مثل صبح ایستادہ بودند تعارف زیادہ بہ عمل آمد تا رسیدیم بمنزل عمارت وینڈزور بسیار قدیم است و از خارج چنداں زینت ندارد شبیہ بابنیہ قدیمہ است کہ از سنگ ساختہ اند و سنگہائش ہمہ بقدر آجر است یک برج بزرگے دارد و چند برج کوچک بلند اما میان عمارت بسیار با زینت و قشنگ و پر اسباب اطاقہا تالارہا والانہائے بسیار خوب و موزہ اسلحہ دارد سن پادشاہ پنجاہ سال است اما بہ نظر چہل سالہ مینماید بسیار بشاش و خوش صورت ہستند امشب را در خانۂ لارڈ مرحاکم قدیم لندن مہمان بہ شب نشینی و سوپہ ہستیم شب را سوار کالسکہ شدہ راندیم از عمارت ما تا منزل لارڈ مر یک فرسنگ تمام بود ہمہ طرفین راہ و کوچہ آں قدر زن و مرد بود کہ حساب نداشت ہمہ ہورا میکشیدند من ہم متصل با ہمہ تعارف میکردم ہمہ کوچہا از چراغ گاز روشن است علاوہ براں از بامہا و پنجرہ خانہا روشنی الکتریسیتہ کوچہ را مثل روز روشن کردہ بود بعضے چراغہائے گاز بشکلہائے مختلف بالائے خانہا و کوچہ وغیرہ درست کردہ بودند شہر و کوچہ را آئین بستہ بودند از عمارات عالی و دکاکین زیادہ مرغوب و میدانہا گذشتہ تا داخل دروازہ سیتہ شدیم یعنی شہر قدیم لندن کہ لارڈ مرحاکم ہمیں سیتہ است دیگر اختیار بسایر شہر و محلات ندارد یعنی سایر شہر حاکم ندارد و ہر محلہ مشورت خانہ دارد اگر امرے اتفاق افتد بہ پلیس کہ گزمہ باشی آں محلہ است رجوع میشود او ہم بوزیر داخلہ رجوع میکند پلیس ایں شہر ہشت ہزار نفر است ہمہ جوانہائے خوب با لباس معین اہالی شہر زیادہ از پلیس حساب میبرند ہر کس بہ پولیس بے احترامی کند قتلش واجب است خلاصہ وارد در خانہ لارڈ مر شدہ از پلہ بالا رفتیم تا لارے بود ولیعہد انگلیس و روس با زنہائے شاں و ہمہ سفرائے خارجہ و شہزادہائے ما و غیر شاہزادگان و شاہزادہ خانمہا و بزرگان و

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

وزرائے انگلیس بودند با ہر دو ولیعہد دست دادہ تعارف کردیم این عمارت دولتی است کہ حاکم لندن مے نشیند اسم عمارت گیلدہال است بہ سالے یک مرتبہ این حاکم بانتخاب اہل شہر باید عوض بشود اجزائے حکومتی لباسہائے غریب داشتند کلاہ ہائے سمور بزرگ خرقہ و کاتبہائے زیر سمور وغیرہ در دست ہر یک چوب ہائے بلندے دست دیگر شمشیر و قدارہ بسبک قدیم جلو ما راہ مے رفتند خلاصہ در ہمان اطاق ایستادیم لارد مر نطقے کرد جوابے دادیم بعد با این تشریفات بتالار بسیار بزرگے کہ چہل چراغ و چراغہائے گاز داشت رفتیم بازوجہ ولیعہد انگلیس بازو دادہ بودم زن و مرد زیادے بودند امشب سہ ہزار نفر دعوت شدہ بودند لارد مر جبہ کہ دامن لنگش خیلے دراز بود و بر زمین کشیدہ می شد پوشیدہ بود رفتیم صدر مجلس چند پلہ مے خورد بالا رفتہ روئے صندلی نشستیم تنہائے ہر دو ولیعہد طرفین ما نشستند سایرین ہمہ ایستادہ بودند لارڈ مر بزبان انگلیسی خطبہ از روئے نوشتہ در تہنیت ورود و دوستی و اتحاد دولتین انگلیس و ایران خواند ہمان را بزبان فارسی چاپ دادہ ورقے از آن بدست فارسی دانہا دادند بعد از اتمام تقریر لارڈ مر صدر اعظم ہمان فارسی را بفصاحت تمام خواند ما ہم جوابے دادیم لارنس صاحب بزبان انگلیسی ترجمہ کرد بعد از آن مجلس سلام منقضی شد بدست ہر کس قلمے از مطلا کہ مداد داشت با ورقے در آن اسم نوشتہ بودند دادند کہ ہر کس با ہر کس میل دارد برقصد آنجا بنویسد جعبہ طلائی ہم پیشکش کردند بعد مجلس رقص شد من در ہمان جا نشستہ تماشائے کردم ہر دو ولیعہد با زنہا وغیرہ ہمہ رقصیدند بعد از اتمام رقص باز بازو دادہ بزوجہ ولیعہد انگلیس رفتیم برائے سوپر کہ شام بعد از نصف شب است از تالارہائے بزرگ و پلہا و راہروہائے زیاد کہ ہمہ مملو از مرد و زنہائے خوش گل بود و انواع گلہا و درختہا کہ در کوزہ کاشتہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و در پلہا و اطاقہا گذاشتہ بودند گذشتہ رفتیم بتالار بزرگے کہ میز سوپر را چیدہ بودند قریب چہار صد نفر سر باہ بودند شخصے از اہل سیتہ کہ نائب لارد مر بود عقب سر من ایستادہ بود ہر دفعہ بصدائے بلند اعلام باہل مجلس میکرد کہ حاضر باشند برائے توس نمودن باین معنی کہ صاحبخانہ بسلامتی بزرگاں شراب میخورد ہمہ باید برخیزند و بخورند اوّل لارد مر بسلامتی ما خورد پی و بعد انگلیس تعریف کرد بعد باز لارد مر توس کرد ہر دفعہ آں شخص اہل مجلس را قبل از وقت خبر میکرد خلاصہ بعد از اتمام سوپر برخاستہ رفتیم بمنزل ہائے خود خوابیدیم و در برگشتن ہم کہ نصف شب بود باز ہماں طور جمعیت بود امشب در کالسکہ با من الشیک آقاسی باشی و صدر اعظم بودند بادشاہ انگلیس کتابے دارند کہ ہر کس در قصر وینڈزور بدیدن ایشاں رفتہ اسم خود را دراں ثبت کردہ من امروز نوشتم ؛

روز بست و سیوم جمادی الآخرے

صبح از خواب برخاستم ساحل طرفین از دور پیدا بود کشتی ہم آہستہ میرفت چوں باسلامبول نزدیک بود طورے میرفت کہ در ساعت معین یعنی پنج از دست وشنہ بہ بغاز برسد رخت پوشیدیم کم کم بطرف دست چپ کہ سمت رومیلی و خاک یوروپ است نزدیک شدیم بعضے عمارات و آبادیہا دیدہ شد خانہائے خوب ساختہ اند بعضے کارخانجات دیدہ شد گفتند تفنگ سازی است و کرپاس بافی ہمہ کنارہ و پتہ و ماہور درخت کاج و سرو و درخت جنگلی دارد غلب سروہا را دورے قبرستانہا میکارند امّا توے درہا و کوہ ہا ہم سرسبز است ازیں آبادیہا گذشتہ اسلامبول پیدا شد باز ہم قدرے گردش کردیم تا وقت رسید بعد ازاں کشتی سلطانیہ ایستاد کشتی موسوم بہ پرتو پیالہ را کہ اسم والدہ سلطان است با صدر اعظم بہ چناق قلعہ فرستادہ بودند کہ در بغاز سوار آں شویم صدر اعظم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

در آن کشتی بود همراه ما میآمد سوار قایق شده رفتیم بآں کشتی صدر اعظم عثمانی به کشتی ما همراه آمده دوباره ما به کشتی پرتوپیاله آمد این کشتی از سلطانیه کوچک تر اما بسیار تمیز و قشنگ است اطاقش را انعام کرده اند اسباب خوب دارد رفتیم بعد سه کشتی از تبعهٔ ایران که در اسلامبول زیاد هستند قریب سه هزار نفر در پنج کشتی بخار بسیار بزرگ سوار شده باستقبال آمده بودند کشتیهائے خود را نزدیک کشتی ما آوردند درین بین صدر اعظم ما با شاهزادگان وغیره بقایق نشسته ازاں کشتی باین کشتی مے آمدند یکے از کشتیهائے که تبعهٔ ایران در آں بودند دود کرده راندند که نزدیک کشتئے ما بیاید قایق صدر اعظم و سایرین کم مانده بود بخورد باین کشتی و غرق شود خدا رحم کرده به یک طورے خلاص شده رسیده آمدند بالاغلب پیش خدمتها هم بالباس رسمی بودند سایر پیش خدمتها وغیره همه در کشتی اوّل ماندند خلاصه راندیم دست راست جزائر زیاد است که کوه و درخت و بعضے هم چشمهٔ آب دارد از فرنگیها و بعضے متمولین عثمانی راگفتند آنجاها عمارات میسازند که تابستانها بگردش بروند اما ما عمارتے ندیدیم شاید توی درها و پشت پتها بوده است رسیدیم باول آبادی شهر اسلامبول دست چپ خاک اروپ است دست راست خاک آسیا ما نزدیک بخاک اروپ میراندیم کشتیهائے بخار که ایلچیان خارجه نشسته استقبال آمده بودند دیده شد اول آبادی بعضے خانهاست بعد ابتدامے شود بدیوار کهنه سنگی که برج دارد قلعه ایست که از عهد قیاصره ساخته شده است چوں ایں نوع قلعه جات حالا بکار نمے خورد تعمیر نمے کنند اما چوں همه از سنگ و مستحکم است هنوز اغلبی باقی است ایں قلعه محیط است شهر قدیم اسلامبول را که همه روئے پته و ماهور و دره واقع است آبادی شهر در طول بغاز است عرض چندانے ندارد و بجبوحه آبادی که اصل شهر و سور اسلامبول است در توی همیں قلعه است اولی از تاجدارے اس کی سرائے والی عمارت بشکیطاش و یالی چراغان

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سلطان است کہ مساجد معتبر مثل ایا صوفیا و جوامع دیگر و باب عالی کہ وزرا و وکلائے دولت
در انجا مے نشینند و باب عسکر و عمارت وزیر معادن تجارت و سربازخانہائے معتبرہ بیمارخانہ
بازار کاروان سرا و غیرہ ہمہ درین جاہاست ازان بعد ہم ہمہ جا در کنار بغاز و سرتپہا و کوہ ہا
آبادی و عمارت ہائے خوب و مساجد و غیرہ وارد والی بیوک درہ و طرابیہ کہ ییلاق سفرائے
خارجہ است اما تکنک شدہ است سمتِ دست راست ہم کہ طرف آسیا و اسکدار
مے گویند عمارات عالی و مساجد خوب است بہ خصوص سربازخانہ سلیمیہ کہ بسیار
خوب ساختہ اند این طرف ہم مثل آن طرف ہمہ تپہ و درہ و جنگل سرو و کاج و بلوط
است ہر کس ہم عمارت و باغے دارد کہ درختہائے میوہ و سبزی کاری و گلکاری بعمل
آوردہ در نہایت سلیقہ درختہا و باغچہا را آب مے دہند اما سائر درختہا جنگلی آب
لازم ندارد دیمی است و آن طرف این تپہا گفتند جنگلہائے بسیار سخت انبوہ دارد کہ
نمیتوان میانش رفت اما این تپہا چون نزدیک آبادی است اغلب درختہایش را
بریدہ درختہائے کاج و سرو و بعضے دیگر را برائے زینت خانہا و تپہ ہا نگاہداشتہ اند
خلاصہ بعد از بروج و دیوار قلعہ جائے بود مشہور بہ یدی قلّہ یعنی ہفت قلعہ کہ مثل
ارک این شہر ہست دیوار ہائے سنگی و چند برج بزرگ دارد اشتہارِ این مکان برائے
این است کہ در قدیم سلاطین عثمانی با ہر دولت کہ اعلام جنگ مے کردند یا برودتے
حاصل مے شد فوراً ایلچی آن دولت را کہ در اسلامبول بودہ با تبعہ و لحقہ اسیر کردہ
درین یدی قلّہ محبوس مے کردند بعضے اوقات مے کشتند بعد ازان بجامع سلطان احمد
و ایا صوفیا و غیرہ باسکی سرائے یعنی عمارت قدیم سلاطین عثمانی کہ برروئے تپہ بلندے
ساختہ اند و دورش ہم دیوار محکمے است رسیدیم حالا دیگر سلاطین عثمانی اینجا نمے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نشیمنہ باب عالی وغیرہ ہم از دور دیدہ شد سفارت خانہ ایران ہم کہ عمارتیست عالی ہمین جا ماست بعد بغلطہ و بک اوغلی یعنی پراکہ منزل زمستانی سفرائے خارجہ است و سایر فرنگیان ہم اغلبے دراں محلہ مے نشینند بعد رسیدیم بعمارت طولمہ باغچہ کہ بشکیطاش ہم مے گویند کہ سلطان با حرم و والدہ سلطان و سائر خانوادہ سلطنت و شاہزادہ ہا آنجا مے نشینند عمارت بسیار عالی خوبے است سلطان عبد المجید خاں کہ برادر ایں سلطان بودہ ساختہ است ازینجا گزشتہ بعمارت یالی چراغان رسیدیم بسیار عمارتے خوبے است اصل بنائے آں از سلطان محمود خاں پدر ایں سلطان است و ایں سلطان تازہ تعمیر و تمام کردہ اند۔ بعد رسیدیم بہ محاذے عمارت مشہور بہ بیگلر بیگی کہ منزل ماست دست راست طرف اناطولے لب بغاز واقع است و چوں در محلہ بیگلر بیگی ساختہ شدہ باں اسم میخوانند عمارت بسیار عالی است چوں جریان آب بغاز از بحر قرار اونکیز بہ مارمارا است و بسیار تند مثل رودخانہ در بعضے مواقع جریان دارد از انجملہ در محاذئے ہمیں عمارت کہ منتہائے جریان را دارد کشتے ما نتوانست مقابل عمارت لنگر بیندازد از عمارت گزشتہ ہزار قدم بالاتر ایستاد بعد از چند دقیقہ اعلیٰ حضرت سلطان کہ در عمارت بیگلر بیگی بودند سوار قایق مخصوص کہ برائے ما حاضر کردہ بودند شدہ آمدند بکشتی ما روے صندلی نشستیم صدر اعظمین ہم نشستند بعد از قدرے صحبت برخاستہ از کشتی پایین آمدہ با سلطان سوار قایق شدیم صدر اعظمین و حسین اونی پاشائے سرعسکر در قایق ما بودند۔ رسیدیم باسکلہ عمارت رفتیم بیروں یک فوج سرباز موزیکان چی در حیاط و باغ عمارت موزیکان میزدند سلطان مارا بردند بالا و اطاقہا و منزلِ مارا نشان دادند تعارفات زیادے کردہ مراجعت بعمارت خود شاں نمودند سن سلطان چہل و چہار سال است ہم سن ما ہستند

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

امروز در آمدن به بغاز از قلاع و کشتیهاے جنگی دولت عثمانی شلیک توپ زیادے شد
چهار کشتی بخار بزرگ جنگی بعضے ازاں ہم زره پوش ہست در بغاز دیده شد که جلو عمارت
سلطان دائما لنگر انداخته اند بعد ازیں ساعت من سوار قایق شده با صدر اعظم و معتمد
الملک و علی بیگ تشریفاتچی باشی رفتیم بازدید سلطان بعمارت طولمه باغچه عمارت بسیار
خوب است اغلب پله ها و دیوار و ستون وغیره از مرمر است سلطان تا پاے پله باستقبال
آمده در نهایت گرمی دست داده رفتیم بالا قدرے نشستیم صحبت شد برخاسته منزل
آمده راحت شدیم عمارت بیکلربیگی عمارت بسیار خوبے ست پلها و ہزاره دیوار پله ها
همه از مرمر ست عمارت بطور فرنگی و ایرانی و عثمانی و به ایں جهت بسیار خوش طرح
است ہمه اسباب اطاق از پرده و صندلی و نیم تخت و میز و آئینه و چهل چراغ و جار
بسیار اعلے و خوب است با طاقها پارچهاے اعلاے فرنگی چسپانیده اند پنجره ها ہمه
بلور یک پارچه است خیلے عریض و طویل و سنگین اما طورے ساخته اند که یک بچه
مے تواند بآسانی ساعتے ده دفعه بالا و پایین کند و بهر اندازه و ہر جا ہم بخواهد واگذارد
بدون چفت و ریزه و امداد مے ایستد و بدون خطر میتواند سر را از زیرش بیروں کرد
ایں نوع پنجره ها را در لندن دیده بودیم بسیار خوب چیزے است ہمه عمارات سلطان
پنجره هائش آئینه و ہمیں طور ہست عرض بغاز از ہزار ذرع متجاوز ہست آن طرف
ہرکس راه برود و ہر رنگ لباس پوشیده باشد با چشم بدون امداد دوربین مے تواں
تشخیص داد گلوله تفنگ خوب ازیں طرف بآں طرف را میرسد عمق بغاز از ده ذرع و بیست
ذرع و بعضے جاها الی صد و ده ذرع ہست کشتی جنگی بسیار بزرگ در ہمه بغاز میتواند عبور کند
موقع و محل شهر اسلامبول در ہیچ جاے دنیا نیست مثلاً میتواں از نیکی دنیا چهل چراغ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ومیز وصندلی واسباب یک عمارتی را خرید بدون اینکه گردے برآں نشیند یا
حرکت کند آورد پائے عمارت دم بخار باز کرد سنگ مرمر وغیرہ ہرچہ بخواہند برائے
عمارات از ہر بلدے در کمال آسانی میتوان حمل باین شہر کرد ہمچنیں مال التجارت
ہمہ دنیا با کمال سہولت میتوانند باکشتی آمد و رفت کنند تالار بسیار وسیع بازینت خوبے
در عمارت بیکلر بیگی است اغلب سقفہا از چوب وتختہ است اما بسیار خوب نقاشی
کردہ اند فرش اطاقہا از حصیر بسیار تمیز است کنارہائے بارہ یکے از فرش فرنگی بروئے
حصیر ہا کشیدہ اند کہ ازاں رکو راہ میروند زیر ایں تالار حوضخانہ مرمر بسیار خوبے
دارد از بعضے اشکال آب میریزد توے حوض مرمرے کہ یک پارچہ است بسیار
خوش ہوا و برائے تابستان خیلے خوب است ستونہائے مرمر خوب دارد ہمہ
ملتزمین در ہمیں عمارات منزل دارند حمام بسیار خوبے از مرمر توی ہمیں عمارات
دارد خزانہائے کوچک مرمر کہ ہر خزانہ شیرے دارد آب سرد وگرم مے آید چوں
مدتے بود حمام نرفتہ بودیم بحمام رفتہ بعد از حمام رفتیم پائین باغ عمارت را
گردش کردہ خیلے راہ پیادہ رفتیم باغ چوں در دامنۂ کوہ است مرتبہ بمرتبہ ساختہ
اند ہر مرتبہ از دو طرف پلہائے مرمر دارد ودست اندازہائے چوبن کوچک در ہر مراتب
باغ است روئے دست اندازہا تنکتک چراغ کاز ہم بود دیوار ہر مرتبہ را از
درخت عشقہ کہ بہ چنار مے پیچد وہمیشہ سبز است کاشتہ اند چسپیدہ مثل زمرد سبز
کردہ است بسیار خوب ودرختہائے دیگر از امرود ولوو آلوچہ وسیب وغیرہ دارد
باغچہ بندیہائے خوب بطور فرنگی گلکاری بسیار خوب مجسمہ چہار یہائے مرمر خوب
بشکل شیرہائے یال دار افریقا وغیرہ دور حوضہا دیدہ شد بعضے مجسمہ اسب د

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

وبیرون از برونز دیده شد پنج شش مرتبه ہمیں طور باغ و پله مرمر و دست انداز
وغیره دارد بسیار باصفا چشم انداز خوب به بغار و درین مراتب بالا ہم عمارات و
قصور عالیه دارد که جزو ہمیں عمارت بیگلر بیگی است ہمه را گشتیم اسبابہائے بسیار
خوب دارد حوضخانه دارد حوض و فواره مرمر بسیار خوب داشت و دیوار دو طرف
اطاق را از مرمر حجاری کرده فرو برده اند۔ به دیوار مثل گلدانہائے بزرگ سه قطار
حجاری کرده اند بالائے گلدانہائے اوّل ہر یک شیر آبی است شیر را باز کرده آب تمیز کم کم توے
بگلدانہائے اوّل میریزد گلدانہا لبریز شده ہمیں طور میریزد تا بآخر که مثل حوض
کوچکے است و سوراخ دارد که آب آنجا مفقود مے شود بسیار باتمیز و خوب است ہوائے
اطاق را سرد مے کند درین مراتب بالا و باغات سلطان کبوتر خانہائے و کبوتر زیادے
دارد خیلے وسیع مستحفظین آنہا حاضر بودند در نہایت تمیزے نگاہداری میکنند
گفتند سلطان اغلب اوقات بتماشائے اینجا مے آئند۔ دیگر طوطیہائے مختلف
رنگ سگ و طوله شکاری مرغ و خروس و انواع حیوانات دیگر ہم بود خیلے آنجا ہا
گشته بعد پائین آمده رفتیم بعمارت مابین اصل شہر اسلامبول که محله یک اوغلی و
غلطه و محلّه قاسم پاشاست یک بغار دیگرے ہم است سوائے بغار بزرگ که آخر آں
منتہی بکوه و تپه مے شود عرض ایں بغار خیلے کمتر از بغار بزرگ ست و دو جسر
ہم دارد که از غلطه باسلامبول عبور مے شود ٭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سفرنامه شاه ایران

بار دویم

روز پنجشنبه سلخ ربیع الاول سنه ۱۲۹۵ھ

پانزده روز از عید نوروز گذشته صبح زود توپ اعلام سفر فرنگستان که مدتے مصمم شده بودیم انداخته شد از درب باب همایون بیرون آمدیم نائب السلطنت و مستوفی الممالک و سپهسالار اعظم و جمیع نوکرها درب باب همایون حاضر بودند سوار اسپ شده از دروازه گمرک بیرون رفتیم هوا از گرد و غبار تیره و تار بود قشون و افواج هم تا آن طرف امامزاده حسن صف کشیده بودند معتمد الملک که در طهران نائب مناب سپه سالار اعظم است با صاحب منصبان نظام و توپخانه و افواج و سواره و غیره ایستاده سواره و پیاده زیاد خیلے خوب منظم بودند پس از سان قشون و گذشتن از صفوف افواج و سواره بکالسکه نشسته مستوفی الممالک و شاهزادگان و وزرا و رجال دولت مرخص شده رفتند و ما راندیم برائے قریه حسین آباد حاجی سلیمان خان شب را آنجا ماندیم **جمعه** غره ربیع الثانی بقریه کرج رفتیم **شنبه** دویم منزل سنقرآباد بود **یکشنبه** سیوم از آنجا بگازران سنگ رفتیم نائب السلطنت و همراهان او که در رکاب بودند از اینجا مرخص شده مراجعت کردند اعتضاد الدوله

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ہم کہ با نائب السلطنہ بود مرخص شدہ رفت **دوشنبہ** چہارم بقزوین رفتیم اردو را در ہزار جریب کہ قریب بشہر است زدہ بودند **سہ شنبہ** پنجم در ہزار جریب اتراق شد باد شدیدی میآمد این روزنامہ را امروز در ہزار جریب مینویسیم - خبر تلگرافی امروز از طہران رسید کہ والدۂ اعتضاد الدولہ کہ از صبایای نائب السلطنہ مرحوم بود فوت شدہ است حاجی ملا ہادی مدرس ہم در طہران مرحوم شدہ خلاصہ انشاء اللہ تعالیٰ از سرحد ہم اہالی کہ فرنگستان خواہند آمد و کسانیکہ بطہران مراجعت خواہند کرد خواہیم نوشت **چہار شنبہ** ششم ہم در ہزار جریب اتراق شد متصل باد میآمد و ہوا گرد و خاک و دمہ و سرد بود پنج ساعت بغروب ماندہ رفتیم بشہر از محلہ راہ کوشک بدولتخانہ در اطاق رکنیہ کہ دیوان خانہ و دار الحکومت عضد الدولہ است نشستیم علما و شاہزادگان و اعیان قزوین بحضور آمدند عصرے مراجعت باردو شد ضیاء الملک حاکم گیلان کہ دیروز از گیلان آمدہ بحضور رسید **پنجشنبہ** ہفتم بقریہ سیاہ دہن کہ آخر خاک قزوین است رفتیم پنج فرسنگ راہ است اما تمام راہ جلگہ و صحرای بسیار خوب سبز و خرم و پر گل است دہات آباد از محال قاغازان و دشت آبی قزوین سر راہ و کنارہ صحرا بود اغلب مال امین الرعایا و منسوبان اوست سیاہ دہن ہفتصد خانوار است جمعیت زیاد و باغات بسیار دارد ابو القاسم خان نوادہ ناصر الملک در نہارگاہ دیدہ شد بچہ پاری از راہ آذربائجان بپاریس برای تحصیل میرود حالا اول شگوفہ ہمہ جاست طہران ہم روزیکہ بیرون آمدیم شگوفہ زرد آلو و آلوچہ و بادام باز شدہ بود خلاصہ دست راست قریۂ سیاہ دہن محال قاغازان است **جمعہ** ہشتم بقصبۂ ابہر میرویم مسافت از ہفت فرسنگ راہ است بکالسکہ نشستہ راندیم طرف دست راست راہ کم آبادی است اما سبزہ و گل و بوتہ دارد و تا یک فرسنگ منتہی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بکوهستان میشود اما کوههای بی برف راه کرشکین طرف دست راست و آن راه
نزدیکتر است اما کالسکه نمیرود و تلگراف و چاپارخانه و آمد و رفت عمومی از همین راه سیاه
دهن است طرف دست چپ زمینش کود نزدِ محال خررودِ قزوین است دهات آباد حاصل
خیز پر جمعیت دارد مثل نرجه و نهاوند ضیاآباد فارسی جین خالصه وغیره نهاوند بغلهٔ کوه افتاده
است پیدا بود اما تا کوه دو فرسنگ بیشتر راه و کوهها برف دار است و پشت آن کوهِ خاکِ
خرقان است دست راست صحرائیش آهو دارد آخر خاک قزوین فارسی جین است اول
خاک خمسه قروه این دهات از رود ابهر مشروب میشود همه دهات جمعیت زیاد باغات
خوب و اشجار شگوفه دار دشت دست راست مقابل کروه کوهی سنگی پیدا بود معروف
به شتر کوه که شبیه است بکوهان شتر بعد از قریه قروه قیحر و قمیچ آباد وغیره است تا میرسید
بشریف آباد خالصهٔ تیول اجودانِ مخصوص که دیه معتبری است بعد با بهر رسیدیم که
بسیار بسیار معتبر مثل شهری است مساجد و حمامها و کاروانسراهای متعدد دارد اُردو را
نیم فرسنگ هم بالاتر از قصبهٔ ابهر زده بودند راه دور و جای بدی بود مهدی قلی خان
و ساری اصلان و حسین قلی خان پیش بشکار آهو رفته بودند عصری با کمال خستگی آمده هیچ
شکاری هم نکرده بودند آهو پیدا کرده اما بجلگه رم داده بودند دو آهو سوارهای بختیاری رم داده
بودند یک ماده آهوی خستهٔ بیچاره آمده جلو کالسکهٔ ضیع الدوله خوابید محقق پیاده شده
با ساچمه زده بودند عباس میرزا و مظفر الملک و علی نقی خان و بابر میرزا که در ابهر می‌نشینند و میرزا
ابو الفتوح امام جمعهٔ ابهر در راه بحضور رسیدند شنبه نهم در ابهر اتراق شد باد زیاد می‌آمد
اینجاها باد بسیار است یکشنبه دهم بصائین قلعه که خالصهٔ تیول اصطبل توپخانه است باید برویم
بضیاء الملک حاکم گیلان نشان تمثال التفات شد کالسکه نشسته راندیم راه امروز صحرای وسیع سطح سبزه

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ایست دست راست بفاصلۂ یک فرسنگ دو فرسنگ کوہہا بزرگ ندارد است و پشت
این کوہہا خاک طارم است دہات میرشکار از قبیل چرگر و الوند و خراسانلو وغیرہ پشت چپ
رودخانہ ابہر است آب رودخانہ درین فصل بقدر پنجاہ سنگ بلکہ زیاد تر و گل آلود بود
اما تابستان دو سہ سنگ بیشتر نمے آید قنوات خوب معتبر دارند کہ این ہمہ باغات را از
قنوات آب میدہند قدرے کہ راندیم بخرم درہ رسیدیم کہ قدرے از آن خالصہ است و ربانی
ہم دارد اما عجب دہ ای الیست باغات و اشجار زیاد دارد یک فرسنگ طول باغات است
تازہ درختہا سبز شدہ کم کم برف ہم توے درہ بود بعضے از صاحب منصبان فوج دوم خاصہ
با فوج مامور و روانہ طہران ہستند درینجا بحضور رسیدند ازینجا تا پاے کوہ یک دو فرسنگ
مسافت است زمین این کوہہا نرم است زراعت دیمی زیاد مے کنند پشت این کوہہا
باز خاک خمسہ و از محال خدابندہ لوست و بزینہ رود کہ متصل بخاک ہمدان ہستند و درست
کوہے پیدا و دیہے مشرف بر آن بود قلعہ پشتہ دشت مشہور بہ سیاس کہ قدیما مال عباس قلیخان
دو دانگہ بود او مردہ است و حالا امام جمعہ خمسہ و بعضے از سوارہاے میرشکار دارند بعضے
دہات دیگر ہم بود خلاصہ از خرم درہ گذشتہ بدیہہ ہیدج رسیدیم دہے است بسیار معتبر باغات
زیاد دارد قبل از رسیدن بہ ہیدج در نزدیک رودخانہ نہار افتادیم قنات بسیار معتبرے بقدر
چہار سنگ آب داشت بر رودخانہ جاری بود این قنات متعلق بخرم درہ است از ہیدج کہ قدرے
گذشتیم بدیہہ کوچکے کہ نصیر آباد مے گویند رسیدیم در دست چپ واقع مال حبیب اللہ خان برادر
میرشکار و بعضے دیگر است بعد رسیدیم بصائن قلعہ کہ منزل است بادشاہ بدیہے آمدہ و مبالغہ اوقات
را برہم تلخ کردہ است ہیچکس ہیچکارے نمیتواند بکند ہمہ چادرہا و تجیرہا خوابیدہ است دو شنبہ یازدہم بایید
بر ہم بسلطانیہ صبح بکالسکہ نشستہ راندیم صحرا بسیار خوب صاف سبز و علف پر گل و بونہ است دست

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چپ و راست از اول راه این نیم فرسنگ و یک فرسنگ منتهی بکوههای برف دار می شود
قدری که رفتیم از سمت کوههای دست راست آب صاف زیادی بقدر ده سنگ می آمد
قدری دیگر که راندیم سیلاب پُر زوری جاری بود باز قدری که راه طی شد آب صاف
تندی می آمد بعد از آن باز سیلابی جاری بود معلوم شد منبع ابهر رود از کوههای دست
راست است دیه چرکر میر شکار در دامنهٔ کوه پیدا بود یک فرسنگ از راه دور است بدست
راست دوربین انداختم خانهای متعددی توی دره و تپه پیدا بود که تقریباً بقدر دویست باب
خانه بنظر آمد اما درخت و سبزه بسیار کم دارد مثل این است که تنها شده رسیدیم بعمید آباد دیهٔ سپهسالار
اعظم که مال مجد الدوله مرحوم بوده و سپهسالار اعظم خریده است باغی با کلاه فرنگی دارد اینجا
نهار خوردیم - حالا اول بنفشه این جا است بنفشه خوش رنگی دارد از ابهر رود آورده اند
بعد از نهار سوار شده قدری که راندیم بحسین آباد میرزا محمد حسین حاکم کاشان رسیدیم در صحرای
دست چپ هنوز برف بود کوههای دست چپ همه زراعت دیم است تا رسیدیم بدیه
سلطانیه گنبد شاه خدابنده خراب شده ولی باز برپا و آثار قدیمش نمایان است اما انشاء الله
باید تعمیر بشود رسیدیم بعمارت سلطانیه پیاده شده رفتیم بالا سپاه سالار اعظم ملک آرا را
بحضور آورده بود همه جا را گشته آمدیم پائین سوار شده رفتیم بچادر که در چمن پای
عمارت زده اند حاجی محمد حسن خان پیش خدمت که مدتی است در خمسه است عصری دیده
شد امروز باز باد بد سلطانیه می آمد شب ایستاده هنوز درختهای اینجا ها برگ نکرده است امروز
در بین راه یک برآمدگی کوچکی بقدر ده وجب از زمین پیدا شد بالای آنکه میرفتند گنبد شاه خدابنده
پیدا است اینجا را کدوک الله اکبر میگویند آن طرف تپه هر چه آب جاری میشود داخل زنجان رود شده
بزنجان میرود و این طرف تپه هر چه آب جاری است بسمت دو خانه ابهر رود میرود عجب آن است این تپه

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کوچک کہ منبع این آبہاست چندان ارتفاعے ندارد واز ہیچ طرف نسبت بسائر اراضی تفاوتے چندان ندارد **سہ شنبہ** دوازدہم امروز باید بزنجان رویم از سلطانیہ الے زنجان چہار فرسنگ ونیم است اردو را نیم فرسنگ ہم بالاتر از شہر در باغ حسین آباد ملکی پاشا خان سرتیپ پسر مظفر الدولہ مرحوم زدہ بودند کہ نیم فرسنگ تمام راہ بود بکالسکہ نشستہ راندیم صحرائے سلطانیہ خیلے باصفاست ودیشب رعد وبرق شد باران ہم گاہ گاہے مے آمد روز ہم گاہے ابر بود گاہے آفتاب جلگہ بسیار خوبے ست تمامش یا چمن است یا زراعت مرغہاے قازالاق خیلے خوب میخواندند قدرے کہ راہ رفتیم بدہے رسیدیم کہ اسمش الملکی ومال مظفر الملک است کوہہاے دست راست برف دارد الے یکفرسنگ ونیم مسافت کوہہاے دست چپ ہم برف دارد اما دورتر است در چمنے بہ نہار افتادیم رودخانہ سماں ارخی کہ زنجان رود است جلو بود این رودخانہ چون از چمن میگذرد باتلاق سختے است کہ اسب ازان نمیگذرد عرض رودخانہ ہم کم است اینجاہا زیادہ از پنج ذرع نیست اما تا زنجان وپایین ترکہ مے رسد کم کم آبہاے دیگر ہم داخل ومخلوط باآن شدہ بزرگ وعریض میشود ہر غابی وبعضے طیور دیگر زیاد داشت تا اینجا کہ بنہار افتادیم دو فرسنگ راہ آمدہ بودیم ہمہ جا زمین مسطح از اینجا بعد درہ وماہور شد وکم کم بکوہ دست راست نزدیک واز کوہہاے دست چپ دور میشدیم تا از پل سہ چشمہ کہ سر رودخانہ ساختہ اند گذشتیم رودخانہ با دست چپ افتاد چشمہہاے زیاد از چمن درآمدہ جزو رودخانہ میشد از سیلابہا ورودخانہہاے متعدد ہم گذشتیم کہ ہمہ از طرف کوہہاے دست راست جاری وداخل این رودخانہ میشد بعد از گذشتن از پل بفاصلہ دو میدان اسب تپہہا وماہورہاے بزرگ پیدا شد وحائل گردید مابین کوہہاے بزرگ دست چپ واین تپہہا کہ معبر بود تا قریب بشہر زنجان نزدیک شہر درہ وماہور پست وہموار وکم کم مفقود ومنتہی بصحرا گردید وباز کوہہاے برف دار دست چپ پیدا شد دست راست ہم تپہ داشت اما

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کوچکتر است و زود تر پست و مساوی با صحرا میشود و کوه‌های دست راست هرچه بشهر زنجان
نزدیک میشود کم کم کوچکتر و کم برف تر میگردد خلاصه مسافت زیادی که راندیم بدیهٔ دیزه رسیدیم که مسکن و
محل نشیمن علی نقی خان سرتیپ است خود او هم با پسرش همانجا بحضور آمدند علی نقی خان بسیار
مرد درست نجیبی است ابتدای آبادی و باغات زنجان رود اندیزه است دیزه دیهٔ بزرگ پر جمعیتی
است خلاصه راندیم تا بشهر زنجان رسیدیم باغات زیاد در درّه ها و کنار رودخانه دارند درخت هلو
تازه شگوفه کرده تبریزی هنوز هیچ سبز نشده بود اهل شهر همه باستقبال بیرون آمده بودند جمعیت
زیادی دارد از شهر گذشته بحسین آباد مزبور که منزل ما بود رسیدیم جای باصفائی است چادر ما را
کنار دریاچهٔ طولانی زده بودند امروز دیزه با این طرف الی حسین آباد لاینقطع باران بارید مردم
تر شدند ابوالقاسم خان را که نوشته بودیم بچاپاری بپاریس میرود هنوز اینجا است شب را الی
صبح باران آمد همه نه بین گل مردم تر و سرمای شدیدی شد یکروز هم که چهارشنبه سیزدهم بود لابد
اینجا اتراق شد و لیشب از باران همه چادرها خوابیده و مردم صدمه خورده بودند روز پنجشنبه
چهاردهم باید برویم به نیک پی هوا صاف و آرام اما بسیار سرد بود سوار کالسکه شده راندیم از باغ حاجی
زمان عبور شد شگوفه زیادی داشت راه پست و بلند است برودخانه نزدیک شدیم کنار رودخانه دهات و
باغات خوب زیاد است اوّل دو دیه بود متصل بهم کوشکان میگفتند خالصهٔ دیوان و تیول حسن خان مهاجر
است بسیار دهات پر اشجار خوبیست بعد دیه باریست آنهم خالصه و تیول رکن الدوله است باغات و
اشجار زیاد دارد بعد ازین دیه چپیر ملکی مظفر الملک است در باغات اینجا بنهار افتادیم بسیار
سرد بود بعد از نهار بکالسکه نشسته راندیم طرفین راه همه درّه و ماهور است تا میرسد به کوه‌های بزرگ
دیه کاو نیشت کوه‌های دست چپ است که کوه دست چپ تا اینجا است بطرف مغرب کشیده
بود در محاذی ده نیکپی یک قلعه کوه بزرگ بلند سخت بر سر برف تشکل شده مشهور بکوه مرلو که بیلاق

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

شاهسون‌هاست و از انجا رشته کوه از طرف مغرب منحرف شده رو بجنوب میرود خلاصه از دره گذشتیم
که رودخانهٔ مسار مساق لو از آن جاری بود و میرفت تا بزنجانه رود داخل میشد خیلی آب
داشت قدریکه رفتیم راه از رودخانه کم کم الی دو فرسنگ دور و مائل بطرف دست راست شد
بعد از رودخانه نیگچه گذشتیم این رودخانه هم خیلی آب دارد بزنجانه رود میریزد و همه این آبها
داخل قزل اوزن شده بسفیدرود ریخته منصب بدریای خزر میشود جمیع راه اینجا دره و ماهور است
خلاصه دوباره برودخانه نزدیک شده تا بارود رسیدیم راه امروز چهار فرسنگ بود چادرها را لب رودخانه
زده اند دیه نیک‌پی بزرگ است یک کاروانسرای کهنه قدیم دارد که در زمان سلطنت شاه صفی
اول بحکم آن پادشاه بدست میرزا محمد تقی اصفهانی صدر اعظم در شهور سنه یکهزار و چهل و نه هجری
بنا شده است درین اطراف ایلات رشوند قشلاق دارند جمعه پانزدهم بآق مزار که از املاک
مظفرالملک است رفتیم یعنی چون بسرچم دور بود آق مزار را میان منزل قرار داده و سورسات جمع کرده
بودند بالاتر از آن دهی است که سرده میگویند اینجا از اراضی آنجاست چاپارخانه دارد خلاصه همه
جا از کنار رودخانه میرفتیم طرفین راه دره و ماهور اما همه سبز و پرگل است بوته گل سریش امروز دیده شد
انواع گلهای دیگر هم بود از زرد و سفید لاله کوچک و بزرگ بعضی کوهها و زمینها خاک است مثل
شوره زار اما هیچ سنگ درین صحراها نیست یا چمن و سبزه و گل است یا شوره زار که اسپ فرو
نمیرود و براحت نمیرود راه سه فرسنگ بود الی العصر بمنزل رسیدیم **دوشنبه هشتم** از
جمادی الاخری باید صبح تاریک وارد پاریس بشویم یکبار دیدیم کالسکه‌ها ایستاده پیش خدمتها
گفتند بگار پاریس رسیده ایم آمدم پائین نظر آقا وزیر مختار پاریس و نریمان خان و میرزا
جوادخان سرتیب که اسباب اکسپوزیسیون آورده است و میرزا رحیم پسر حکیم الممالک که سفر
سابق با ما آمده بود و یک سال در لندن مشغول تحصیل زبان انگلیس بود و زبان را خوب

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

آموخته است و ده نفر صاحب منصب از جانب مارشال ماکماهون که اسم یکی کولونل لامول و دیگر لیوتنان آبی است با مسیو بی پرستن مترجم السنه مشرقیه که بنیابت مسیو دوبنیک تون وزیر امور خارجه فرانسه که امروز برای مجلس کنگره به برلن رفته است آمده بود همه در کالسکه حاضر بودند خلاصه سوار کالسکه شده رو بشهر آمدیم جمیع مردم خواب بودند هیچ صدای نبود وارد گران هوتل یعنی مهمان خانه بزرگ شدیم که برای ما و همراهان منازل و اطاقهای بسیار خوب اجاره و معین شده است و همه پادشاهان که به پاریس می‌آیند در همین مهمان خانه منزل میکنند بعد از قدری استراحت امین الملک و نریمان خان و مهدی قلیخان را احضار کرده گفتیم کالسکه حاضر کنند که با کسپوزیسیون برویم کالسکه چون قدری دیر حاضر شد دو ساعتی خوابیده از کسالت بیخوابی شب در آمدیم بعد برخاسته نهار خوردیم مارشال ماکماهون رئیس جمهوری فرانسه بدیدن ما آمد نشسته قدری صحبت داشتیم بعد از رفتن مارشال بکالسکه نشسته از در تروکادرو رفتیم توی اکسپوزیسیون یعنی رودخانه سن در وسط است این طرف همه باغ است و باغچه گلکاری و قهوه خانهای متعدد و عمارات چین و مصر و ایران و تونس و حوضها و آبشارها و فوارها و تالار بزرگ گوشه که از زیر آن آبشار جاری است و زیر دست آبشار حوضها و فوارها است در جنب تالار گالری و دالان است که اشیای کهنه قدیمه را اینجا گذاشته اند بعد از پل رودخانه که رد میشود باز خیابان و باغچه و فوارها و غیره است از انجا داخل اصل اکسپوزیسیون میشود که در شان دو مارس ساخته اند از تروکادرو تا دم اکسپوزیسیون مسافت زیاد نیست بقدر از قصر قاجار تا دروازه طهران از کثرت و ازدحام مردم نمیشد راه رفت و جای را تماشا کرد همه بنای اکسپوزیسیون از آهن و بلور است از هر ملت و دولت و مملکت متاع و آدم در اینجا هست اگر بخواهیم شرح تردد و ورود اکسپوزیسیون و ابنیه واقعه و فوارها و آبشارها و باغچه‌ها و گلکاریهای و خیابانها و چمنها و تماشائیها و صنائع عجیبه و غریبه کل دنیا و خرجی که در ایجاد این بناها و فراهم آوردن این اسباب شده است با مردم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

متحمل شده اند و منافعے که کمپانی این بازار و صاحب این کار میبرد و ازدحام دنیا را که درینجا بجہت وضع
میبایند و میبرند و وضع دالانها و تو ے اکسپوزیسیون و جواهرات نفیسه و اشیائیکه از دو پول الی
صد هزار تومان قیمت و ارزش دارد و غیره و غیره را بنویسیم و تفصیل بدهیم باید یک کتاب علیحده بقدر
شاهنامه بدست گرفته تا مدتے که اکسپوزیسیون برپاست همه روزه از صبح الی صبح روز دیگر
متصلاً بنویسیم یاز عشرے از اعشار و اندکے از بسیار آنرا هرگز نخواهیم توانست بنویسیم تا شخص بچشم خود نه
بیند محال است بتواند بخیال و تصور هیچ وضعے را مجسم کند و متصور سازد خلاصه با کمال خستگی مراجعت
کردند تا رسیدیم بدرترو کادرو بیرون در آن هم یک حوض ساخته اند فواره افشان غریبے دارد که بارتفاع
دیوارے آب را افشان بالا میبرد و درانجا هم باغچهاے و قهوه خانهاے زیاد و ابنیۀ متعدده دارد سوار
کالسکه شده رفتیم بمنزل ازین بعد الے روز خروج از پاریس انشاء الله دیگر وقائع را روز بروز
مفصلاً نخواهیم نوشت همان مطالب و بعضے فقرات لازمه را مینویسیم این منزلے که ما داریم گران
هوتل است بسیار عمارت بزرگ عالی است البته تقریباً دو هزار اطاق و تالار و پورت دارد و همیشه البته
دو سه هزار نفر درینجا غذا میخورند و میخوابند و باصف این طورے است که هیچ معلوم نیست کسے دیگر
هم درینجا منزل دارد صاحب اینجا یک نفر نیست از قرارے که گفتند کمپانی اینجا را بنا کرده است
چقدر ها عمله جات و محرر و نوکر دارد و همه اطاقها با اسباب و مبل است درها همه یکپارچه آینه یعنی بلور
بے جیوه است و اطاقهاے همه چهل چراغهاے بزرگ عالی دارد و گران هوتل بسیار نزدیک است
بگران اوپرا یعنی تماشاخانه بزرگ که ناپلیون سیم بنا کرده و هفت هشت کرور تومان خرج آن شده
و تازه سال است که باتمام رسیده است و هفته سه شب تماشا میدهند و ساز میزنند اما مکان
و صندلیهاے آن بسیار گران است و جلو این هوتل و این تماشاخانه میدانیست که از پنج طرف راه
بکوچها و بولواردهاے مخصوص دارد از صبح الی هفت ساعت از شب گذشته علی الاتصال بدون

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دقیقه انقطاع کالسکهای مختلف از هر جور و هر قسم و امنی بوسهای بزرگ یعنی کالسکهای کرایه و طبقه
که مملو از آدم است در رفت و آمد است و صدای عرّاده کالسکه آنی قطع نمیشود مثل رودخانه ایست
که صدای آن بگوش برسد و از این عبور دائمی کالسکهای برای رد شدن پیاده خیلی خطر دارد دیروز
جوانی هیجده ساله در همین کوچه زیر عرّاده کالسکه رفته فوراً مرده بود در کوچها بجز صدای آقرو کالسکه و
عرّاده و صدای اکالسکچی که بطرز خواصی صدا میکند و بگوش صدای لفظ اوی ممتدی میرسد و صدای شق
شلاق و قمچی کالسکه چیها و صدای بوق امنی بوسها برای خبرداری مردم که زیر عرّاده نمانند دیگر هیچ صدای در این
شهر شنیده نمیشود واقعاً محل حیرت و تعجب است که این همه مخلوق از هر جور از بزرگ و کوچک حتی در
آخرهای شهر و کوچهای پست حتی بچهای کوچک اند احدی صدای بیقاعده بلند نمیشود و ابداً کسی
بلند حرف نمیزند و دو بچه هرگز دست و پنجه شده نزاع نمیکنند هر کسی پی کار خود است و سر پائین انداخته راه
میرود و با یکدیگر بنحوی حرف میزنند خلاصه روز دویم ورود برسم باز دید رفتیم بعمارت الیزه که منزل
مارشال ماکماهون است نزد وجه مارشال هم بود قدری صحبت داشته برخاسته آمدیم منزل بعد رسماً باکسپوزیسیون
رفتیم نظر آقا وزیر مختار و نریمان خان بودند از تروکادرو داخل شدیم امّا امروز کولول و احتساب بود مردم
راپس و پیش میکردند خیلی گشته بعمارت ایران رفتیم بسیار بسیار خوب ساخته اند عمارت مصری و تونسی و چینی و
ژاپونی نزدیک عمارت ایران است استاد حسین علی معمار اصفهانی که سابقاً هم عمارت اکسپوزیسیون وین
را ساخته بود ساخته است خودش هم حاضر بود این عمارت شبیه برج عشرت آباد است امّا ۲ مرتبه
اوّل یعنی یک حوضخانه کاری در مرتبه تحتانی است که حوض مرمر دارد و آب از آن میجهد بعد پلّه خورده بالا
میرود در روی حوضخانه اطاق آئینه کاری مقرنس بسیار بسیار خوبی ساخته پنجرها و درها و نجّاری
این عمارت همه را از ایران ساخته آورده اند مردم خیلی بتماشای اینجا می آیند قدری نشسته آمدیم پائین
رفتیم از پل نیا گذشتیم روی این پل که وسط تروکادرو و اکسپوزیسیون است بسیار چشم انداز خوبی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دارد و رود خانهٔ سن در کمال صفا از زیر میگذرد و کشتیهای کوچک بخار دائم در آمد شد هست و از طرفین رودخانه
که کوچه ایست که از زیر پل میگذرد کالسکهای اسپی دائم در تردد هست در جلو از دور تپه ها و بلندیهای
جنگل مونتیر پیدا است که راه آهن از شهر بورسل و زانجا بشهر از بغل این بلندی از توی جنگل میگذرد
دود بخارش مثل یک مار سفیدی پیچ میخورد نزدیک تر باز خط راه آهن دیگری هست که از آنجا
هم کالسکه عبور و مرور میکنند خلاصه رفتیم تا رسیدیم تبوی و الانهای و قسمتهای اکسپوزیسیون که هر مملکتی
محلی مخصوص و قسمتی علیحده دارد از قسمتهای انگلیس و فرانسه و ژاپون و روس و نمسه و المان و ینگی دنیا و
ایطالیا و دول کوچک ینگی دنیا وغیره همه جا گذشته به قسمت ایران رسیده آنجا قدری نشستیم متاعهای
خوب داشت حتی آلات طرب ایرانی وغیره که از قراریکه میگفتند یکی از آن آلات و اسباب طرب
را چهل تومان خریده بودند زریهای اصفهان پارچهای یزد و کاشان وغیره وغیره قالین ها و فرشهای
خوب متاع ایران خیلی در اینجا ها مرغوب است و بقیمت اعلی میخرند یک ده منفعت دارد دولت
المان این دفعه متاع نفرستاده است بهیچ وجه مگر بعضی پردهای نقاشی دولت عثمانی هم بواسطه
حوادثیکه در آن مملکت روداده است نه متاع نه ماموری فرستاده است خلاصه شرح امتعه
و صنایع و اشخاص مختلفه را از زن و مرد حتی سیاهای افریق و عرب و شامات و سیاهای جنوب
ینگی دنیا از زن و مرد اهالی جزائر اوسانی و چینی و ژاپونی و هندی وغیره وغیره را بهیچ وجه نمیتوان
نوشت و شرح داد بعد با کمال خستگی از در قهوه خانه دو دال برون رفته باز خیلی راه پیاده رفتیم
تا بکالسکه ها رسیده سوار شده از در انوالید و باغ انوالید و باغ وحش و حیوانات که متعلق
باکسپوزیسیون است رفتیم بمنزل ایلچی انگلیس لورد لیون و ایلچی روس آزلوف بحضور آمدند
و وک دوست پسر پادشاه اطالیا که سابقاً پادشاه اسپانیول بود و یک سال سلطنت
کرد بعد نخواسته استعفا نمود در همین مهمان خانه ما منزل دارد و بدیدن ما آمد۔

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نامۂ خسروان

ہوشنگ

پور سیامک پسر زادۂ کیومرس پادشاہے بود بادانش و خرد بسے نامہ در دانشوری نگاشتہ کہ یکے از انہا را جاویدان خرد گویند برخے ازاں را حسن سہل دریافتہ کردہ بزبان تازی در آوردہ دیدار آں نگارش نشانہ ایست از نیروے دانش او پارسیان برانند کہ پیمبری داشتہ و از بسیارئے دادگستری او را دادے نامیدند ایں گروہ نخستین بنام پادشاہ دوبین است کہ پیش ادیان مے نامند برخے او را ایران نامند و ایں کشور را بنام وے خوانند پارس و زردشت نخستینش نیز گفتہ اند پارسیان گویند ادریس پیمبر او ست سالہا در جہاں بود چہل سال جہانداری کرد دیہیم بر سر نہاد آہن از سنگ بیروں آورد و ازاں ساز جنگ ساخت از پشم و پوست روباہ و سمور زیر انداز کرد کاریزہا در آورد بر آبادی استخر کہ پائے تخت بود بیفزود و دو شہر ساخت شوش و بابل اگرچہ برخے بر آنند کہ بنیاد بابل از ضحاک است روزے جانشین خود تہمورس را خواست و گفت اے فرزند لبند مرا براستئ رائے و درستئ پیمان و زیرکئ ہوش و بسیارئ دانش تو امیدے بزرگ است کہ در نہادت نگارش دانائی است و آمادۂ شہریاری پس از من توئی اینک کشور بتو گزاشتم و ترا بہ نگہدارئ مردمان برگماشتم ایں بگفت و بہ دخمۂ نیاگان خود شتافت و در آں جا بگنگ تا ہنگامیکہ جہان نا پایدار را

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

پدرود گفت بہ پرستش یزدان پرداخت از اندرزہاے اوست کہ در جاویدان خرد مے فرماید و آں نامہ ایست کہ ہوشنگ نگاشتہ *

اندرزہا

آغاز و انجام سوے یزدان پاک است و یاری از وست ستایش اورا سزا است۔ ہر آنکہ آغاز را شناخت ستائش پیشہ کرد و آنکہ از انجام آگاہی یافت بندہ شد۔ ہر کہ یاری از و دانست فروتن گشت۔ کسیکہ از داد و دہش وے آگاہ شد بہ بندگی گردن نہاد و از سرکشی چشم پوشید۔ فرمود بہترین چیزے کہ از خدا بہ بندہ رسد دانش ایں جہان و آمرزش آن جہان است۔ خوشترین آرزوے کہ بندہ از خدا دارد تندرستی است نیکوترین سخنان ستائش یزدان پاک۔ نیکو کاریہا چہار گونہ است۔ دانش و دوست داشتن آں۔ پرہیزگاری۔ پاک منشی۔ دانش دانستن آیین است و دوست داشتن دانش بکار بردن آں و پرہیزگاری شکیبائے اوست پاک منشی نابودئے خواہشہا۔ فرمود ہر کیش مانند خانہ ایست کہ در پایہاے چند بر پا ماندہ باشد ہرگاہ بہ پایۂ زیان رسد بہ آبادئے آن نکوشند بزودی پایہاے دیگر ویران شود و آبادئے آن خانہ دشوار گردد پس اگر یکے از آیینہاے کیش را زیانے رسد و چشم ازاں بپوشند رفتہ رفتہ آئینہائے دیگر بویرانی کشد و کیش بجاے نماند۔ فرمود کہ خوے بندگان یزدان بچار پایہ پسندیدہ برجاست۔ دانش و بردباری و پاکدامنی و داد۔ دانش بہ نیکوئی براے دست یافتن بہ نیکوئی است و دانش بہ بدکاری براے پرہیز ازان ہست دانش و کردار چوں جان و تن اند دانش بیخ است و کردار بر دانش پدر است و کردار پسر دانش بے کردار پسندیدہ نباشد و کردارے بے دانش بانجام نرسد نیز فرمودہ کہ تونگری در بے نیازی است

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

وآسایش در گوشه نشینی و آزادی در گذشتن از خواهشهای زیان کار و رستی در درست کاری
و بزرگواری در بیخواهشی. هم گفته است برون آور آزمندی را از دل خود تا باز شود بند
پاے تو و آسایش یابد تن تو. پیغمبر باید ستمگار پشیمان است اگرچه ستایشش کنند و ستمکش آسوده
است اگرچه سرزنشش نمایند. فرمود توانگری در خرسندی است و درویشی در جستن توانگری
سپاسدار بے نیاز است اگرچه برہنه باشد بسیار جو اگر همه گیتی از وست درویش است
آزمند اگر همه دارائے جهان باشد تنگدست است دلیری بهردلی است و پا نهادن در کارهاے
بزرگ شکیبا بودن از رنجهاے دردناک ناپسندیده سرشت و بخشش سجا جوانمردی است
خودداری در نیرومندی بخشائش است و پیش بینی هنگام استوارئے کار پیغمبر باید لگام
آسایش در دست اندوه و آسایش زیربار رنج است فرمود مرد نت نزدیک است و در
دست تو نیست روز و شب باشدی در گزر دمے نگذرد که روزگار بگذرد پیغمبر باید گرامی دار
مرگ خود را و پیوسته نگران باش او را فرمود هنگامیکه آسایش تن با تو خو گرد از مرگ بیندیش
دمے که از آسایش خوشنود گردی اندوهگین باش از رنج که بازگشت آسایش بسوے اوست
دیگر گفته نرمی بهتر از سختی و آهستگی خوشتر از شتاب کردن است گوید هنگامیکه پادشاه
زیردست شود اندیشه اش کج گرد و در استی اندو پوشیده ماند شنونده را دشمن انیست که سخن
گوینده را نه نیوشد مگر در چهار جا نخستین گوید نادانے در بردن رنج شکیبا است دوم
خردمندے با کسے که با وے نیکی کرده باشد دشمنی کرد سیوم زن زشتکار پرده دار است
چهارم آزمند باندکے شکیبا است پیغمبر باید سه زیان است که چاره پذیر نیست. دشمنی
خویشان. رشک همسران. خواهش خسروان باندوختهٔ دیگران. سه نیکوکاری است که
زیان پذیر نیست پرستش دانایان. پندان شکیباے دانشوران. داد و دهش بزرگان. دیگر سه

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چیز است کہ سیری ناپذیر است تن آسانی - زندگانی - اندوختنی - فرمود رنجے راکہ یزدان
فرستد چارہ ندارد دو بہترین داروہائے آن مرگ است بدترین اندوہ ہا خواہش زیستن این
جہان و گفتہ سہ چیز در گیتی خوشی است و سہ چیز اندوہ شکیبائی بہرچہ پیش آید - اندوہ روزئے
فردا نخوردن - سپاس نیکوکاری - رنج آزمندی - خواست از مردمان - آرزوے چیزے کہ پشیمانی
آرد - فرمود چہار چیز بخشائش است بنیاد نہادن - زن خواستن - زر دادن و آراستہ بودن
و چہار چیز رنج است - زن و فرزند بسیار - تنگدستی - ہمسایہ بد - زن نافرمان - و سختی ہائے
چہار است پیری و ناتوانی - بیمارئے کہ در زاد بوم خویش نباشد - وام فراوان - دوری
راہ پیادگی و گفتہ زن نیک آسائش مرد و آبادئے خانہ و یاری دہندہ بر نیکوکاری است
فرمود کسے کہ نتواند چنیں کارہا کند او را مرد نتوان گفت با زن کارزار کند و پیروزی نیابد
بنیاد نہد جائے را و بانجام نہ رساند کشت کند و ندرود - و سہ چیز است کہ خردمندان
باید از یاد نبرند ویرانئے جہان - دیگرگون شدن آن - رنجہائے او کہ چارہ پذیر نیست
دو چیز است کہ فراموش نباید کرد - خدا و مرگ و دو چیز است کہ از یاد باید برد نیکی کہ
بکسے کنی - بدی کہ کسے بتو کند - نیز گوید نہ بارزو بے نیاز توان شد نہ بہ خود آرائی جوان و
نہ بدارو تندرست اگر ترا چہار چیز باشد در گیتی برخوردار خواہی بود - نانے کہ از کار خود
بدست آری - پایداری در دوستی - راستگوئی - پاکدامنی - فرمود شش چیز در جہان کامرانی
است خوراک گوارا - فرزند نیک - زن ہمراہ - ہمنشین مہربان - سخن راست - دانش فراوان
فرمود فرومایہ از آموزگاری بہ نگردد - چنانچہ از آہن پست شمشیر گران بہا نتوان ساخت
نیز از اوست کہ سہ چیز در سہ جا سودمند ہست - گزشت در ہنگام گرسنگی - خودداری
در خشم - بخشش در تنگدستی - گویا خردمندان را بچیز نیامدنی امید نیست و چیزے راکہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

در خور خود نداند نخواهند. و کارے را که نتوانند بگردن نگیرند. فرمود هشت چیز از بے آزمائشی است. خشم بے مایه. بخشش بیجا. رنج در تبه کاری. نشناختن دوست از دشمن. راز گفتن با بیگانه. گمان نیک درباره مردم نیازموده. باور کردن سخن بے خردان. بسیار گفتن در هنگامے که سود نه بخشد. فرمائش او است که هر کس به کنگاش کار کند همواره آسوده است. بدوستئ پادشاه مناز که نزدیکاں او با تو دشمنی ورزند. فرمود پادشاه را مستی نشاید چو او نگهبان کشور است و شائسته نیست که نگهبان را دیگرے نگهداری کند. مے فرماید. در هیچ جا ازیں گفتار دور مباش و خود را اندوهگین مساز چه روزگار دشمن فرزند آدم است پس به پرهیز از دشمن خود چوں اندیشه در کار دشمن خود نکنی اندر زدیگراں برائے تو نشاید +

تهمورس

آنکه پارسی از تازی شناسند دانند که تهمورس با طا و ثا بزبان تازیان است چنانچه کیومرز و کیومرث طهمورث نیز تهمورز است. تهم در پارسی دلیر را گویند مانند تهمتن پس تهم پهلوان و مرز زمین است پسر یا نبیره هوشنگ بود برخے برآنند که وے برادرزاده است او را دیوبند مے نامند پس از هوشنگ با درنگ شهریاری نشست و به نگهداری مردماں کمر بست بآئین کسے کار نداشت و میگفت مردماں هر کیشے خواهند نگاه دارند به پیمان اینکه پا از راه درست کاری بیروں نه نهند. پانصد سال پادشاهی کرد و برا دستورے بود خردمند که به نیروئے دانش و بزرگوارئے منش سر آمد روزگار خویش بود پادشاه بهمدستئ دستور به آبادئ کشور و نگهدارئ لشکر مے پرداخت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چند تن از بزرگان با دستور رشک برده۔ تخم دشمنی شاه نیز در دل کاشته و این سخنان
را بهانه کرده آغاز سرکشی نمودند و مے گفتند اگرچه شاه و دستور را نگاهدارئے هرمان
بے مانند تد شاید هوشنگ که پیری را بهانه ساخته گوشه گیری گزیده دوباره برگردد
این روش تازه را نیکو نشمارد۔ پادشاه و دستور با آهنگ گردن کشان با لشکرے آهسته
آماده کارزار شدند اگرچه سرکشان پشیمان شده پوزش خواستند تهمورس سخن ایشان نه
پذیرفت و آنها را بسزا رسانید۔ فرنگیان بر آنند که هوشنگ برادر زاده خود تهمورس را
در روزگار زندگانی خویش بجهان دیگر فرستاده بود۔ پس اگر گوشه گیرے شدے مردے
پیدا شده چنین وانمود کرد که تهمورس جائے نشین هوشنگ منم۔ این بود تنے چند از
بزرگان سخن او را باور نداشته بکین خواهی برخاستند۔ در روزگار وے خشک سالئے
بزرگ پدید آمد بزرگان را فرمود که خوراک شبانگاه ساخته خورش بامداد بدرویشان
دهند بنیاد روزه از آن روز شد۔ گویند هر گاه مرگی بزرگ پیدا شد هر که را دلبندے مرد
مانند او پیکرے از چوب و سنگ و زر و سیم مے ساخت و پیوسته در آن مے نگریست بت پرستی
از آن روز پدید گشت و سپاهان او بنیاد نهاد از سخنان آن شهریار است بارکے
شکیبا شدن نیکوتر است از بسیار خواستن۔ نیز فرموده پادشاه نیک اندیش
باید که در گاه خشم و برتری آن کند که در هنگام آشتی و پستی بانجام تواند رساند
در فریدون نامه آورده که روزے گنهگارے را تهمورس فرمان بکشتن داد
وے زبان بدشنام کشاد پادشاه او را رها کرد فرمود که چون مرا
دشنام داد اگر او را بسزا رسانم برائے آسایش دل من خواهد بود نه
برائے پاس آئین *

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

جمشید

نامش جم و چون رویش مانند شید مے درخشید جمشیدش گفتند تهمورس را
فرزند بود جمشید و برابر یا برادرزاده است پس از تهمورس خردمندان و بزرگان پارس
بر او برآمده با اورنگ شهریاریش نشاندند پیروزئے روزگار وے روز افزون و دهر چیره
در نیکوکاری مے فزود یزدان مهر او را در دل مردمان بیشتر جائے میداد او در جوانی
مانند پیران کاردیده بود بر بنیاد استخر بیفزود چنانچه از خشت گیتارا آگند و استخر آبادان
ساخت و بنیاد و سرائے بلند پایه نهاد که تخت جمشیدش نامند و هنوز برخے ازان بنیاد برپاست
و چهره هاے نگاشته اش برجاست. جهان گردانے که از پارس گذر کرده اند دیدار آن
نمائشها در شگفت و نمونه روشهاے نیکو که اکنون در میان مردم است آنجا پدیدار است
و چنان مے نماید که در آغاز جهان پیش از آنکه دیگران هنرمند شوند پارسیان دانشور
و هنرمند بوده اند. چون آفتاب در نخستین خانۂ بهار شد و روز و شب برابر گشت
دران کاخ بنشست و زیردستان را بنوید دادگستری خوشنود کرد بر آنها زر و سیم افشاند
و خویش بکامرانی پرداخت و آن روز را نوروز نام نهاد که هنوز پارسیان آن جشن را
برپا مے دارند. فیثاغورس یونانی در روزگار وے بوده ساز و آواز را برائے
سرخوشئ این شهریار از نو پدید آورد. گویند باده در روزگار این پادشاه پیدا شد. چنین
داستان کرده اند که جمشید انگور را بسیار دوست میداشت فرموده بود در خم انگور
فراوان ریخته تا در زمستان بخورد چون سر او باز کردند انگور را دگرگون و آب آن را
چندان تلخ یافتند که شاه او را زهر پنداشت در پشت خم نوشت که زهر درین است

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کنیزکے کہ برنج سر گرفتار و از زندگی بیزار بود برائے نابودنی خویش در پنہانی از آں
بیاشامید و درخواب شد پس از بیداری خود را از رنج رستہ دید شاہ از سود آں
آگاہی یافتہ بنوشید تا رفتہ رفتہ زہر کشندہ مانند آب رواں آشامیدہ شد شہریار
و گروہے کہ پیرامونش بودے برائے شادمانی پیوستہ ازاں مے نوشیدند و آنرا شاہ دارو
نام نہادند داستان جام جم ہنوز برزبانہاست مردم را بچار بخش کرد (۱) دانشمندان
(۲) جنگیاں (۳) برزگراں (۴) پیشہ وران از برائے ہر شخصے سرکاران گماشتے کہ روز بروز از
کردار ایشاں وے را آگاہی دہند اندازہ فرسنگ نیز از وست۔ گویند پیش از جمشید گاہ
جنگ جز چوب و سنگ بکار بردہ نمے شد آئین تیغ و نیزہ از وست کشتن و رشتن
پنبہ و ساختن جامہ و رنگارنگ کردن آں را بمردمان آموخت شناوری و فرورفتن
درآب و بیرون آوردن مروارید نیز از وست ہمہ نویسندگان بر آنند کہ یزداں پرستی را از
دست دادہ خود را خدا خواند پارسیاں را چنیں گمانے نیست گویند جمشید پیمبرے بود
فرزانہ از مردم زیردست خویش پیمان خواست کہ پیرامون گناہ نگردند تا خدا بیماری
و رنج مرگ را از انہا بردارد و مردم چندے بر سر پیمان خود بودند سرانجام پیماں
شکستہ بگنہگاری کوشیدند یزداں برائے گوشمال مردم جمشید نیکوکار را از میان ایشاں
بردو ضحاک ستمگار را بر ایشاں برانگیخت تا خون آنہا بریخت گویند ہفت صد
سال پادشاہی کرد راستے ایں سخن را یزداں مے داند نویسندۂ چہار چمن
شہرستان کہ از شہریاران و پیمبراں پارس گفتگو میکند برآنست کہ جمشید
ہماں پیمبرے است کہ تازیاں سلیمان دانند۔

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

...red in Database

Signature with Date

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri